Мария Чичикова
Камен Д. Димитров

СЕВТОПОЛИС

ГРАДЪТ НА СЕВТ III

Мария Чичикова, Камен Д. Димитров
СЕВТОПОЛИС – ГРАДЪТ НА СЕВТ III

Българска, първо издание, 2016 г.

Координатор на проекта *Димитър К. Димитров*
Корица и оформление *Димитър Василев*
Коректор *Деляна Пеева*

Печатни коли 17, формат 70×100/24
Печатница *Мултипринт* – Костинброд

© Мария Чичикова, Камен Д. Димитров – автори, 2016 г.

ISBN 978-619-179-066-1

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД 4

I. ПРЕДШЕСТВЕНИЦИТЕ И ЕПОХАТА 7
(Камен Д. Димитров)

1. Одриското царство 7
2. Македонците в Тракия 13
3. Новото царство на Лизимах 18

II. СЕВТ III И НЕГОВИТЕ ДЕЛА 24
(Камен Д. Димитров)

1. Царят и династията 24
2. Войните и политиката 29
3. Издигането на Севтополис 36
4. Царският портрет 37

III. СЕВТОПОЛИС, ЦАРСКАТА СТОЛИЦА 39

1. Градоустройство, укрепления и обществени сгради 39
(Мария Чичикова)
2. Икономика 50
(Мария Чичикова)
3. Бит, ежедневие и култура 66
(Мария Чичикова)

4. Търговия и финанси 75
(Камен Д. Димитров)

IV. НЕКРОПОЛЪТ НА СЕВТОПОЛИС 81
(Мария Чичикова)
1. Гробниците 81
2. Даровете 89

V. ДЪРЖАВАТА И ОБЩЕСТВОТО 94
(Камен Д. Димитров)

VI. РЕЛИГИЯТА 97
(Камен Д. Димитров)
1. Божествата 97
2. Царският култ 111
3. Култът към мъртвите 118

VII. ГИБЕЛТА НА СЕВТОПОЛИС 124
(Камен Д. Димитров)

ЗАКЛЮЧЕНИЕ 125

Избрана библиография 126
Списък на фигурите 130
Фигури 132–204

УВОД

През 1944 г. прочутата Казанлъшка гробница предизвести съществуването на Севтополис, загатвайки за неразкритите хилядолетни тайни под Долината на розите около Казанлък. Очакванията се сбъднаха само няколко години по-късно, когато при изграждането на язовир „Георги Димитров“ (сега „Копринка“), на 8 км западно от Казанлък, бе локализирано голямо укрепено селище (ФИГ. 1–3). Спасителните разкопки, извършени през 1948–1954 г. под ръководството на професор Димитър П. Димитров с голям екип от специалисти, разкриха солидно изградени крепостни стени, просторни и луксозни сгради, добре планирани улици, водоснабдителна система, стотици местни и вносни предмети за бита и култа, керамика с издраскани на гръцки език имена и означения, монети и др. Преобладаващите монетни емисии с името на тракийския цар Севт III, отдавна известни на науката, поставиха първия мост между археология и история: те свързаха разкопавания град с тази историческа личност, за която споменават и древните историци Квинт Курций Руф, Диодор, Павзаний и др. Археолозите се питаха дали не са попаднали на столицата на Севт III и дали тя не се е казвала Севтодава по името на владетеля и тракийската дума за град „дава“. Големият Севтополски надпис, открит през 1953 г. (ФИГ. 4) потвърди тези предположения, но с една съществена разлика: в него градът е наречен Севтополис, като е предпочетена гръцката дума за град „полис“. Със съдържанието си надписът се явява основен исторически документ, поясняващ и допълващ археологическата картина. Освен имената на града и на царя основател, в текста фигурират и неговите приемници: македонката Беренике и четиримата ѝ сина с типично тракийски имена Ебризелм, Терес, Саток и Садала. От надписа научаваме за съществуването на непознат дотогава тракийски владетел Спарток, царувал

в град Кабиле (близо до днешния Ямбол). Говори се и за божества, официално почитани в Севтополис и Кабиле, както и за разположението на техните светилища в градоустройствените планове. Така се уточниха и допълниха резултатите от археологическите разкопки. Находките датираха точно съществуването на Севтополис в края на IV – първата четвърт на III в. пр.Хр. или малко по-късно. Това постави града във времето на Александър Велики и неговите приемници-диадохите. Тази епоха, наричана ранен елинизъм, се характеризира със съвместно съществуване и комбиниране на местни (негръцки) и гръцки икономически, социални, политически, културни и религиозни черти, което довело до значителни постижения за човешката цивилизация. Севтополис бе включен веднага в кръга на изследователските проблеми върху елинизма, които впрочем имат отношение към цялата тракийска история и култура. Бил ли е Севтополис пълноценен член на ранноелинистическото Средиземноморие чрез своите забележителни градоустройство, бит и култура? Как е било устроено обществото в града на Севт и околните земи? Има ли и други такива центрове в Тракия? Трябва ли Тракия да се разглежда неизменно като територия, доминирана от безписмен социален, културен и мистериално-религиозен консерватизъм или тя е била отворена контактна зона, черпила от постиженията на елинистическия свят и сама участвала в тяхното създаване? Отговорът на тези проблеми беше подсказан преди шест десетилетия от професор Д. П. Димитров и той е резюмиран на гърба на тази книга.

След приключване на разкопките през 1954 г., когато Севтополис за жалост отново се върна към вековния си покой под водите на язовира, започна научно осмисляне и подробно публикуване на находките. Междувременно в района беше установена гъста мрежа от неукрепени селища, някои със сигурност съвременни на града и свързани с неговото съществуване. Започна и системно разкриване на монументални гробници, засега над 20, използвани като вечно жилище за видни жители на Севтополис. Безспорната кулминация сред тях представлява гробницата на самия Севт под могилата Голяма косматка. Тя е документирана сигурно с бронзова глава на владетеля, сходна с монетните му портрети, както и с името му, изписано на гръцки върху бронзов шлем и сребърно съдче. В нейната сянка остана едно друго важно откритие: един надпис, останал незабелязан върху купола на Казанлъшка гробница, съобщаващ за „Ройгос, сина на Севт“. Така историята на Севтополис и на царската династия, управлявала там, се обединиха чрез писаното древно слово и археологическите находки. Останалите гробници допълниха картината на бита и вярванията на севтополските жители. Тази пълнота придава на Севтополис научно значение без аналог: изцяло проучен тракийски „царски“ град с принадлежащ към него некропол. Откритията и научните резултати намериха отзвук

далеч зад пределите на Розовата долина. По-настоящем извън нея се разкриват други два центъра, подобни на Севтополис: Кабиле при Ямбол, столица на Спарток, и един град на „северните траки“ (гетите), вероятно Хелис близо до Исперих, столица на Дромихет. Изследването им е немислимо без сравнителен анализ и аналогии с града на Севт.

Двамата автори на тази книга, свързани професионално и лично със Севтополис, я замислиха като своеобразен алманах на съвременното познание за града и неговия основател, осмислено в контекста на ранния елинизъм в Средиземноморието. Илюстрирани са най-характерните в това отношение археологически паметници. Научните проблеми, изложени в издание с такъв синтетичен формат остават точно толкова сложни, колкото и в специализираната литература. Там обаче те са придружени от продължителни дискусии, които фигурират в подбраните заглавия в края на книгата и едно повторно представяне в разгърнат вид тук е излишно. Дано успехът на начинанието бъде равностоен на творческата енергия и ентусиазъм, вложени както в създаването, така и в проучването на Севтополис.

I. ПРЕДШЕСТВЕНИЦИТЕ И ЕПОХАТА

(Камен Д. Димитров)

1. Одриското царство

Одриското царство, което включвало и района на бъдещия Севтополис, безспорно било най-мощната държава която съществувала в Тракия до македонското нашествие в 341/340 г. пр.Хр. Няколко десетилетия след възхода ѝ при Терес I, през втората половина на V в. пр.Хр. територията ѝ според Тукидид се простирала от устието на Дунав до град Абдера на Егейското крайбрежие близо до устието на р. Места. Богатата ѝ военна и политическа история е изследвана подробно в десетки научни трудове и тук ще остане встрани. По-слабо позната е нейната социално-икономическа характеристика, поради което ще ѝ обърнем повече внимание. Тази сложна по структура държава обединявала различни тракийски племена под върховенството на Одриската царска династия. Смята се, че икономиката ѝ била от източен тип, т.е. експлоатация на отделните селски общини чрез данъчни задължения към царя като върховен собственик на земята и към неговите съуправители васали (парадинасти). Последните били царски родственици и представители на племенната или служебна аристокрация. Тази икономика не изисквала развит вътрешен пазар. Абсолютната царска и династическа власт, която я организирала за да черпи блага от нея, била упражнявана от укрепени „царски“ градове чрез тежковъоръжени конни дружини. По своята структура това общество било съвършено противоположно на гръцките градове (полиси) по тракийското крайбрежие, организирани демократично от равноправни граждани: свободни собственици на земя с политически права.

В тракологията Древна Тракия се определя като контактна зона. Поради това тракийската история, в частност тази на Одриското царс-

тво и на по-късните елинистически държави на неговата територия е история на многобройни срещи на траките с други етноси. От тях произлизали и взаимодействия между различни икономически, социални, политически и културни традиции. Без съмнение тези процеси били съсредоточени в градовете, основани или завоювани от одриските владетели. Други градове, намиращите се в съседство с царството, били негови постоянни партньори. С други думи, урбанизмът имал специална роля в историята на одриските земи и това оправдава особения интерес на изследователите към него.

Редица свидетелства говорят за взаимодействия между източния стопански и социален модел на Одриското царство с различни икономически, политически, урбанистични и културни традиции на гръцките полиси. Като върховен собственик на земята тракийският династ Севт II (ок. 400 г. пр.Хр.) предложил на гръцките наемници на Ксенофонт „толкова земя и добитък, колкото поискат" заедно с крепост на морския бряг, т.е. с всичко необходимо за основаване на нов полис от свободни земевладелци. Търговският център (емпорион) Пистирос край с. Ветрен близо до гр. Септември, е безспорен пример за полисна икономика на одриска царска земя. Той бил основан от емигранти от о-в Тасос след окупацията му от Атина в 463 г. пр.Хр. и малко по-късно солидно укрепен. Един царски декрет и богат археологически материал сочат за присъствие на гърци от Тасос, Маронея и Аполония на Бяло море, за процъфтяваща търговия, за съществуване на други такива центрове в Тракия, за гарантирани права на емпоритите да притежават земя и да събират такси от търговските кервани в своя полза, за собствена юрисдикция, за различни привилегии и неприкосновеност на общността, предоставени и признати от Аматок II (средата на IV в. пр.Хр.), а може би и още по-рано, от Котис I (382–359 г. пр. Хр). Тракийски имена, издраскани на гръцки върху керамика говорят за присъствие на елинизирани траки, адаптирани към икономика и общество по гръцки модел. Очевидно в Тракия били основавани селища със смесено население със собствена икономика от полисен тип.

Вносните предмети, откривани в богатите погребения по долината на Стряма с право се разглеждат като резултат от търговски контакти с Пистирос. Предполага се, че първоначално (преди Котис I) Пистирос не е имал привилегии. През този ранен период икономиката и най-вече търговията на емпориона били под абсолютен контрол на одриските царе като елемент на царската икономика. Сведения на Аристотел и Полиен говорят за продажба на зърнени храни, произведени на одриска царска земя специално за продажба, а Ксенофонт – за продажба на военна плячка. Те били изнасяни на пазарите в крайбрежните градове. Така се набавяли средства за военните кампании на одрисите. Пред съвременния

изследовател се открива един пълен цикъл от одриската царска икономика: производство/война-търговия-война и т. н. Данъчните задължения и подаръци от подчинените общности, в това число и някои гръцки градове, предоставяли значителни постъпления, изчислени годишно на 1000 таланта (26,5 тона) при Ситалк (около 449–424 г. пр. Хр.), 800 таланта при неговия наследник Севт I и 300 таланта от емпориите на тракийска земя при Керсеблепт (359–341 г. пр. Хр.). Плащанията се извършвали в злато и сребро на монети. Подарявали се скъпоценни предмети, оръжия, луксозни керамични съдове, коне и др.

Гръцките историци съобщават за използване на електронови монети (статери) на град Кизик („кизикени“) в Мала Азия и на златни персийски монети на Дарий I („дарейки“) за заплащане на гръцки наемници в Тракия. Очевидно това била валутата, използвана при големи плащания. Десетките монетни съкровища, открити в одриските владения, съдържат разнообразни монети, сечени по различни тегловни стандарти и спадащи към различни номинали: фокейски стандарт („кизикени“), атическо-евбейски стандарт (сребърни тетрадрахми на Атина), лек трако-македонски стандарт (сребърни статери, драхми и 1/4 драхми тип „Тасос“), хиоско-родоски стандарт (сребърни драхми на Парион и Аполония Понтика), местен стандарт (бронзови монети на одриските владетели и от тип „Тасос“). Разнообразието на емисии и номинали явно е продукт на търговски трафик, който идвал от различни крайбрежни градове. Той обхващал главните комуникационни артерии на царството и говори за икономическа унификация, независимо от периодите на политическата децентрализация. Търговските операции през втората половина на V и първата половина на IV в. пр.Хр. били свързани с житната търговия на Първия атински морски съюз, с о-в Тасос и градовете по крайбрежията, с Парион в Мала Азия и др. с посредничеството на емпории като Пистирос. Търговията била под контрола и протекцията на тракийските владетели, отбелязано в надписа от Пистирос. Единичните сребърни монети, както и нискостойностните бронзови емисии свидетелстват за стоково-парични сделки и сред самите траки, макар и не така интензивни както през елинистическата епоха. С други думи, Одриското царство е имало развит външен и вътрешен пазар и монетарна икономика в непрекъснато партньорство с гръцкия свят. Това е двойствен икономически модел: 1. икономика от източен тип (местно производство, данъци и подаръци от поданиците, военна плячка, такси от контрол на търговията) и 2. приходи, получавани или превръщани в пари чрез контакти с полисната икономика на гръцките градове.

Одриското царство било разделено на административни области, които следвали териториите на включените в него племена. Около II-I в. пр.Хр. те били наречени „стратегии“ и просъществували чак до времето на импе-

ратор Хадриан (117–138), като запазили племенните названия. Начело стояли съуправители (парадинасти) на одриския цар, назначавани от него и подбирани от царски сродници, приближени или представители на местната племенна аристокрация. Гръцките историци ги наричат стратези, архонти или хипарси. Дали е имало разлика в позицията на тези три категории в политическата структура на Одриското царство и дали тези титли са били използвани от траките, ние не знаем. Севт II бил „архонт на крайбрежието", т.е. на територия с много гръцки селища. Според Полиен пък Керсеблепт назначил свои приближени за „архонти" на някои подвластни градове. Тази титла носели най-висшите магистрати на изборна длъжност в гръцките градове. Не е изключено тя да е била използвана и от траките, за да придава по-приемлив, законен вид на тяхната власт над някои крайбрежни полиси. Сведенията за автономни траки и за един град, населен с траки и с народно събрание по времето на Филип II Македонски, ясно показват наличие и на по-демократично устроени политически структури в пред-елинистическа Тракия. Кипсела, град на Марица близо до Енос вероятно представлявал подобен случай, поне през отделни периоди, засвидетелствано от неговото автономно монетосечене през първата половина на IV в. пр.Хр. Други крайбрежни селища като Беос, Гейстос, Апрос, Саутаба и Ергиске вероятно не са били безусловни царски владения. Тяхното население от гърци или елинизирани траки изписвали имената на селищата на гръцки върху сребърни съдове, впоследствие подарявани на одриските царе. Някои гръцки полиси били присъединявани временно към владенията на царството като резултат от военен натиск. Така например Бизанте – колония, основана от остров Самос на тракийското крайбрежие на Мраморно море, била владение на Севт II, който дори възнамерявал да го подари на Ксенофонт. По-късно, при Котис I и Керсеблепт Ганос е засвидетелстван като „царски" град. По същото време, през 362–346 г. пр.Хр., гръцките градове на полуостров Тракийски Херсонес (днес Галиполи), включително Кардия, били част одриските владения. Назначаването на „архонти" на такива градове от царя е израз на пълната му политическа доминация над тях. Те са могли да бъдат третирани като одриски „царски" градове. Керсеблепт обаче не лишил владяната от него Кардия от нейното собствено законодателство: бунтовникът Милтокит бил предаден от царя на кардийците, за да го екзекутират, тъй като траките нямали обичай да осъждат на смърт. Емпории като Пистирос били основавани на царска земя не само от Тасос. Известни са емпории на Кардия и Енос. Със сигурност те се ползвали не само от икономическа, но и от политическа и юридическа свобода. Така например Пистирос бил освободен от задължение да приютява одриски военен гарнизон, а гражданите решавали своите правни казуси по собственото си законодателство. Тази информация също насочва към запазването на демократични елементи

в статуса на някои общности от гръцки тип в одриските владения.

Голямо значение за формиране на икономическата и политическа мисъл и решения на одриските царе и династи имали техните приближени или приятели (фили). Сред тях фигурирали и гърци като Нимфодор от Абдера (при Севт I) , Хераклит от Маронея, атинските пълководци Ксенофонт (при Севт II), Ификрат и Харидем (при Котис I) и др. С някои от тях владетелите даже се сродявали.

Приема се, че типичната форма на град в Одриското царство е бил „царският" (резиденциален) град по източен модел, социално и политически антагонистичен на гръцкия полис. Основните му функции били да служи за пребиваване и защита на владетеля. От него той упражнявал властта си над подвластните и данъчно задължени общности, контролирал търговията и икономиката в района и подемал военни кампании след необходимата организация. Такъв тип градове се издигали до културни центрове на местната религия. Така доловени, функциите на тракийския град съвпадали (поне частично) с тези, които Аристотел формулирал за античния град въобще: защитни, политически и административни заедно с религията и културата като идеология на управляващите, и икономически.

Както вече бе посочено, картината на градските форми в Одриското царство не била еднородна: освен традиционните „царски" градове, издигнати от одрисите тя включвала местни градове с някаква степен на автономия, крайбрежни полиси, интегрирани в царството и нови селища, организирани като полиси. Техният статус бил определян от царя, който можел да им даде и значителни привилегии. Като цяло урбанизмът в одриските владения имал различен произход и се проявявал в различни социални и политически форми. Реалните функции на селищата могат да бъдат възстановени по плана и архитектурата, както и по мястото им в инфраструктурата и археологическия контекст на областта. Листата на одриските същински „царски" градове, изготвена от траколозите, обхваща над 20 такива центъра в югоизточна Тракия, някои от които вече бяха изброени. Други няколко са разположени по поречието на Стряма. Този район се определя като централната територия на царството, а селището при с. Васил Левски, Карловско – като анонимна резиденция и столица на Меток, за която загатва Ксенофонт. Одриският царски некропол пък се идентифицира с богатите могилни погребения при Дуванли в същия район. Към тази категория селища принадлежи и Евмолпия? (бъдещият Филипопол) на Небет тепе в Пловдив, разположен на р. Марица. Картината е субективна. Тя зависи от археологическите проучвания, които не са с равномерна интензивност на цялата интересуваща ни територия. Центровете по долината на Стряма са от особен интерес, тъй като за тях писмени извори няма. Те били укрепени. Постройките в селището при

с. В. Левски били покрити с богато украсени коринтски керемиди. Вътре в него няма следи от занаятчийство и търговия, но близките земи изобилстват с нумизматични находки. Центърът е имал ясни представителни и резиденциални функции, като същевременно се намира в зона на интензивна търговия. В другите селища и в непосредствена близост до тях е имало занаятчийско производство. В голяма сграда в селището при с. Кръстевич се откриха монети от три различни стандарта, както и глинени тежести с тегло 420 г всяко или една атическа мина. Те може би са свързани с търговия и митнически контрол над нея и над монетния поток, който е засвидетелстван с монетни находки в района. В солидно изградената и укрепена владетелска резиденция на връх „Кози грамади“ също бяха намерени монети, някои с ниска стойност, на одриски и македонски владетели. И там е имало търговски обмен, продължил и след македонската инвазия. Центърът на Небет тепе, укрепен още преди македонската инвазия, е контролирал интензивния търговски трафик по р. Марица и по сухоземните пътища. Съкровищата с „кизикени“ и сребърни монети тип „Тасос“ подчертават икономическото му значение още в края на V в. пр.Хр. Като „царски“ град на одрисите, Кабиле, разположен на търговските пътища по р. Тунджа и от Енос към Северна Тракия и Дунава, е функционирал вероятно като емпорион. На неговия акропол, намиращ се на Зайчи връх, не са установени пред-елинистически укрепления. За център на селището се приема скален култов център с предполагаеми скални релефи на Артемида и Кибела и с проблематична датировка. По разпространението на монетните находки могат да се проследят търговски връзки на Кабиле с Аполония и Месамбрия на Черноморието, с Парион в Мала Азия, с Енос, Маронея, Амфиполис и Олинт. Около средата на IV в. пр.Хр. се забелязва и внос от Тасос. Богатите погребения в Сливенско, на около 15 км от Кабиле, могат да се свържат с одриски владетели и знатни жители на града от първата половина на IV в. пр.Хр.

Въпреки смесеното си население, Пистирос представлява гръцки принос в урбанизма на одриските владения. Разкопките разкриха масивни укрепления, улици и впечатляващи каменни сгради, кладенци и питоси. В селището и извън него се развивали металургия и грънчарство. Основото занятие – търговията, е засвидетелствано в двете посоки по Марица чрез десетки сребърни монети тип „Тасос“, включително и от дребни номинали, и бронзови емисии на одриските царе. Възможно е част от тези парични знаци да са били сечени на място. Възникването на одриските „царски“ градове едва ли е ставало само поради близост с културни места. Съсредоточаването на няколко центъра в ограничен район по долината на Стряма отхвърля вероятността всеки един от тях да е бил царска или парадинастическа резиденция, тъй като някои от тях съществували по едно и също време и в близост до селището

при с. Васил Левски, предполагаемата царска резиденция. Главният фактор в тяхното издигане е по-скоро инфраструктурата на централния район на царството. Видимото значение на „царските“ градове като центрове на производство и търговия предполага възникване (поне на някои от тях) в близост до тържища и панаири и като резултат от икономически и стратегически необходимости на царството. Религията едва ли е била единствен двигател в местния урбанизъм.

Живот в района на Севтополис е съществувал още в средата на неолита (V хилядолетие пр.Хр.) и през енеолита (IV хилядолетие пр.Хр.). Той е представен в десет селищни могили. Намерени са керамика и накити от бронзовата и ранножелязната епоха. Към същото време се отнасят и най-ранните могилни погребения. Казанлъшката долина била част от Одриското царство. Укрепени одриски „царски“ градове в нея засега не са засвидетелствани. Богатите погребения от това време са само три, извършени в правоъгълни каменни гробове под могилите „Светица“ и „Малката“ и под каменни струпвания в „Касабова“. Това показва, че долината е била странична по отношение на централната зона на царството по течението на Стряма и очевидно е била администрирана оттам. Тя била обхваната от неговата икономическа инфраструктура и с трафика по Марица. Два електронови „кизикена“ от един и същи тип, сечени преди 478 г. пр.Хр., са намерени при с. Ръжена и при с. Овчарово, Свиленградско, на около 10 км от Марица. Монетните съкровища, открити край с. Средногорово (ФИГ. I) и при Мъглиж съдържат архаични сребърни драхми на Парион. Този тип монети, сечени около 385–350 г. пр.Хр., също са разпространени по низината на Марица. Три такива монети бяха открити сред гробните дарове от Касабова могила. Две малки сребърни монети на владетеля Сараток от могила „Вифор“ са дошли от земите около Маронея на Егейското крайбрежие през първата четвърт на IV в. пр.Хр.

2. Македонците в Тракия

След продължителни кампании между 356 и 341/0 г. пр.Хр. Одриското царство поетапно било завоювано от Филип II Македонски, а последния одриски цар Керсеблепт – детрониран. По правото на „земя, завоювана с копие“ Филип поел функциите на одриските царе в завладените територии. Това поставило началото на македонското политическо присъствие в Тракия, което продължило и по времето на Александър Велики и Антипатър – Александровия наместник (стратег-автократор) на Европа, или общо през 341/0–319 г. пр.Хр. В научната литература този период от историята на Тракия се коментира често. Оценките са противоречиви и често се изчерпват с мнения за ограничено и неефективно военно присъствие на македонците в специално изградени укрепени центрове. Един по-задълбочен поглед обаче

разкрива доста по-сложна и многообразна картина, надхвърляща далеч рамките на военно-административните мерки.

Тракия била първата област, поставена под македонски контрол, като етап от мащабно планираната кампания за покоряване на Изтока. Завоюването ѝ се определя като най-амбициозното военно-политическо начинание на Филип към 341 г. пр.Хр., когато македонският цар вече бил проектирал и завладяването на Персийското царство. Възможно е реорганизацията на окупираните тракийски земи да е била повлияна и от персийския политически модел предвид бъдещите задачи на македонците. За Филип Тракия като цяло представлявала стратегически важна територия, която е трябвало да осигури спокоен тил, нови военни контингенти и богати постъпления от данъци. Тъй като нейната територия многократно надхвърляла тази на Македония, и дума не можело да става за повсеместно военно и административно присъствие. Алтернативата била различните общности да бъдат обвързани по различен начин, включително и чрез дипломация, политическо ухажване и династически бракове.

Част от старите владения на Одриското царство по тракийските крайбрежия, без териториите на гръцките полиси, Тракийски Херсонес и земите по средното и долното течение на Марица и Тунджа били включени в нова икономическа и военно-политическа структура: провинция (стратегия) Тракия. На подчиненото население бил наложен данък от 1/10 върху продукцията (десятък или тите), може би като такса за административно присъединяване към Македонското царство. По думите на Диодор били основани и нови градове на удобни места. Както сочи примерът с новооснования град Александруполис в земите на медите в Западна Тракия, разказан от Плутарх, в действителност били използвани завладяните тракийски „царски“ градове, в които местното население било изселвано и заменяно с гръцки и македонски колонисти. Тази практика имала дълбоки икономически и социални рефлекси. За това свидетелства отново Диодор. През м. септември 322 г. пр.Хр. след Ламийската война Антипатър заселил в Тракия 12 000 атиняни, на които дал земя за обработване. Без съмнение това е била отнетата поземлена собственост на одриските царе. Така новите македонски градове, където най-вероятно се заселили преселниците, се превърнали в общности от свободни земевладелци, организирани по гръцки образец, т.е. като полиси с икономика, антагонистична на одриската „царска“ икономика. Според Ариан македонската търговия се разрастнала поради заемането на най-удобните крайбрежни места в Тракия. Продуктите, получени от десятъка и военната плячка, били продавани на пазарите в съюзните на македонците крайбрежни градове, които също плащали данък (форос) под някаква благовидна форма (като членове на общоелинската антиперсийска Коринтска лига, чийто хегемони били Филип,

а след неговата смърт – Александър), без да бъде унижавано достойнството им на свободни елински граждани. Старата икономическа инфраструктура заедно с гръцките емпории била монополизирана от македонците. Това е видно от стотиците македонски монети, намерени в Пистирос. Те са предимно бронзови и с малка стойност. От своя страна това говори за успеха на македонската финансова политика, която наложила не само своите златни и сребърни монети, но и нова нискостойностна валута за дребни операции дори сред гръцките търговски общности в Тракия. Тази икономика е отразена в десетки монетни съкровища и стотици единични находки на сребърни хемидрахми (с тегло 2,00–2,30 г) на Тракийски Херсонес и Парион, които може би трябва да се дефинират като провинциално македонско монетосечене за допълване на царските емисии с по-малки номинали, и от бронзови македонски монети. Те са разпространени масово в южна Тракия по теченията на Марица и Тунджа и в Софийското поле, а дори и на север от Балкана. Кабиле е красноречив пример за просперираща местна икономика след македонското преустройство на селището. Засвидетелстван е търговски трафик с Тракийски Херсонес чрез монети и с о-в Тасос, вероятно през Хесонес, Марица и Тунджа, чрез амфори. Към същия период принадлежат находки от златни, сребърни и бронзови македонски монети, намерени в Кабиле и близките райони. Значителен брой имитации на бронзови драхми на Маронея от същия период са показателни за интензивен местен обмен. Македонското присъствие, включително и гарнизоните, значително стимулирали търговията и паричния обмен в одриските земи и тяхното икономическо унифициране.

По думите на Демостен след завоюването на Тракия Филип II наричал крайбрежните гръцки градове „моите съюзници“. Всички те, включително и Византион, който воювал срещу Филип до 339 г. пр.Хр., запазили вътрешната си автономия, територията си, местните данъци и правото да секат собствени монети. Вероятно те плащали под някаква форма и данък на македонския цар. Териториалните спорове между тях и съседни тракийски общности били уреждани под висшия арбитраж на македонски високопоставени лица, специално упълномощени от царя. Тракия пък Филип наричал „моя собствена територия“, давайки да се разбере, че я смята за част от Македонската държава. Одриската династия била детронирана, но като цяло старата политическа структура на царството не била ликвидирана съгласно обичайната практика на Филип в други области на Балканите. Властта на някои заварени местни „парадинасти“ несъмнено била запазена под върховенството на македонския цар. Богатите погребения говорят ясно за съществуването на местна аристокрация с големи материални възможности. Едно от тях, разкрито при Текирдаг-Бизанте, (полис, функционирал и като одриски „царски“ град), се

смята за погребение на Терес – известен син на Керсеблепт. В него се вижда силно македонско влияние, което говори най-общо за приобщаване тракийската аристокрация към новата политическа конюнктура и нейните културни форми.

В стратегия Тракия най-значителният „нов“ център бил Филипопол, фактически старият „царски“ град Евмолпия. Той вероятно е бил административният център на стратегията. Павзаний отбелязва, че македонците подчинили неголяма част от траките и той очевидно е имал предвид населението на стратегията. Имената на трима от нейните управители (стратези) са известни: Александър Линкестиеца, Мемнон и Зопирион. В стратегията били дислоцирани значителни военни сили. Квинт Курций Руф отбелязва 5000 конника „от Тракия“, отведени от стратега Мемнон в 326 г. пр.Хр. на изток, за да подсилят армията на Александър Велики и 30000 армия, загинала в същата година заедно със стратега Зопирион в една неуспешна кампания в Северното черноморие. В източната кампания на Александър, започнала в 334 г. пр.Хр., били включени и 8000 траки. Диодор ги разграничава от гръцките наемници, така че те представляват или военна повинност върху подчиненото население или съюзнически задължения към македонците. Сред тях фигурират одриси, както и военачалник (стратег) с одриското царско име Ситалк. Извеждането на тази значителна въоръжена маса извън Тракия обезопасявало македонската власт по отношение на възможни метежи.

Съвременните учени отбелязват, че македонското политическо върховенство се простирало далеч зад териториите на бившето Одрисколо царство. В земите, останали извън стратегията, били създадени клиентни държави или буферни зони (най-общо казано райони на влияние) чрез дипломация. Те управлявали от името на македонския цар с формален статут на васали или съюзници, без ясна граница между двете категории, или били просто политически сателити на македонското царство. По правило те били обвързвани с династически бракове. Такива били отношенията на Филип с гетския владетел Котела, чиято дъщеря станала поредната жена на македонеца и вероятно била погребана в Голямата могила във Вергина. Известен е и договор на Александър с някои севернотракийски племена (трибали, гети) като резултат от похода му към Дунава в 335 г. пр.Хр.

От запазената информация за македонските мероприятия ясно личи осмислянето на Тракия като област, която е трябвало да бъде обхваната от единна икономическа и политическа система за кръгова отбрана и контрол в рамките на глобалната стратегия за завоюване на Изтока. Военните сили, разположени в стратегията, явно имали за цел да респектират и да предопределят политическия избор както на гръцките „съюзници“ по крайбрежията, така и на тракийските „васали/съюзници“ от вътреш-

ността. Ако се съди по безпроблемното начало на източната кампания през м. април 334 г. пр.Хр., тази система за политически контрол и обвързване на тракийските общности към политиката на македонците може да се прецени като успешна. Скоро след това обаче се появили и сериозни проблеми. В 331 г. пр.Хр. започнало голямо въстание на гръцките градове за отцепване от Македония. В координация с него стратегът на Тракия Мемнон разбунтувал „варварите“ и начело на голяма армия се обявил срещу Александър. В 325 г. пр.Хр. разгромът на Зопирион и неговата смърт довели до военен и политически вакуум в стратегията, подсилен и от изпращането преди това на военни контингенти на изток. Вакуумът е трябвало да бъде запълнен от одриския предводител Севт – бъдещия цар Севт III, основателят на Севтополис. По израза на Квинт Курций Руф „цяла Тракия била почти загубена“.

Македонската експанзия в Тракия е етап в овладяването на Изтока. Колонизацията, осигуряваща контрол над новите владения, била възможна единствено в урбанистична форма, т.е. чрез създаване и развитие на градове, в които да се съсредоточи управлението. Значението на последните се оценява не само политическо и административно, но и социално и културно. Македонската урбанизация в Тракия допринесла много за установяването на по-късните ранноелинистически форми чрез приемственост и иновации в завладени, вече издигнати градове. По тракийското крайбрежие тази практика е засвидетелствана още в 356 г. пр.Хр. , когато тасоската колония Датон-Крениди била „основана“ наново от Филип II и преименувана на Филипи. Това е и първият от многобройните последвали случаи един новооснован град да получава името на разпоредилия се за основаването цар.

Известните примери на македонския урбанизъм във вътрешна Тракия по писмени сведения, а някъде проучени и археологически, са Филипопол (Понеропол?), Кабиле, Бероя – търсена при Стара Загора, но все още неоткрита, както и Дронгилон, Мастейра и Александруполис в Медика. „Новите“ градове всъщност били топографски и отчасти архитектурни приемници на стари одриски укрепени „царски“ центрове. В Кабиле е засвидетелствано крепостно строителство от времето на македонската доминация, с нея се свързват градският площад (агората) и храмовете на Фосфорос и Аполон. Македонската урбанизация в Тракия имала специално икономическо и социално значение: новите центрове вече били организирани по гръцки образец като полиси, т.е. по начин, антагонистичен на заварената форма. С тяхната икономическа роля следва да се свърже разрастването на търговския трафик между 340 и 320 г. пр.Хр., изразено в десетките съкровища с хемидрахми на Парион и Тракийски Херсонес по долините на Хеброс и Тонзос. Многобройни са и находките от златни, сребърни и бронзови македонски монети. Освен с търговия някои от тях (особено злат-

ните) могат да представляват плащания за нуждите на македонската армия и администрация в Тракия. Новите градове били проява и на култа към царя, особено ако получавали неговото име. Чрез тяхното основаване той се стремял към популярността на елинските герои, които, наред с подвизите си, основавали нови градове и общности. От друга страна пък всеки елински полис създавал митология на основаването си от известен герой.

В Източна Стара планина са разкрити няколко обекта, които се определят като македонски фортове, издигнати за защита на стратегията и най-вече на Кабиле срещу нахлувания от север през планинските проходи.

Териториите на Филипопол, Кабиле и Бероя били непосредствени съседи на Казанлъшката долина и впоследствие на владенията на Севт III. Сведения за директна македонска колонизация в тях няма. Икономическата им приобщеност към територията на стратегията е безспорно потвърдена от съкровищата с хемидрахми на Парион и Тракийски Херсонес от Горно Ново село и от Дъбово, заровени около 330–320 г. пр.Хр. Показателни са съкровищата с македонски бронзови монети от с. Могилово, с. Александрово и Шипка, както и над сто такива единични екземпляра от района на бъдещия Севтополис, открити в насипите на близките до него могили. Тези находки говорят за търговски връзки и ежедневен обмен по времето на македонската доминация в Тракия.

3. Новото царство на Лизимах

След смъртта на Александър Велики на 10 юни 323 г. пр.Хр. във Вавилон бил свикан конгрес, на който неговите приближени и военачалници се споразумели за подялбата на Световната му империя като силните хора в нея (диадохи). Съвместното царуване на Филип III Аридей (323–316) и Александър IV (323–311 г. пр.Хр.) – династически наследници съответно като полу-брат и син на Александър Велики по това време, останало чисто протоколно. Територията била разделена на няколко сатрапии, всяка от които в 306/4 г. пр.Хр. била обявена за царство. Така започнала новата елинистическа епоха, приключила с битката при Акциум в 31 г. пр.Хр. и създаването на Римската империя. Новите държави представлявали сложни организми, съчетаващи източни и гръцки форми, сами по себе си антагонистични, но сега съществуващи паралелно и взаимодействащи помежду си. Въпреки мнобройните различия, в тези общества се забелязват редица общи черти. Такава е силно централизираната „царска“ (трибутна) икономика, интегрираща и експлоатираща чрез данъци и полисната икономика на подчинени гръцки градове. Установява се целенасочена царска политика за издигане на нови градове по гръцки градоустройствен план и устроени като полиси. Отличителна особеност на тази политика е преселването на население от едно или няколко стари селища в новооснован

град (синойкизъм). С това се целяло да се придаде на последния по-голяма внушителност и значение, особено ако той носел името на владетеля инициатор на основаването. Забелязва се толерантност и стимулация на търговията и паричния обмен или на икономиката от полисен тип, развивана и от старите, и от новите градове. Държавите, особено в Изтока, се устройвали като персонални монархии, в които царят имал абсолютна власт над местното население и конституционна – над гръцкото и над македонския държавен елит, в съответствие с традициите на отделните категории. По различни пътища в държавата се интегрирали стари и нови полиси, лично подчинени на царя, който обаче често симулирал зачитане на тяхното самоуправление. По находчивото определение на учените това било „игра на полис". Създавали се нови династии и елит от гърци и македонци, много от които произлизали от низините. Те проникват в кръговете от царски „приятели" – основна институция в елинистическите монархии, където се налагали с личните си качества и заслуги пред царя. Подчертаната елинизация на религията и културата, но често в съчетание или допълнение с местни традиции, както и разпространението на гръцкия език като официален и в ежедневието допълват картината на новите общества.

На конгреса във Вавилон македонецът Лизимах, телохранител и „приятел" на Александър, известен със славата си, че удушил лъв с голи ръце (подвиг, равностоен на тези на Херакъл), получил Тракия като сатрапия „на хартия", т.е. владения, в които той не е имал никакви позиции и тепърва е трябвало да завоюва изцяло и да разширява. Първоначалната територия под негов контрол се ситуира достатъчно сигурно в южнотракийската крайбрежна зона. Тя не включвала земи във вътрешността, западно от Тунджа. Междувременно били поставени под контрол и западнопонтийските градове, тъй като към 314 г. в тях вече е имало гарнизони на Лизимах. Най-общо ранните владения на диадоха обхващали земите около проливите и онези траки, над които преди това царували Филип и Александър (т.е. части от македонската стратегия Тракия). В началните години след своето пристигане в Тракия Лизимах поставил под своя власт Егейското крайбрежие от Византион до Абдера, Тракийски Херсонес, където през 309 г. пр.Хр. основал своята столица Лизимахия и западното черноморско крайбрежие.

Крахът на Зопирион очевидно лишил (макар и временно) македонската власт от хегемонна политическа роля в Тракия. Заселването на атиняни от Антипатър през септември 322 г. било мярка за възстановяване на загубите и показва опит за стабилизиране на централния македонски контрол над стратегията. Новият сатрап на Тракия Лизимах нито могъл, нито искал да се противопостави. Тази му позиция е логична предвид приятелските му отношения с македонските управници, които в 320–319 г. пр.Хр. са били закрепени чрез же-

нитбата на Лизимах с Никея – дъщеря на Антипатър и сестра на бъдещия македонски цар Касандър. В настаняването на новите колонисти Лизимах вероятно виждал потенциал, който могъл да бъде използван в бъдещите войни срещу траките.

До 302/1 г. Лизимах бил твърде деен в Тракия, където основал и столицата си Лизимахия на Тракийския Херсонес като защита срещу траките. Това издава планове за утвърждаване и разширяване на властта му в поверената сатрапия. След битката при Ипсос в 301 г. пр.Хр. неговото царство обхванало Мала Азия, а след 287 г. пр.Хр. – Източна Македония. През деветдесетте години на III в. пр.Хр. Лизимах водил кампании срещу гетите, на които първоначално отнел няколко крепости, но впоследствие бил победен и пленен от гетския владетел Дромихет (според някои версии пленен бил Лизимаховият син Агатокъл). Впоследствие той бил освободен и царската му власт била призната от Дромихет. Гетските крепости били върнати, а мирът бил гарантиран с брак между Дромихет и дъщеря на Лизимах. Тези събития предизвикали и едно кратко нахлуване на Деметрий Полиоркет в Тракия.

Мненията относно крайния резултат на Лизимаховата държавностроителна дейност като обхват и характер са противоречиви. Разграничават се различни периоди в нейното реализиране, а оценките им съдържат много нюанси. Според едни властта на Лизимах в Тракия останала номинална и нестабилна през дадени периоди, особено след битката при Ипсос в 301 г., когато основната ориентация на експанзията му била насочена към Мала Азия. Елинизираната Егейска Тракия останала под негов директен контрол, а вътрешна Тракия – в ръцете на местните династи като Севт III, които почти не признавали върховенството на диадоха. Според други виждания след 304 г. и след гетските войни през 90-те години на III в. пр.Хр. властта на Лизимах се утвърдила. Севт III и другите местни династи се примирили с неговото господство. То било постигнато и с роднински връзки чрез бракове и „...привличането на по-главните царски фамилии към Лизимаховия двор". Стабилизацията била относителна, при формално признаване на царското върховенство на Лизимах. Има и убеждение, че властта на Лизимах била реална и че местните династи дори управлявали като негови стратези, епистати или хюпарси. В този смисъл не липсват и крайни оценки. Според Хр. Данов „македонският режим в тракийските земи по времето на Лизимах бил още по-тежък за тракийското население и за населението на елинските колонии". Със смъртта на Лизимах „...тракийските земи... се били избавили от омразното македонско господство". Съществува и комбиниране на двете основни, взаимно изключващи се тези, което е лишено от всякаква историческа логика. Д. Попов от една страна приема „...нестабилната позиция на Лизимах в Тракия. Той така и не успява да се наложи и затвърди дори с цената на огромни усилия и на военни действия...". Паралелно

с това, по подобие на Хр. Данов той пише, че „...смъртта му (на Лизимах – б. м.) е истинско освобождение за тракийските земи".

Данните за устройството на тракийските владения на Лизимах са оскъдни, затова се използват сведения и от Мала Азия и Македония. Царските земи със зависими селяни (лаи), каквито са засвидетелствани в днешна Добруджа, представлявали основата на царската икономика. Тя била свързана и с икономиката на контролираните полиси. Произведените продукти, данъците, събрани в натура, военната плячка и излишъкът от продукцията, която оставала в притежание на лаите, били продавани в полисите и превръщани в пари. Парцели от царската земя можели да бъдат прехвърляни на полисните територии чрез дарения както това, направено на Самотраки, а вероятно и на някои градове по черноморското крайбрежие на Добруджа. Високопоставени лица около царя също получавали такива дарения като безусловна собственост, които били присъединявани към земите на полисите. Така новите собственици ставали пълноправни граждани на съответния полис. По-рядко била практикувана експроприация на полисна земя в полза на царя, както при град Милет в Мала Азия. Подчинените полиси плащали данък (форос). Налагали се и данъци върху специфични стоки със стратегическо значение като облагането на производството на сол от градовете в Троада. Някои градове поднасяли на царя златен венец като допълнителен данък в почетна форма и признание на властта. Крайморските центрове били задължени да изпращат флота за военните кампании на царя. Заедно с това в тях били разположени царски съкровищници и монетарници. Така полисната икономика заедно с нейния най-важен отрасъл – търговията, свързваща местните племена с гръцкия свят, на практика били включени в сложната система на царската икономика.

В античността Лизимах бил известен с подигравателния си прякора „газофилакс" (човек, който трупа съкровища, скъперник). С него се осмивало неговото скъперничество, изразено и в непосилни данъци върху черноморските градове. Сравнителните изследвания показаха, че данъчният режим на Лизимах, наложен върху градовете в неговата държава, не бил по-различен от този в другите царства. Прякорът може да се приеме само като индикация за огромния финансов потенциал на Лизимах от най-малко 20 000 таланта (съизмерим с 530 тона скъпоценен метал). Това е най-яркото доказателство за успеха на неговата царска икономика. Царски съкровищници е имало в крепостта Тиризис на нос Калиакра близо до Одесос (Варна), в Сарди и в Пергам (Мала Азия). Икономическата мощ на Лизимах позволила да се изпращат значителни количества зърнени храни като помощ за остров Родос, за Атина и др. Първоначално Лизимах получавал монети от Амфиполис на долна Струма, който бил във владенията на Касандър (316–298 г. пр.Хр.),

син на Антипатър, верен приятел, зет и съюзник на Лизимах. След 301 г. пр.Хр. Лизимах започнал сечене на свои златни, сребърни и бронзови монети. Главната монетарница в Тракия била неговата столица Лизимахия. Победна била продукцията на Перинт, Сестос, Хераклея и Енос. Царските емисии на Лизимах и специално тези от бронз се използвали при обмена по Черноморието и по Марица и Тунджа, за което свидетелстват находките от Севтополис и Кабиле. По времето на Лизимах, около 315–305 г. пр.Хр., черноморският град Истрия имал собствено сребърно монетосечене, използвано заедно със златни македонски статери в търговски операции под контрола на Лизимах, може би за закупуване на зърно за Родос. Не е изключено някои важни отрасли на полисната търговия да са били организирани и финансирани от царя. По-свободното третиране на Истрия се свързва и с общите данни за дарения на земи и селяни, и с царското финансиране на укрепленията на някои полиси.

Държавата на Лизимах представлявала типична елинистическа „персонална“ монархия, управлявана от македонски владетел и гръко-македонска аристокрация с участието на лица като Бютис и Парис, граждани на Лизимахия от тракийски или трако-фригийски произход. Царските земи и подчинените полиси били управлявани от стратези или епистати, назначавани от царя. Някои учени предполагат, че местните владетели в ранноелинистическа Тракия като Севт III, Ройгос, Спарток и Скосток започнали кариерата си именно по този начин и управлявали от името на Лизимах, за което обаче няма никакви конкретни доказателства. В полисите били настанявани гарнизони при превземане след съпротива и за защита от враждебни действия отвън както в западночерноморските градове. Тяхното въстание срещу Лизимах в 314–309 г. пр.Хр. вероятно било предизвикано от прокламацията на Антигон I и Птолемей I за свобода на гръцките градове. На практика това било пропаганден акт, който целял да дестабилизира държавите на техните противници, какъвто бил Лизимах. Друга възможна причина за въстанието би могла да бъде желание за възстановяването на контактите с малоазийските градове, които се намирали под контрола на Антигон. Обикновено царят не се намесвал във вътрешния живот на полисите. Дарените със земя приятели на царя и стратези ставали граждани на съответния полис, спазвали полисната юрисдикция и на практика тяхната земя ставала част от градската територия. На някои полиси се признавало правото да се обединяват в съюзи като Йонийската лига в Мала Азия, но под върховенството на царски стратег, който същевременно можел да бъде гражданин на някой от членовете на лигата. Подобни организации дори можели да имат собствена външна политика и да сключват договори с други владетели. Тесните политически връзки между полис и монархия в царството на Лизимах като че ли най-ясно били изразени в тракийската столица на царя – град Лизимахия на Тракийски Херсо-

нес. Той бил създаден чрез синойкизъм от два разположени наблизо по-стари гръцки града: Кардия и Пактия, които били лишени от статут на полиси. Преселените жители обаче отново били организирани в полис с монетосечене от името на града едновременно с това с името на царя. Градът вече изпълнявал и функциите на царска столица. Стратегическото му значение е безспорно. Апиан го нарича „крепост срещу траките", но той със сигурност е контролирал и трафика от Европа за Азия през Дарданелите. Като главна монетарница на Лизимах в Тракия Лизимахия играела значителна икономическа, търговска и финансова роля. И царските, и автономните бронзови монетни емисии намерени в Севтополис и Кабиле, са резултат от трафик по сухоземния път Енос-Кабиле и по реките Марица и Тунджа. След като достигнел Лизимахия по море, по същия маршрут продължавал и амфорният внос от Тасос и Мала Азия. Наличието на сериозни укрепления може само да се предполага по аналогия с Илион (Троя), тъй като в Лизимахия не са правени археологически разкопки. Единствената известна сграда, и то от описанието на Апиан, е храм, наречен Лизимахейон след смъртта на Лизимах. В него царят е бил почитан като герой основател на града.

II. СЕВТ III И НЕГОВИТЕ ДЕЛА

(Камен Д. Димитров)

1. Царят и династията

Няколко древни текста са послужили като основа на любопитни хипотези за личността и ранната политическа кариера на Севт III. Тъй като те се срещат често както в научна, така и в популярна литература, тук ще бъдат коментирани накратко с оглед на тяхната правдоподобност.

1) Гръцкият историк Полиен пише за *„Севт, хюпарх на Керсоблепт".* Сведението се отнася за 359–357 г. пр.Хр.

2) Диодор описва бунта на македонския стратег на Тракия Мемнон в 331 г. пр.Хр., който *„разбунтувал варварите"* и се отцепил от Александър. С потушаването на бунта се заел самият Антипатър, наместник на Александър в Европа. През м. октомври 331 г. той приключил набързо *„делата в Тракия"* и се насочил обратно към Гърция, за да потуши своевременно избухналия бунт на гръцките градове начело с Тива.

3) От един декрет, намерен на Атинския акропол научаваме, че на 7 юни 330 г. пр.Хр. в града бил честван *„Ребулас, син на Севт, брат на Котис, от (дема) Ангеле"*, който очевидно имал атинско гражданство.

Допуска се, че като пръв по ранг след царя, негов наместник или почти идентичен на парадинаст, по-късно хюпархът Севт станал приемник на Керсоблепт и цар на одрисите. В него се вижда брат или братовчед на Керсеблепт и дори старши внук по права линия на Севт I. Поради родството на дядо си с македонския царски двор Севт-внук запазил длъжността „хюпарх" и под върховенството на Филип II и Александър Велики в 341–330/325 г. пр.Хр. Като лоялен към македонския царски двор той не подкрепил бунта на Мемнон. В 325 г. пр.Хр. Севт се обявил за цар на одрисите и се сродил с Антипатър чрез Беренике, виж

по-долу. Други учени пък са на противното мнение: Севт участвал в бунта на Мемнон и изпратил сина си Ребулас в Атина, за да търси дипломатическа подкрепа и признание за политическата самостоятелност на одрисите и царското достойнство на баща си.

Още през първата половина на XX век бе подчертано, че няма данни за каквито и да е роднински връзки на хюпарха Севт. Беше критикувано и наивното увлечение персонажите в тракийската политическа история на всяка цена да се свързват в общи родствени линии. Тази слабост явно още не е преодоляна. В текста на Полиен няма никакви данни за кръвно родство на Керсеблептевия хюпарх с одриските владетели. Към 359–357 г. той вече е бил в зряла възраст (между 20 и 30 години), а едно просто изчисление ще покаже, че към края на IV в. пр.Хр. по времето на Севтополис той би бил на възраст 80–90 години. Поради това е почти невероятно хюпархът и бъдещият едноименен цар, построил Севтополис, да са едно и също лице, освен ако не се приеме една друга хипотеза (от своя страна също недоказуема), че със „Севт III" учените всъщност, без да подозират, означават две или повече исторически личности. Свързването на който и да е Севт с бунта на Мемнон е произволно, защото такова име в текста на Диодор просто липсва. Началото на това събитие и атинският декрет се разминават по дата с около година и те едва ли имат връзка помежду си. Много учени приемат, че Ребулас е син не на Севт III, а на Севт II (ок. 389–382) и брат на Котис I (ок. 382–359 г. пр.Хр.), които царували последователно и вероятно били баща и син. При бунта на Мемнон Атина, за разлика от другите гръцки градове, останала лоялна към Александър. Не е логично малко след това полисът да се сближава политически с „варварски" династ и да подкрепя отцепническите му действия срещу централната македонска власт. С други думи, няма никакви сериозни основания трите документа, представени по-горе, да бъдат свързвани с личността на Севт III.

Друга група извори съдържат сигурни данни за Севт III и за неговата династия:

1) Според Квинт Курций Руф *„Зопирион, управител на Тракия, докато бил на поход в земите на гетите, бил унищожен с цялата си армия... Научавайки за това нещастие,* ***Севт*** *накарал своите сънародници-одриси да въстанат. Тракия била почти напълно изгубена [...]"*

Пасажът се отнася за 325 г. пр.Хр. и е първото сигурно свидетелство за появата на Севт III на политическата сцена в Тракия.

2) Диодор разказва, че: *„Когато Лизимах навлязъл в Тракия, макар че заварил* ***цар Севт****, разположен на лагер с двадесет хиляди пехотинци и осем хиляди конници... влязъл в сражение с варварите.... Като завързал тежка битка,* (Лизимах – б. м.) *загубил мнозина от собствените си войници, но в същото време избил и немалка част от тези на противника и се завърнал в лагера със съмнителна победа. Щом се оттеглили от бойното поле, двете*

войски започнали още по-големи приготовления за решителното сражение".

3) Ариан предава своя версия на тези събития, за съжаление съвсем невярна: **„***И Лизимах воювал безразсъдно и с малко хора за властта срещу* ***тракиеца Севт*** *и, прославяйки се, се погубил".*

Според превода на П. Делев тази версия гласи така: *„...А пък Лизимах, като влязъл безразсъдно във война с* ***тракиеца Севт*** *за върховната власт, разполагайки с малобройна войска, се погубил, макар и славно."*

Събитията се датират през пролетта на 322 г. пр.Хр. и тук за първи път Севт III е титулуван „цар".

4) Отново Диодор пише, че: *„...калантийците... прогонили разположения при тях от Лизимах гарнизон и си възвърнали автономията. По подобен начин се освободили истрийците и другите съседни градове, които направили общ съюз, за да се борят със съвместни усилия срещу владетеля. Към съюза се присъединили и съседните траки и скити... Когато Лизимах узнал за случилото се, той потеглил с армията си срещу изменниците... и се разположил на лагер в близост до Одесос... и го превзел след капитулация. ...По същото време на помощ на съюзниците си пристигнали скитите и траките. Лизимах ги пресрещнал и ги нападнал незабавно. Изплашил траките и ги склонил да минат на негова страна. Скитите пък разгромил в сражение... След това се установил на лагер в околностите на града на калантийците и организирал обсадата му... Докато бил зает с всичко това... му съобщили, че Антигон бил изпратил на помощ на калантийците сухопътна войска и флота... Всичко това разтревожило Лизимах...* (той – б. м.) *вдигнал сам най-силната част от армията си и забързал час по-скоро да влезе в сражение с враговете. Когато стигнал до планината Хемус и се готвел да я прехвърли, заварил там* ***царя на траките Севт,*** *който бил преминал на страната на Антигон, да охранява планинските проходи с многобройна войска. Лизимах завързал дълга битка с него и макар че загубил голяма част от войниците си, унищожил още повече от враговете и победил варварите."*

Описаните военни действия са се състояли между 314 и първата половина на 312, а сблъсъкът между Севт и Лизимах – през пролетта на 312 г. пр.Хр.

5) Най-важният документ за династията на Севт III е текстът на Големия Севтополски надпис, гравиран върху мраморна плоча и открит през 1953 г. в голяма сграда при разкопките на Севтополис (ФИГ. 4, 30). По същество той се явява продължение на предишните четири текста. Според превода на Д. П. Димитров, публикуван още през 1957 г., надписът гласи така:

„На добър час! Клетвено задължение на ***Береника*** *и нейните синове относно Епимен. Понеже* ***Севт****, още докато беше в добро здраве, предаде Епимена с имуществата му на Спарток, а Спарток срещу това му даде залог за вярност,*

Береника и нейните синове ***Ебризелм, Терес, Саток и Садала*** *решиха, което засяга потомците им, да се предаде за цял живот Епимен с имуществата си на Спарток. На Епимен се вменява в дълг да служи на Спарток, доколкото му силите позволяват, и на онези, на които Спарток му възложи. Синовете пък на* ***Береника*** *се задължават да изведат Епимен от храма на Самотракийските богове, без да му нанесат неправда, но да го предадат на Спарток заедно с имуществата му, като не обсебят нищо от тях, а ако той се възпротиви, да го съди Спарток. Тази клетва да бъде написана на каменни плочи, които да бъдат поставени едните в град Кабиле при Фосфориона и в агората до олтара на Аполона, другите да бъдат изложени в Севтополис, в храма на Великите богове и в агората в светилището на Диониса до олтара. Нека тази клетва бъде за добро и щастие на тези, които я запазят, а от страна на* ***Береника*** *да бъдат по отношение на него старите клетви."*

Текстът на надписа е на старогръцки език, йонийски диалект, в 37 реда. Датира се в края на IV – началото на III в. пр.Хр.

Още в първите си публикации Д. П. Димитров определи споменатите в него лица като „членове на управляващи тракийски и македонски фамилии". Датировката на надписа е близка до събитията от 325–312 г. пр.Хр., описани от Квинт Курций Руф и Диодор. Споменатият в него Севт и едноименният му участник в събитията, без съмнение са една и съща личност, а именно Севт III, който към 322 г. вече е бил цар. Това се потвърждава от големия брой монети на същия владетел, намерени в града. Според Г. Михайлов името Беренике е безспорно македонско. Тя била съпруга, вероятно втора, на Севт III. Към времето на надписа, когато Севт бил в невъзможност да управлява, Беренике била „регент на тракийското царство и настойник на неговите (на Севт – б. м.) малолетни синове", а Спарток управлявал в Кабиле (последното потвърдено категорично от откритите впоследствие бронзови монети на „цар Спарток" (ФИГ. 99).

Посочените становища могат да се приемат като достоверна основа на познанието за династическите отношения в двора на Севт III. Покъсно тези сериозни мнения бяха включени в различни произволни комбинации с варианти и допълнения. Допусна се например, че Беренике би могла да бъде вдовица на Ребулас или Котис – считани за починали по-възрастни синове на Севт III, споменати в Атинския декрет от 330 г. пр.Хр. Като такава тя била наследница на Севт и владетелка в Севтополис заедно с четиримата ѝ сина. Последните можели да бъдат „само нейни синове", т.е. на Беренике (но не и на Севт), от по-ранен неин брак с брат или чичо на Севт III, т.е. да са били племенници на последния. Според друго предположение Спарток бил един от наследниците на Керсеблептовите синове или брат на Севт, тъй като и Севт, и Спарток били имена от одриския царски кръг. Тези допълнителни разсъждения върху лицата, споменати в Големия севтополски надпис, са изцяло хипотетични и недоказуеми.

Произходът на македонката Беренике винаги е представлявал особен интерес за учените, тъй като тя на практика свързва Севт III с новите елинистически царства в Средиземноморието. Предполага се „династичен брак", свързан с политическите дела на Севт. Едни допускат сродяване с Антипатър, други – с Антигон I Еднооки, съюзник на Севт срещу Лизимах в 312 г. или най-общо с онези елинистически дворове, които били враждебни на Лизимах. Други смятат обратното и виждат в Беренике дъщеря на Лизимах, тъй като самият Лизимах се оженил за одриска принцеса от двора на Севт след предполагаем мир между двамата владетели в 312 г., или дори още след ранния сблъсък между тях в 322 г. пр.Хр. Последното е малко вероятно предвид това, че в началото на III в. пр.Хр. четиримата сина на Севт и Беренике били непълнолетни и под настойничеството на тяхната майка. Пак по Лизимахова линия се търси произход на Беренике от двора на Птолемей I в Египет, тъй като там името е обичайно, а Лизимах бил женен за Птолемеевата сестра Арсиное. Не се изключва и възможността Беренике да е била видна гражданка на някоя македонска колония в Тракия.

6) Три надписа на гръцки език върху предмети от гробницата под могила Голяма косматка от некропола на Севтополис допълват данните от Големия надпис за връзката на Севт III с града. Те са следните:

а) върху бронзов шлем от халкидически тип: *(шлем) на* ***Севт***

б) върху шията на сребърна чаша тип „каликс": *(съд) на* ***Севт****, тежи 12 Александрови тетрадрахми и 2 (драхми?)*

в) върху дръжката на сребърна каничка (ойнохое): *(съд) на* ***Севт****, тежи... 14 (Александрови) тетрадрахми и 2 (Александрови) драхми.*

Трите надписа със сигурност се отнасят за Севт III и са поставени върху негови лични притежания. Гробницата под Голяма косматка се намира на около 10 км северно от Севтополис, в дромоса ѝ са намерени 4 монети на Севт III от типа „Звезда/Мълния" (срв. ФИГ. 100 а), а пред нея е била заровена мъжка бронзова глава – статуарен портрет на Севт III по аналогия с монети (ФИГ. 5–11) .

7) Един надпис на гръцки върху „фриза на колесничарите" на купола на Казанлъшката гробница в пет реда съдържа името на друг член на Севтовата династия. Разчетен и преведен от К. Бошнаков, той гласи: *Кодзимасес изографиса* ***Ройгос*** *(син) на* ***Севт.***

Преди откриването на надписа Ройгос бе идентифициран като тракийски владетел с неустановена локализация на владенията чрез единствена бронзова монета от разкопките в Севтополис, датирана в 297–275 г. пр.Хр. (ФИГ. 101) Още тогава беше предположено, че монетата е една от последните емисии на Севтополската монетарница. Казанлъшката гробница, отстояща на около 7 км от Севтополис, вече бе свързана, макар и хипотетично, с някой от синовете на Севт III. Заключението, което произ-

тича от тези данни, е, че Ройгос е бил владетел, син и наследник на Севт III, и е бил погребан в Казанлъшката гробница. Принадлежността му към династията на Севт поставя въпроса за точното време на неговото управление. Без съмнение именно починалият и хероизиран Ройгос с лавров венец е изобразен на централната сцена в Казанлъшката гробница. Той е представен голобрад и млад, което предполага, че смъртта му е настъпила максимум в рамките на две десетилетия след тази на Севт. Оскъдното монетосечене на Ройгос доказва царски прерогативи, упражнявани за много кратко време. Името му отсъства в Големия Севтополски надпис, издаден при регентството на Беренике. Ройгос най-вероятно е приемник на властта след Беренике в най-късния период от съществуването на Севтополис, когато е била изградена и изписана Казанлъшката гробница, т.е. най-общо към 280–270 г. пр.Хр.

Царската династия в Севтополис имала смесен одриско-македонски произход. За първи път в историята на Тракия била въведена възможност при определени условия като заболяване, старост или смърт на царя и непълнолетност на синовете царската съпруга да поема цялата държавна власт.

Едноименници на Севт III и на неговата династия, засвидетелствани в Големия Севтополски надпис, се срещат и в други антични текстове. Те са послужили за редица предположения за прояви на членове на династията далеч зад пределите на Севтополис. Така например стратегът на гетския владетел Дромихет Севт от един текст на Полиен се отъждествява със Севт III, въпреки че една и съща историческа личност едва ли би могла бъде назована по два съвършено различни начина: „цар“ или „цар на траките“ от Диодор и „стратег на Дромихет“ от Полиен. Синовете на Севт III се свързват с текста на Баткунския надпис, който чества някаква анонимна личност и братята му. Терес се идентифицира съответно с тракийски благородник, който бил в свитата на Антиох II при обсадата на Кипсела около 250 г. пр.Хр. , а Садала– с едноименния династ от Месамбрийския надпис. Котис, фигуриращ в декрети от Делфи и Аполония Понтика, се приема за едно и също лице – династ, син на Котис от Атинския декрет и внук на Севт III. Неяснотите около личността на Севт в последния документ изобщо не се вземат под внимание. Като цяло всички тези хрумвания са недоказуеми или направо невероятни и не бива да се приемат насериозно.

2. Войните и политиката

Много съвременни историци правят заключения за политическа позиция и активност на Севт III преди 325 г. пр.Хр., откогато, както вече бе посочено, датира първото сигурно сведение за него от Квинт Курций Руф. Свързването на бунта на Мемнон от 331 г. с лицата от Атинския декрет от 7 юни 330 г. доведоха до противоречащи си заключения, които сами по себе си са красноречиви за несигурността на тези два извора за политиката на Севт III до 325 г. пр.Хр.

Според една от теориите, Севт III, като внук на Севт I, сроден с македонската царска династия, ѝ останал постоянно верен. На тази база той изградил политическата си кариера, първо като хюпарх на Керсеблепт и на македонските царе. Той останал лоялен към Александър по време на бунта на Мемнон, а след 325 г. се обявил за одриски цар и се сродил с Антипатър чрез Беренике. Бездействието на Севт по време на бунта се обяснява и с очакване той да извлече някаква полза от конфликта. Междувременно Севт търсел сближение с Атина като израз на собствена политика.

Другата хипотеза представя политическата ориентация на Севт III като традиционо антимакедонска. Тя се резюмира в твърдението, че съществувал съюз между атиняните и Севт III по време, когато много елини обединили усилията си „...да отхвърлят хегемонията на Антипатър, както и комбинирани антимакедонски военно-политически операции на спартанския цар Агис III с Мемнон и Севт III“. Чак до есента на 326 г. съществували активни дипломатически и политически контакти и между Мемнон като стратег на Тракия, Севт III и Атина, насочени срещу македонската хегемония в лицето на Антипатър. Бяха привлечени и наблюдения върху някои монетни съкровища, укрити по горното течение на Марица, Тунджа и в Средногорието. Те показвали, че един от ударите на Антипатър бил насочен срещу одриския владетел Севт III, при който били опожарени неговият тюрзис и ранното тракийско селище, които предшествали издигането на Севтополис. Това бил и единственият сериозен катаклизъм, който ок. 335–325 г. пр.Хр. би могъл да има такива тежки последствия за тракийското население по горното течение на Тонзос и Средногорието. Не липсват и подчертани акценти върху изключителната роля на Атина в кариерата на Севт III през този период, изразени в мнението, че именно градът Атина поставил на престола Севт, който явно не бил от царско потекло. Като потвърждение бяха приведени наколенниците (кнеми-ди) от погребението на Севт и други предмети от Севтополис, моделирани като глава на богинята Атина – патрон на едноименния полис.

Горните хипотези бяха възприети като „спекулации“, които се възпроизвеждат механично в научната литература. Обстойните възра-

жения, вече представени в нея, се свеждат накратко до следното:

1) Промакедонска политика на Севт до 325 г., базирана на династическа генеалогия и старо родство с династията на Аргеадите в Македония, е съвършено недоказуема. Във връзка с бунта на Мемнон Диодор не споменава никакъв Севт и това е единственият сигурен факт, на който се крепи горната хипотеза. По принцип такава политика до 325 г. не е изключена, но тя би произтичала по-скоро от служебна обвързаност на Севт с македонските царе като техен (заварен?) васален и съюзен династ.

2) Сами по себе си текстовете на Диодор и на Атинския декрет не могат да се свържат сигурно със Севт III, нито пък да докажат някакви антимакедонски договорености на последния с Мемнон и Атина, а оттам – и с Агис III, и то с неколкогодишна продължителност. Оттук не може да се заключи, че походът на Антипатър срещу бунта на Мемнон през пролетта или лятото на 331 г. пр.Хр. е бил насочен и срещу владенията на Севт в Казанлъшко. Без съмнение стратегът автократор на Европа, след като преминал от Македония в Тракия, достигнал Апрос, град в Тракия по долното течение на Марица, с намерение да овладее територията на стратегията по долината на Марица заедно с главният град Филипопол – естествен център на бунта. Дали Антипатър е визирал и тракийски владения извън стратегията? В подкрепа на такива намерения и действия се цитират данните за сблъсък на Антипатър с бесите-тетрахорити или тетракоми, но той се отнася за поранен поход на Антипатър в 340/339 г. пр.Хр. Съкровищата с хемидрахми на Парион и Тракийски Херсонес, привлечени за възстановяване маршрута, по който преминал Антипатър през 331 г., са несигурни за датиране на точно определено събитие. Укриването им се отнася в рамките на цяло десетилетие (330–320 г. пр.Хр.) и така хронологическо съвпадение с датираната до няколко месеца военна кампания от 331 г. е неустановимо. Нещо повече, находките от Пясъчево, Хасковско, от Средногорово и от Мъглиж, Казанлъшко, използвани при възстановката на похода и „удара срещу одрисите“, били заровени през първата половина на IV в. пр.Хр. Те не допринасят нищо за изясняване движението на Антипатър извън Тракийската низина и земите на стратегията. Не са приведени и конкретни археологически факти за точна дата на опожаряване на по-ранното селище, предшествало Севтополис.

3) Липсата на данни за участие на Севт III в бунта на Мемнон лишава и Атинския декрет от тълкуване като антимакедонска дипломатическа акция на одрисите чрез царския син Ребулас. Идентификацията на споменатия там Севт със Севт III е несигурна. Бунтът на Мемнон предшества с цяла година честването на Ребулас в Атина. Между двете събития няма никаква видима връзка. През 331 г. самата Атина останала лоялна към Александър.

Не е логично малко след това полисът да се е сближил политически с „варварски“ династ за действия срещу централната македонска власт и официално да е честват сина му. Тези доводи правят абсурдно всяко твърдение за участие на Атина в интронизирането на Севт III. Главата на богинята епоним на полиса от Севтовите кнемиди има елементарно обяснение в нейните добре известни чисто религиозни функции като покровителка „на победоносната и справедлива война“ и „в битките“ (Промахос). Политизирането на декоративната тема в случая е пресилено и не на място.

Направеният преглед показва, че съществуващите извори – писмени и материални, не дават никаква реална информация за военни и дипломатически действия на Севт III до 325 г. пр.Хр. Впечатлението за такива се дължи на несигурна идентификация на владетеля и прекалено свободна интерпретация на изворите в модерната историопис.

Вакуумът, създаден в Тракия след фиаското на Зопирион, бил запълнен веднага от местна политическа структура – самостоятелна държава на одрисите начело със Севт III. В 322 г. Това е документирано чрез царската титла на Севт, който към 322 г. пр.Хр. със сигурност е имал собствена територия. Изграденият покъсно Севтополис е станал столица на държавата. Масовото разпространение на сечените в него монети с името на Севт определят границите на държавата в днешно Казанлъшко, Карловско и Чирпанско. Нейното вътрешно устройство ще бъде коментирано по-нататък.

Отношенията между Севтовата династия и Спарток от Кабиле са отношения между две отделни държави, а не между субекти в рамките на една и съща държава, в която възниквали династически владения или ставало предаване на властта. Залогът за вярност, даден от Спарток на Севт при първото предаване на Епимен, както и значителната армия, противопоставена на Лизимах в 322 г. послужиха като основание да се предположи, че до 312 г. срещу диадоха е действала коалиция от тракийски държави (симахия) начело с тази на Севт. Хипотезата предизвика съмнения, тъй като не можело да се посочат конкретните участници, а „залогът за вярност“ бил рутинна формула без реално политическо съдържание. Резервите имат своята логика. Явяват се обаче и някои допълнителни аргументи в полза на горното предположение, произтичащи от изворовите данни. Въпреки сравнително малкия размер на Севтовата държавна територия, в 325 г. „...Тракия била почти напълно загубена“. В 322 г. войната с Лизимах се водила за „властта“ или за „върховната власт в Тракия“. Осемте хиляди конника под командването на Севт далеч надхвърлят рекрутните възможности на 50-те аристократични фамилии от бъдещата столица Севтополис. Тези подробности говорят, че в бунта на Севт и войните от 325 и 322 г. са участвали и други тракийски общности. В 312 г.

Север очевидно имал свободата и сигурността да оперира в Източна Стара планина, виж по-долу. Това би било възможно най-малкото при доброжелателен неутралитет от страна на общностите извън Севтовата държава и на първо място на тази в Кабиле, било като самостоятелен полис или политически център на Спарток. Според някои автори Севтовата държава била най-силна в 325–313 г. пр.Хр. Тази характеристика е вярна с уговорката, че става дума за изява на военна сила, което увеличава вероятността държавата да е била хегемон на обединение.

Безспорно най-значително място в политиката и войните на новата държава са имали отношенията ѝ с **Лизимах** – според патетичния израз на Ариан претендент за „върховната власт в Тракия" заедно със Север III, а според М. Тачева – негов „вечен противник".

Ако се вземе предвид първоначалната територия, от която Лизимах е влязъл във войната, то действията със сигурност са се водили на северозапад от нея. Сблъсъкът през пролетта на 322 г. едва ли се е състоял по трасето на стария Дариев път между Византион и Одесос, както предполагат някои учени. Според други, което е по-логично, Лизимах е целял установяване на контрол над старопланинските проходи и несъмнено е искал да ликвидира своя главен политически опонент в централна Тракия. Не е изключено събитията да са обхванали и района на бъдещия Севтополис. Скоро след първия сблъсък вероятно се е състояло и „решително сражение", загатнато от Диодор. Сведението на същия автор за покъсната война през 312 г. пр.Хр. че Север „...бил преминал на страната на Антигон...", едва ли означава отхвърляне на зависимост от Лизимах след евентуално поражение във втората „решителна" битка през 322 г. Най-вероятно тя е била последвана от споразумение между Лизимах и Север, който получил признание и цветущо царство в свое притежание. Противоречията обаче не били преодолени, тъй като в 312 г. пр.Хр. Север участвал в тристранна антилизимахова коалиция, чиито действия били съгласувани и планирани. Основният член и организатор в нея бил Антигон I, подчертано от Диодор: „...Север, който бил преминал на страната на Антигон...". Север имал специфична и отговорна военна задача да не допусне армията на Лизимах на юг от Хемус, с която обаче не могъл да се справи.

Предполагат се и по-постоянни политически и дипломатически контакти на Север с **Антигон** до края на IV в. пр.Хр. Доказателството се вижда в брака с Беренике, която била от двора на този диадох, както и в Панагюрското съкровище, изработено в Лампсак и заровено на контролираната от Север територия. То показвало и „...близки контакти на одриската династия с хелеспонтийските малоазийски полиси..." по времето на Север III „...с активното съдействие на Антигон поради съвсем ясни политически

подбуди“. Комплексната преценка на фактите говори по-скоро за кратковременни съвместни действия на Севт и Антигон поради общия им стратегически противник – Лизимах. След 312 г. Севт изчезва от хрониките за политическите събития в Югоизточните Балкани. Беренике би могла да е представител на всеки един от елинистическите дворове, включително и на този на Лизимах. Уникалното Панагюрско съкровище пресъздава гръцки митологични сюжети, свързани с пан-елинската пропаганда на Александър Велики и диадохите. Изработката му издава гръцко ателие, вероятно Лампсак, но хронологията му не е прецизирана достатъчно. Отнасяно сигурно към ранноелинистическата епоха и попаднало в Тракия при неясни обстоятелства през първата половина на III в. пр.Хр., съкровището би могло да бъде и по-късно от битката при Ипсос и смъртта на Антигон в 301 г. пр.Хр. Така то не може да бъде сигурно доказателство за продължителни връзки на диадоха със Севт III. Най-вероятно със споразумението между Севт и Лизимах в или след 312 г. спорните въпроси били уредени задоволително и за двамата, и така за Севт е отпаднала необходимостта от съюзяване с Лизимаховите противници. В изворите липсват и каквито и да е податки за „близки контакти“ на Севт III с хелеспонтийските малоазийски полиси. Тяхната отдалеченост от държавната му територия е сериозен аргумент срещу съществуването на такива.

Твърди се, че Севт „започнал преговори“ с другите членове на коалицията от 312 г. – **градовете по западното Черноморие**, начело с Калатис, на които царят „обещал военна помощ“. За такива „преговори“ и „обещания“ Диодор не споменава. Икономическите контакти и преките интереси на Севт не са били насочени към Черноморието, откъдето произлизат само три от намерените в Севтополис 1300 монети. И тук става въпрос за еднократна военна подкрепа поради общ противник и общи интереси, която след 312 г. не е била продължена.

Като участници в коалицията от 314–312 г. са отбелязани и съседните на черноморските градове **скити и траки**. Последните бяха идентифицирани с одрисите на Севт III, който при бързото пристигане на Лизимах при Одесос минал на негова страна. Такъв ход на Севт в контекста на спора за „върховната власт в Тракия“ е невероятен. С много по-голяма сигурност анонимните траки от текста на Диодор могат да се оприличат на гетите. Това е дало основания на Ив. Венедиков за по-конкретни изводи относно съюза на Севт с тях и по-специално с видния гетски цар Дромихет, който победил и пленил сина на Лизимах – Агатокъл и (или) самият Лизимах. Венедиков приема най-ранната възможна дата за войната между Дромихет и Лизимах – веднага след сблъсъка на последния с одрисите на Севт в 322 г. Той стига до убеждение за антилизимахова коалиция меж-

ду Дромихет и Севт III ок. 315–310 г. пр.Хр. и отъждествява, макар и хипотетично, стратегът на Дромихет Севт в един текст на Полиен със Севт III. Лизимаховият син Агатокъл бил пленен не от гетите, а от техните съюзници одрисите и се предал на някой от Севтовите синове. Именно тази сцена била изписана в дромоса на Казанлъшката гробница, където победителят на Агатокъл впоследствие бил погребан.

В последно време войната на Дромихет с Лизимах се отнася неизменно към 294–292/1 г. пр.Хр. По извороведски път бе доказано, че по-ранна дата е невъзможна. Така съюзът между Севт III и Дромихет около 315–310 г. пр.Хр. също се оказва невъзможен предвид хронологичното разминаване на събитията с около 20 години. Освен това, както вече бе подчертано, не е логично една и съща историческа личност – Севт III, да бъде назована по два толкова различни начина: „цар“ или „цар на траките“ в текстовете на Диодор и „стратег на Дромихет“ в текста на Полиен. Тепърва ще се търси и правдоподобна интерпретация на сцената от дромоса на Казанлъшката гробница.

Любопитни са и отношенията на **македонските градове в Тракия** с държавата на Севт III по това време. Няма данни за тяхно участие във войните от 322 и 312 г. пр.Хр. Те явно не са били обвързани и с Лизимах, което говори за самостоятелното им политическо поведение. От друга страна тези градове останали най-малкото с доброжелателен неутралитет спрямо Севт III. Царят безспорно е имал сигурен тил и е могъл да оперира на широк фронт и в 322, и в 312 г. пр.Хр. Във втория конфликт той пресрещнал Лизимах в Ришкия или в Айтоско-Провадийския проход (сравнително далеч от Севтовите владения в Казанлъшко) в опит да прекъсне марша му от Калатис на юг срещу армията на Антигон. Подобна география на събитията едва ли би била възможна ако тилът на Севт е бил застрашаван от югозапад от Филипопол или от югоизток от Кабиле. Градовете най-вероятно са предпочели да заемат изчаквателна позиция в условията на неяснота за бъдещото върховно управление и съхраняване на силите им за защита на собствената територия.

Най-вероятно след 312 г. пр.Хр. спорните въпроси между Севт и Лизимах били уредени задоволително и за двамата. За Севт отпаднала необходимоста от съюзяване с Лизимаховите противници. Той получил гаранции за самостоятелност, скрепени с династически брак в лицето на Беренике и потвърдено с изграждането на своята представителна столица Севтополис – резултат от мирен период в развитието на държавата. В 311 г. пр.Хр. враждуващите диадохи сключили мир и взаимно признали позициите си. Лизимах, облагодетелстван и от мира със Севт, съсредоточил силите си в консолидация на владенията си по крайбрежията на Тракия и в Тракийски Херсонес. Там му предстояло да основе собствена

столица и да планира завоюване на територии от другите диадохи извън Тракия.

Политическото развитие на Севтовата държава след смъртта или абдикацията на Севт III в началото на III в. пр.Хр. остава неясно. В Севтополис управлявали последователно Беренике и Ройгос. Отношенията на Беренике със **Спарток** в Кабиле, установени още при Севт се развивали по низходяща линия: Беренике и синовете ѝ трябвало да предадат Епимен (някаква важна личност, грък или македонец, който пребивавал в храма на Великите богове в Севтополис) и имуществата му на Спарток завинаги. Срещу това обаче Спарток не препотвърдил залога си за вярност, даден преди това на Севт.

Въз основа на някои имена от древни текстове, съвпадащи с тези на Севтовите синове от Големия севтополски надпис, се допусна, че някой от тях „...успял да възстанови властта на Севт III в неговите припонтийски владения...“. или да измести там политическия център на държавата след разрушаването на Севтополис. Идентификациите на имената са повече от несигурни, а оттам и идеята за държавна територия на Севт с понтийски обхват до Черноморското крайбрежие и за каквито и да е политически изменения в нея.

3. Издигането на Севтополис

Издигането на Севтополис по единен план и назоваването му с царското име, зад които без съмнение стои царски едикт следва практиката, въведена в Тракия от Филип II и Александър Велики и засвидетелствана чрез Филипи и Александруполис. В бившите одриски владения най-близък пример до територията на Севт III бил Филипопол, който не без основание се приема като пряк исторически модел за Севтовата столица. И тук, както и при новите македонски градове личи идеята да се създаде стратегически, политически, икономически и представително-културен център, от който да се управлява държавната територия. Не на последно място той е и ярка демонстрация на царския култ.

Според Д. П. Димитров Севтополис бил издигнат отчасти върху развалините и опожаренията на по-старо тракийско селище. Негов център била владетелска резиденция (тюрзис), включен по-късно в плана на укрепения град и преустроен в царски дворец. Впоследствие тезата за по-ранен тюрзис не бе потвърдена. Материали от ранно селище обаче съществуват в насипите на могили 1 и 2 непосредствено до Севтополис. Сравнението им с тези, намерени в очертанията на укрепения град, показва видимо различие. В насипите преобла-

дават бронзови монети от типове „Филип II“ и „Александър Велики“ (над 100 броя, повечето горели), които са циркулирали до около 310 г. пр.Хр. Намерени бяха и 12 амфорни печата от Тасос. Според съвременните проучвания 10 от тях се датират в 315–310, а два – в 310–300 г. пр.Хр. В града бронзовите монети от типове „Филип II“ и „Александър Велики“ са 38. Сред „чуждите“ емисии преобладават тези на Касандър (311–298 г. пр.Хр. – 122 броя заедно с препечатаните в местната монетарница) и на Лизимах (297–281 г. пр.Хр. – 42 броя). Абсолютно мнозинство в нумизматичните находки от града обаче съставляват местните емисии с името на Севт III (над 800 броя). Чувствителна диспропорция има и в тасоските амфорни печати, намерени там: само един от 315–310 и осем от 310–300 г. пр.Хр. Тази картина ориентира издигането на Севтополис около 310 г. пр.Хр. В исторически план подобна приблизителна дата би съвпаднала с предполагаемия мир между Севт и Лизимах след конфликта в 312 г., с женитбата с Беренике и с мира между диадохите в 311 г. пр.Хр., който е гарантирал завареното статукво. Севтополис е продукт на продължителен мирен период, както впрочем и Лизимахия на Тракийски Херсонес. Изглежда, че те са издигнати приблизително по едно и също време. И като политически, и като урбанистичен акт Севтополис е плод на новата ранноелинистическа епоха, проявена в държавническата мисъл на Севт III.

4. Царският портрет

Ликът на Севт III е запазен върху редица паметници, което го отличава от другите тракийски владетели. Без съмнение това е резултат както от неговия култ приживе, така и от почитта на приемниците му след неговата смърт, в типичната за епохата религиозна форма.

Най-ефектна без съмнение е бронзовата портретната глава на Севт в естествен размер (ФИГ. 5, VII), заровена пред гробницата на владетеля в могила Голяма косматка. Тя е принадлежала на статуя в цял ръст, най-вероятно издигната в двора на царския квартал (базилея) в Севтополис, където бе намерена и каменната база. Статуята била изложена на открито кратко време, преди главата да бъде отрязана и заровена при погребението на владетеля, така че пред нас е портрет от последните години на Севт, изваян в напреднала възраст. Липсват каквито и да е атрибути. Може само да се гадае дали при някакви публични церемонии статуята е била увенчавана със златния венец, намерен в гробницата (ФИГ. VIII). Стилът на изпълнение е подчертано идеализиран, характерен е за скулптурите на кентаври и гръцки интелектуалци, и се различава от по-реалистичните портрети на по-ранните персийски сатрапи и на диадохите. Портретът е дело на много опитен гръцки майстор.

Останалите портрети и изображения на Севт III – действителни или само предполагаеми, са създадени след смъртта му. Сред тях най-популярни са тези от монетите с името на владетеля (ФИГ. 6–11). Нумизматите отдавна посочиха отличителните индивидуални черти на портретната глава на Севт, увенчана с „диадема-венец от скачени едно за друго лаврови листа“ с „необичайна форма“, съвсем различна от лавровия венец на Зевс. Конникът върху опакото им (ФИГ. 9) носи същите индивидуални белези – дълга коса и брада. Според Т. Герасимов той е изображение на самия владетел, гравирано по модел от негова монументална статуя. Под конника е представен лавров венец – символ на победа. В цялото изображение се вижда основната идея Севт да бъде представен като победител. Свързването на този тип монети със специален повод – обявяването на Севт за независим владетел след смъртта на Александър Велики в 323 г. пр.Хр. и с борбата му срещу Лизимах по същото време не се потвърди. Някои специфични особености (виж по-нататък) ги датират по-късно, след 295 г. пр.Хр., по времето на севтовите наследници. Лавровият венец е божествен атрибут. Той представя Севт като полубог (херой), почит, която била отдавана на починалия основател на династията или града , подобно на Лизимах в неговата столица Лизимахия. Монетните портрети са в различни варианти, които се колебаят между идеализъм и схематизация (срв. ФИГ. 8 и 11) и говорят за продължително сечене на монетния тип.

Друго изображение, вероятно на Севт, е конникът от опакото на монетите на Ройгос (ФИГ. 13), също с дълга брада и коса, но замахващ с копие. Вероятно пак Севт и отново като конник, с шлем, броня и развято наметало, препускащ във вихрена атака заедно с други воини, е изобразен в коридора на Казанлъшката гробница (ФИГ. 12).

III. СЕВТОПОЛИС, ЦАРСКАТА СТОЛИЦА

1. Градоустройство, укрепления и обществени сгради

(Мария Чичикова)

Подобно на много други елинистически градове и царски столици Севтополис също бил реализиран по предварително изработен план за кратко време и като цялостен ансамбъл. Заемал е площ от около 50 дка на левия бряг на Тунджа, на малък полуостров с равна повърхност и високи 4–5 м стръмни брегове, изрязани от завоите на реката и от притока ѝ Голяма Варовица от югоизток, северозапад и североизток (ФИГ. 1–2). Теренът се снишавал постепенно само в източния си край, където слизал до нивото на речното корито. Това разположение осигурявало на града много добра естествена защита.

ГРАДОУСТРОЙСТВОТО на Севтополис следва т.нар. Хиподамов план, по името на архитекта Хиподам от Милет, живял през V в. пр.Хр. Този план бил широко прилаган не само в Древна Гърция, но и в цялото Средиземноморие. Планът представлява неправилен петоъгълник, ограден с крепостни стени с кули и три порти. Вътрешното пространство е разделено от улици, свързващи портите и пресичащи се под прав ъгъл (ФИГ. 2, 14). Те оформят 48 отделни квартали (инсули) с правоъгълен план и почти еднаква големина (45 х 18 м). На обширния равен терен на север от укрепения град се простирали неукрепени градски предградия, проучени само чрез отделни сондажи. Ако се съди по находките, в тях е имало работилници за производство на битова и строителна керамика, металообработка, каменоделство и др. Един кладенец, открит на около 30 м пред североизточната порта, показва, че там също е имало живот. Единствено в тази част

на полуострова, на който е изграден Севтополис, теренът се спуска плавно към р. Тунджа и слиза до нивото на коритото на реката, на мястото където р. Голяма Варовица се влива в нея. Тук е било разположено вероятно и пристанището на града, на което били товарени и разтоварвани стоки.

УКРЕПЛЕНИЯТА на Севтополис представлявали крепостни стени от камък и кирпич с обща дължина 890 м. Каменните основи, запазени в по-голямата си част на височина до 1,00–1,20 м, лежат направо върху терена (ФИГ. 15). Лицата им са оформени от няколко реда големи камъни с равна лицева повърхност. Долният ред, издаден малко напред, образува банкета на стената (ФИГ. 16). Между лицевите камъни е имало пълнеж от по-дребни камъни, споени с глина. Стените били от кирпич, изравнявани с дървени греди, свързани с дълги железни гвоздеи. Като всяка крепостна стена и стената на Севтополис е завършвала с платформа за движение на войниците. Тя била защитена от външната страна с парапет, в който е имало отвори за наблюдение и стрелба. Те, както и кулите, са имали покрив от керемиди, за които може да се съди по фрагментите намерени в подножието на стените. До върха на стената са водели стълби, изградени от вътрешната ѝ страна. Добре запазени каменни основи от такива стълби са намерени при ъглови кули № 1 и 4 на северозападната крепостна стена (ФИГ. 17, 18). По техните размери може да се определи и височината на крепостната стена. Заедно с крепостната стена тези платформи са дълги 7 м, а самите основи са били дълги 5 м. Ако стъпалата са били широки 27 см и високи 22 см, каквито размери имат запазените стъпала при кула № 93 в град Деметрия в Македония), височината на стената в Севтополис не е надвишавала 4,50 м. Според други археолози тя е била висока към 5–5,50 м или 6–7 м. Стените следват очертанията на речните брегове, с изключение на северозападната. Тя единствена е обърната към сушата, но за да се стигне до нея също е било необходимо да се преодолеят две водни препятствия – от изток тясното, но дълбоко корито на р. Голяма Варовица, която е минавала на около 70 м от крепостната стена в сектора между кули № 4 и 5, а от запад – водния поток, който се вливал в Тунджа на около 200 м от северозападния ъгъл на крепостта. Северозападната стена е дълга 247 м. В центъра ѝ е разположена северозападната порта, оформена като голяма правоъгълна кула с два срещуположни отвора на вътрешната и външната ѝ стена, широки 2,60 м. През елинистическата епоха кули порти се срещат много рядко. В Тракия много близък паралел представлява западната кула-порта на Кабиле, която за разлика от тази в Севтополис, не се издава навътре от крепостната стена. Две ъглови и две междинни кули с квадратен план, разположени почти на еднакви раз-

стояния от портата са осигурявали защитата ѝ. Кули № 3 и 4 имали важна роля и при защитата на царския квартал или базилеята. От северозападната кула порта, която е била главният вход на града, една централна улица № I, широка 6 м, е свързвала портата с градския площад (агората). Югозападната крепостна стена е дълга 198 м. Тя се среща под прав ъгъл със северозападната стена при кула № 1 и под тъп ъгъл с югоизточната стена, където са запазени следи от ъглова кула № 7. На югозападната стена е била разположена втората порта на града (ФИГ. 19). Тя не е ситуирана по средата на крепостната стена, което вероятно е било наложено от изискванията на градоустройствения план, а на 120 м от северозападния ъгъл и 78 м от югозападния ъгъл на крепостта. Добре запазеният вход, оформен чрез прекъсване на крепостната стена, е бил защитен от два бастиона с размери 7,50 х 2,0 м, издаващи се пред стената. Трети бастион със същите размери е бил разположен по средата на куртината между портата и кула № 1. От югозападната порта е тръгвала втората главна улица. Запазената настилка от речни камъни очертава ясно цялото ѝ трасе, което е тангирало агората от юг, минавало е само на 50 м южно от пропилона на базилеята и е завършвало при североизточната крепостна стена. Югоизточната крепостна стена, дълга 170 м, е изградена на брега на Тунджа, която като естествен ров с вода е осигурявала много добра защита. Поради това на стената не са били изградени междинни кули или бастиони, а само двете ъглови кули. Слаби следи личат само от югозападната кула, докато югоизточната е напълно разрушена. Североизточната крепостна стена е дълга 240 м. Трасето ѝ от кула № 4 до кула № 5 служи и за източна стена на царския квартал (базилея). В този сектор стената следва река Голяма Варовица. При кула № 5 стената рязко изменя посоката си, спускайки се на югозапад към Югоизточната крепостна стена, с която се свързвала при ъгловата кула № 6. При северозападната стена, на 50 м южно от кула № 5 завършвала главната улица № II, която започва от югозападната порта и пресича целия град. Без съмнение тя е извеждала до разположена тук трета порта. За съжаление стената точно на това място е напълно разрушена и не предоставя археологически данни за ситуирането ѝ. Съществуването на трета порта на това място не се приема от някои археолози. Ако обаче тук не е имало порта, която да осигурява изход от града, защо е било необходимо улица № II да пресича града, а да не прекъсне при агората както главната улица № I. Какво е било предназначението на тази порта? На първо място положението ѝ осигурявало връзка на града с реката. Тук е било разположено вероятно и пристанището на града. Запазените части от настилка от речни камъни от двете страни на главната улица в района на портата, може би трябва

да се свържат със съществуването на площад с пазарни функции. Две агори – едната с религиозни и обществени функции, другата с икономически, са засвидетелствани в много градове от класическата и елинистическата епохи. Второ, много важно предназначение на източната порта било да осигури бърз и безопасен изход от града на царското семейство и на други видни обитатели на царския квартал в случай на опасност. Разположението на портата само на 50 м от входа на базилеята осигурявало бърз достъп до пристанището. Разположена в североизточния ъгъл на града, базилеята била свързана конструктивно с фортификацията. Част от северозападните и североизточните крепостни стени с кули № 3, 4 и 5 са използвани и за отбраната на базилеята. Двете вътрешни стени на царския квартал също са били конструктивно свързани с градските. Североизточната крепостна стена, от портата до ъгловата кула № 7, е дълга 120 м, колкото е дълга и куртината на югозападната крепостна стена от портата до ъгловата кула № 1, по средата на която е разположен бастион № 3. Това съвпадение на дължината не е случайно. То свидетелства, че защитата на този сектор е била подсилена с изграден по средата му бастион. Трасе с дължина 120 м очевидно е било трудно да бъде защитавано, както показват разстоянията от 50–60 м между кулите и портите от северозападната стена.

Укрепителната система на Севтополис очертавала границите на града, съобразявайки се с главните елементи на интериора му. Нейните елементи и използваната строителна техника следват основните линии на елинистическата практика, позната от новите градове и столици в Източно средиземноморския басейн. Общоприета е тезата, че Севтополис е високо елинизиран тракийски град, чиято фортификация и градоустройство са резултат на чужди архитекти и строители. Според някои учени директните контакти с елинистически градове в Мала Азия, Гърция и Македония са допринесли за бързото възприемане и асимилиране на елинистическия модел в Севтополис. Е. Нанков свързва пренасянето на елинистическия модел във фортификацията и урбанизма в Тракия с македонската експанзия в Тракия от времето на Филип II и Лизимах. Според него строителите на Севтополис били повлияни от съседна Македония, най-вече от градовете Дион и Халес. Действително кулите на северозападната стена на Севтополис са много близки по размер и с почти идентични планове като тези на Дион. Реализацията на общия строителен план несъмнено е станала с участието и на местни строители.

УЛИЧНАТА МРЕЖА на Севтополис също отразява изцяло принципите на елинистическия урбанизъм. Тя имала важна роля при планировката на града, очертавайки на терена границите на кварталите. Улиците обслужвали

комуникациите в границите на града, осигурявайки връзката между отделните градски части. Мрежата се състои от 16 улици, от които две главни, една околовръстна, 5 напречни и 8 надлъжни. Били застлани с дребни речни камъни. Пресичайки се под прав ъгъл, те очертават правоъгълни инсули или квартали. Дългите им страни са ориентирани в посока северозапад-югоизток с отклонение от 35° на запад, наложило се вероятно от климатични и теренни съображения. За разлика от инсулите в елинистическите градове в Мала Азия, Гърция и Македония, които са еднакви по размери, тези в Севтополис са различни. Преобладават кварталите с размери 45 х 18 м. За модул при оразмеряването им, както и при крепостните стени и улиците е служила атическата стъпка от 29,6 см. Броят на сградите, включени в тях, също не е бил строго определен. Обикновено в една инсула били изграждани 2 или 3 постройки, което давало възможност за по-голяма площ на жилищата в сравнение с по-гъсто застроените инсули на другите елинистически градове.

В уличната мрежа на Севтополис се открояват две главни артерии с ширина 6 м, което е важна особеност на неговия градоустройствен план. Едната от тях (№ I) води от северозападната порта и завършва при агората, разполовявайки северната част на града. Втората (№ II), с посока югозапад-североизток, пресича целия град, свързвайки югозападната със североизточната порта на града, тангирайки от юг агората. Една околовръстна улица (№ III), широка 3,50 м, следва трасето на крепостната стена. Възстановени бяха почти цялостно и трасетата на четири надлъжни улици и части от настилката на три напречни, широки от 3,50 м до 4 м. Напречната улица № IV започвала от северната граница на агората, стигала до южните фасади на къщи № 10 и 11 и продължавала на запад. Близо до бастион № 3 тя се свързвала с околовръстната улица (№ III). Втората напречна улица (№ V) също е достигала на запад до крепостната стена, обаче е продължавала и на изток, пресичайки главната и две надлъжни улици, тангирала е северната фасада на къща № 9 и е завършвала близо до междинната кула на царския квартал. Третата, по-къса напречна улица (№ VI), започвала от западната страна на агората, минавала край северните фасади на къщи № 2 и 3 и завършвала при югозападната стена. На юг от агората могат да се възстановят трасетата на две напречни улици, успоредни на главната. Улица № VII, която минава край южното лице на къща № 4, стигала на запад и на изток до крепостните стени. Южно от нея вървяло трасето на напречна улица № VIII, която минавала покрай северната фасада на къща № 1. Тя също пресичала целия град, осигурявайки връзка между двете крепостни стени. Трасетата на три надлъжни улици са минавали от двете страни на агората. Те пресичали целия град от Северозападната до Югоизточната

крепостни стени. Две от тях минавали на запад от агората. Улица № IX минавала между къщи № 8, 12 и 3, а улица № X – между къщи № 3 и 2. Трасето на третата улица № XIII, разположена на изток от агората и главната улица № I, също е очертано със сигурност от фасадите на къщи № 9, 5, 4 и 1. Четвъртата надлъжна улица № XIV между къщи № 5, 9 и 6, 7 също продължавала на юг до югоизточната кула № 6 на крепостната стена. Между царския квартал и главната улица № II бяха разкрити ясни следи от настилка на две къси надлъжни улици. Улица № XV, която започва от югозападната кула на базилеята и минава край източната фасада на къща № 6, също не завършвала при главната улица, а продължавала на юг до крепостната стена. Втората къса улица № XVI, която започва от пропилона на царския квартал действително завършвала при главната улица. Тя обслужвала единствено обитателите на базилеята и осигурявала бърз излаз на царското семейство от града през Източната градска порта, разположена в близост до базилеята. За специалното предназначение на улицата говори и по-голямата ѝ ширина, която надминава размера на обикновените улични артерии. Мрежата от надлъжни улици може да се допълни с още две, които свързвали агората със северозападната крепостна стена, пресичайки напречните улици № IV и № V. Улица № XI A опирала до източната фасада на къща № 11, а улица № XII A – до западната фасада на къща № 10. Като техни продължения на юг от агората могат да се определят улици № XI Б и XII Б, които пресичат напречни улици № № VII и VIII и завършват на юг при крепостната стена. За съжаление в тази част на града, освен къщи № 4 и 1, които имат излаз на улица № XII Б от запад, няма запазени следи от сгради. Разрушенията по всяка вероятност се дължат на наводнения, причинени от реката, съдейки по останките от пясъчен пласт, примесен с речен чакъл, който покрива наклонения към р. Тунджа терен. Откритият в югозападната част на града кладенец и многобройни находки от тракийска и гръцка керамика, фрагменти от питоси, бронзови накити (фибули, обеци, пръстени), части от метални инструменти, амулети, теракоти и др. свидетелстват, че тя също е била гъсто застроена и че била обслужвана от улици № VII и VIII.

Градът имал жилищна и градска канализация. Канали, направени от глинени тръби или от два реда извити керемиди (калиптери), похлупени един върху друг, водели от къщите към уличните канали. Изградени от камък, те били разположени по средата на улиците и главно на тези с наклон на юг и изток. Каналът на улица № XIV, между къщи 5 и 6, е широк 40 см и дълбок 40 см (ФИГ. 20). Каналите се изливали в реката през улеи (барбакани), специално оформени в каменните основи на стената (ФИГ. 21).

Наличието на две главни улици, около които е организирана уличната мрежа, разграничават Севтополис от съвременните му градове в Гърция и Мала Азия. В това отношение той е

по-близък до някои центрове в елинистическа Сирия. Тази особеност в градоустройството свързва топографския център на града – градския площад (агора), разположена на кръстовището между двете главни улици, с градските порти.

Като цялостно реализиран проект Севтополис показва една отлично планирана система на елинистическа урбанизация, отразена във фортификацията и отношението ѝ към градоустройствения план. Крепостните стени не само очертават границите на града, но са съобразени с вътрешното разпределение на застроената площ – улична мрежа и архитектура.

Разкритите **ОБЩЕСТВЕНИ СГРАДИ** в Севтополис са царският дворец и агората, включващи и култови структури.

Доминиращо място в плана на Севтополис заема голям, отчасти самостоятелно укрепен квартал в североизточната част на града (ФИГ. 14). Той има форма на неправилен четириъгълник с площ от 4,62 дка или 1/10 от територията на града и се издигал на височина 1,50 м над останалите квартали. Укрепителната система на квартала включвала части от северозападната и североизточната градски крепостни стени, с дължина съответно 55 м и 70 м заедно с принадлежащите им кули № 3, 4 и 5. Кула № 3 има вътрешни размери 3,50 Х 4,50 м и външни 7,25 Х 7,25 м, кула № 4 – съответно 3,50 Х 3,50 м и 7,50 Х 7,50 м и кула № 5 – 3,50 Х 3,50 м и 6,50 Х 6,50 м. От юг и запад комплексът бил отделен от останалата част на града със самостоятелни стени. Югозападната вътрешна стена е дълга 70 м. По средата ѝ се издига кула № 9 с вътрешни размери 3,50 Х 4,50 м и външни 5,30 Х 5,10 м. Тя се свързва под прав ъгъл с градската стена при кула № 3. Югоизточната вътрешна стена на цитаделата е дълга също 70 м и се свързва с градската стена при кула № 5. В ъгъла между двете вътрешни стени е издигната кула № 8 с вътрешни размери 5,30 Х 5,30 м и външни 7,10 Х 7,10 м. Тя е най-голямата в крепостната система не само на цитаделата, а изобщо на Севтополис. Кули № 3, 4 и 5 защитавали както града, така и цитаделата, а кули № 8 и 9, с отличен изглед към вътрешността на града, осигурявали главно цитаделата и двореца. Кула № 8 защитавала и входа на цитаделата. Всички кули били достъпни чрез входове единствено от нейния двор. Четирите ъглови кули дали названието на тази укрепителна система – тетрапюргия, добре позната от малоазийските фортификационни традиции. Специфични особености на тетрапюргията в Севтополис са нейната пета кула (№ 9) и необичайно големите размери на друга нейна кула (№ 8) с паралели в град Хераклея на Латмос (началото на IV в. пр.Хр.), един от най-ранните примери за терапюргия в Европа. Тетрапюргията на двореца в град Деметрия в Тесалия вероятно също е включвала пета кула, а други две от кулите гледали към вътрешността на града. Подобен е и случаят в Севтополис, където комплексът бил достъпен

откъм града чрез монументален вход (пропилон), разположен на югоизточната вътрешна стена. От него е запазена каменната площадка на основите с размери 6,50 Х 6,00 м с части от двете стени и прага между тях (ФИГ. 22). На пропилона принадлежат вероятно и два фрагмента от долен барабан и капител на дорийска колона (ФИГ. 23), намерени недалеч от югоизточната крепостна стена.

В северозападната част на двора с площ от 4 дка била разположена правоъгълна сграда с внушителни размери (40 Х 17 м) и площ от 680 кв. м. Особеностите говорят, че комплексът е имал водеща функция не само в градоустройствено, но и в социално и политическо отношение.

В първите си публикации Д. П. Димитров нарича комплекса „цитадела“ и смята, че първоначално той е представлявал по-ранна владетелска резиденция (тюрзис), около която се развил елинистическият град. Това мнение не бе потвърдено. Нумизматичният материал, намерен в цитаделата е синхронен с този от другите сектори на града. Ясно изразената конструктивна връзка с градските крепостни стени показват, че и градът, и цитаделата очевидно са били изградени едновременно по единен конструктивен план, без съмнение с царски едикт. Почти единодушно, с малки изключения се приема, че голямата сграда в двора е **царски дворец**, включващ храма на Великите самотракийски богове. Идентификацията е безспорна, тъй като именно там е намерен и големия Севтополски надпис (ФИГ. 30), а в неговия текст мястото на поставянето е изрично определено.

И. Нилсен разглежда около 200 примера на елинистически дворци. Тя отбелязва наличие на такива във всички елинистически столици, които били защитени с крепостни стени. В така оформените царски квартали (базилеи) можело да има само една постройка – двореца, който съчетавал разнообразни функции: представителни, религиозни, жилищни и битови и др. Основната роля на базилеята била да защитава царската резиденция. Някои от дворците обаче били интегрирани и с големи архитектурни ансамбли (театри, библиотеки и други), които превръщали базилеите в цели квартали на елинистическите градове както в Александрия. Изброяват се редица черти, характеризиращи елинистическия дворец, макар че наличието дори само на някои от тях може да определя един комплекс като дворцов. Просторните зали били най-важният елемент в дворцовите постройки, където владетелите изпълнявали служебните си задължения. Важно място в дворцовата сграда заемали и храмовете, посветени на боговете покровители на царя и династията. Дворецът в Севтополис отговаря изцяло на главните условия, характеризиращи един елинистически дворцов ансамбъл: той е защитен от цитадела, има голяма зала за официалните срещи и банкети на царя, храм-светилище на боговете-покровители на царската династия и жилищна част.

Тези наблюдения сочат, че укрепената цитадела на Севтополис, който е бил столица на малка елинистическа монархия, притежавала всички елементи на елинистически царски квартал (базилея), изградена едновременно с града по единния Хиподамов план. Тя, и особено царският дворец като неин естествен център, безспорно били най-важният елемент на града както в урбанистичен, така и в социален смисъл. Разполагането на царските квартали в крайните райони на града, какъвто е случаят в Севтополис, предлагало редица предимства. От една страна, то символизирало функцията на царя да контролира общата защита на града, а от друга, давало възможност за бягство през близкото пристанище.

ДВОРЕЦЪТ (ФИГ. 24, 25) се издигал в дъното на двора перпендикулярно на пропилона и успоредно на северозападната и югозападната крепостни стени само на 4 м разстояние от тях. Фасадата му била насочена към града. Стените били изградени от кирпич върху каменни основи, а за покрива били използвани плоски керемиди (тегули) от коринтски тип и полуцилиндрични керемиди (калиптери) от лаконски тип. Челните калиптери по ръба на фасадата завършвали с декоративни керамични плочки (антефикси), украсени с палмети (ФИГ. 26, 27). Преддверието на двореца е оформено като дълъг коридор (40 Х 5 м) с колонада на фасадата. Почти цялата източна половина била заета от тронната зала (ФИГ. 28). Останалата част била разпределена на три двойни помещения, изолирани едно от друго, като всяка двойка стаи в тях била свързана последователно както помежду си, така и с общото преддверие.

Тронната зала (18 Х 12 м) с площ от 216 кв. м е най-важната част в дворцовата постройка. В нея царят упражнявал своите прерогативи и провеждал официални церемонии, аудиенции, банкети и др. Богатата декорация на стените с полихромна щукатура имитирала напълно мраморната инкрустация на известните елинистически дворци. Тя включвала цокъл от черни правоъгълни полета (ортостати), над тях широка пъстроцветна ивица и стени в помпеянско червено, които контрастирали с блясъка на белия таван. В центъра на тронната зала бе открито голямо култово огнище (есхара) с квадратна форма (3 Х 3 м). Това е най-големият подобен паметник от Тракия известен досега (ФИГ. III). Върху гладката повърхност е щампована украса от правоъгълници и включен в тях орнамент от бръшлянови клонки и плодове.

В двореца се намирало светилище на Великите самотракийски богове, разположено до тронната зала. То включвало две помещения. В по-голямото от тях (7,00 Х 7,50 м) бе открита друга есхара (0,60 Х 0,60 м) с централна кръгла вдлъбнатина, заобиколена с орнамент от лаврови листа, включени в рамка от две концентрични окръжности (ФИГ. 29). Във второ-

то по-малко помещение (7,00 Х 5,00 м) на светилището бе разкрита голяма мраморна плоча (1,00 Х 0,75 м), а до нея – Големият севтополски надпис (ФИГ. 30). Западната част на двореца била двуетажна с площ на долния етаж от 160 кв. м. Тя била предназначена за личните нужди на царската фамилия. Представлявала 4 помещения с различни размери (5,00 Х 7,50 и 5,00 Х 5,00 м), подредени две по две в две редици. Поголямото вътрешно помещение било снабдено със стълба към втория етаж. Вероятно тронната зала, светилището и жилищната част са имали общ покрив.

Значителните разрушения в района на цитаделата, обстрелвана с каменометни машини, не позволяват да се установи наличие на други постройки в района на базилеята. За тази неяснота е допринесло и средновековното селище и неговият некропол, от които там бяха разкрити 10 жилища и 8 погребения. Една мраморна база за статуя (53 Х 40 Х 33 см) бе намерена in situ в двора на базилеята, на 20 м от фасадата на двореца между големи каменни блокове – част от каменна площадка. Тя свидетелства, че на мястото се издигал значителен скулптурен паметник. Ясно очертаните две вдлъбнатини от човешки стъпала в естествена големина говорят за права човешка фигура, излята от бронз. На лицевата страна на базата личат следи от неясен надпис в два реда, плитко издълбан с тънко острие и с по-късни опити за заличаване. По-късните изследвания потвърдиха, че статуята е била на мъж с височина 1,75–1,80 м. Възможно е именно на нея да принадлежи бронзовата глава на Севт III (ФИГ. VII), открита пред гробницата на владетеля под могилата Голяма Косматка.

Сред разрушенията на двореца бяха намерени сравнително малко находки. В югозападния ъгъл на тронната зала се откриха няколко бронзови триръбести стрели до колчан. Те са силно обгорели и деформирани от пожар. Близо до тях се намериха два фрагмента от столчета на бронзови съдове и един лакримарий. Жилищната част на двореца е по-богата на находки: главно фрагменти от чернофирнисова гръцка керамика, някои с украса в стил „западен склон“. Върху един фрагмент от шия на кантарос е запазена оловна скоба от поправка на съда. Намерени бяха и няколко фрагмента от бронзови накити: фибули, пръстени и гривна.

В двора на базилеята също бяха намерени няколко стрели, железен фрагмент от лък и набузник от бронзов шлем, открит до входа на кула № 9. Сред находките от женски бронзови накити: фибули, пръстени и гривни се открояват отлично запазени златна обеца от кула № 9 и сребърна висулка от друга. Керамиката включва фрагменти от чернофирнисови паници и скифоси, някои с гръцки графити и столчета от кантароси, както и един амфорен печат от Синопе от 260 г. пр.Хр. Местната ке-

рамика е представена чрез два дълбоки съда и една лампа, работени на ръка, както и оскъден брой отделни фрагменти. Откриха се и 22 броя фрагменти от устия на питоси с печати, местно производство, от които три в двореца и един в кула № 8. От базилеята произлизат общо 96 монети. В двореца са намерени 16: една в светилището, 7 в преддверието и 8 в жилищната част. Осем от всичките 16 монети принадлежат на Севт III (6 от тип 6 и 2 от тип 7), а останалите са чужди емисии от края на IV в. пр.Хр. В двора на базилеята са открити 80 монети, 40 от които са на Севт III (3 от тип 1, 7 от тип 2, 18 от тип 6 и 12 от тип 7). Другите 40 са сечени от различни градове и владетели и покриват периода от управлението на Филип II (359–336 г. пр.Хр.) до това на Антиох II (261–246 г. пр.Хр.).

Дворците в Севтополис и в Пантикапей са единствените, открити досега на север от Македония. Севтополският дворец няма план на мегарон, което е резултат от влияние на македонската строителна практика. В сравнение с лукса и размерите на дворците в македонските столици обаче той е скромен и непретенциозен. Само с един ред помещения и без перистил, дворецът в Севтополис по-скоро напомня голямо жилище от пастаден тип и е пример за т.н. компактни дворци, съставени само от една сграда. Цялостно проучен заедно с базилеята и града и с точна датировка в края на IV–първата половина на III в. пр.Хр., поради оригиналния си план той обогатява съвременните представи за елинистическата дворцова архитектура и нейните прояви в древна Тракия.

ГРАДСКИЯТ ПЛОЩАД (АГОРАТА) на Севтополис заемал централната зона на града, където се пресичали двете главни улици. Площадът имал почти квадратен план (48 х 46 м) с площ 2200 кв. м. За малките размери на града той бил доста внушителен, обхващайки площ равна на две инсули. На североизток и югоизток той бил отворен към двете главни улични артерии, на северозапад опирал до напречна улица № VI, а на югозапад – до къща № 2. От три страни агората вероятно е била заобиколена с дървени едноетажни портици, от чиито основи са се запазили остатъци от два малки каменни зида. На нея, до каменен олтар, беше намерен малък посветителен надпис на Дионис върху база за статуя или релеф на бога, което съответства на указанията в текста на Големия надпис – второ копие от него да се постави „на агората при храма на Дионис до олтара“. Останките от голяма сграда до агората вероятно принадлежат именно на този храм (ФИГ. 31–32).

2. Икономика

(Мария Чичикова)

З**емеделието* около Севтополис е оставило предимно индиректни следи. Остатъци от зърнени храни не бяха открити, но в много от къщите се откриха глинени делви (питоси) за неговото съхранение и ръчни каменни мелници (хромели) за смилане (ФИГ. 58–60). Глинената замазка на стените на жилищата съдържа и слама. За обработка на земята свидетелстват намерените в града железни лемежи и косери. Последните се свързват по-конкретно с ***лозарство. За развитието на ***скотовъдството*** в района, което предоставяло хранителни продукти за жителите на града, е видно от големия брой животински кости. Те принадлежат на крави и волове, от които са установени 187 животни, овце (70), свине (48), коне (22) и кози (20). Други кости показват, че в Севтополис са били отглеждани кучета и котки. Костите на благородни елени и сърни, принадлежащи на 17 животни, на диви свине (11), на зайци и по-дребни гризачи са резултат от ***лов*** в околностите на Севтополис и в близките планини. Голям интерес представляват останките от три тура *(Urus bos primigenius)* и от мечка които също били част от местната фауна. Без съмнение, за лова били използвани и оръжия, подобни на намерените в града върхове на копия и стрели, ножове и лъкове. Находките от въдици, глинени тежести и метални вилки за рибарски мрежи говорят за ***риболов*** в околните реки.

В Севтополис били развивани редица занаяти, свързани с различни необходимости на населението. Някои от тях били съсредоточени в предградията, а други – в самите жилища. ***Каменоделството*** било неразделно от строителството и изграждането на каменни основи за крепостните системи и сградите. Камъкът се използвал и в гробничната архитектура, декорация и мебелировка. Материалът – гранит и варовик, се добивал от околните планини. Той бил оформян в блокове с форма на паралелепипед, които внимателно се изчуквали и изглаждали. Своеобразен шедьовър на местното каменоделство представлява внушителната трета камера на гробницата на Севт под Голяма Косматка, издълбана в монолитен гранитен блок с тегло 60 т. От камък били изготвяни и други архитектурни елементи като дорийската колона, намерена при пропилеите на базилеята, базата за релефа при храма на Дионис на агората, базата за статуя в двора на базилеята и др. От мрамор, вероятно вносен, били изработени плочата за големия Севтополски надпис, един домашен олтар със следи от поправки, намерен южно от къща № 9 и релефна надгробна плоча, фрагменти от която произлизат от насипа на могила № 3 на около 500 м от Севтополис. Добрите умения на каменоделците личат и от изграждането на уличните канали, барбаканите на крепостните стени и кладенците с кръгла или квадратна форма. За тях били използвани камъни с различна форма, специално обработени според плана на съоръжението.

Находките на железни длета и триони потвърждават за практикуване освен на каменоделство и на ***дърводелство***, което също имало приложение в строителството и в битовите потребности на населението.

Наред с камъка, ***тухларството*** също предоставяло масов строителен материал – кирпич за крепостните съоръжения, обществените и частните сгради в Севтополис. Това е характерно и за много други райони както в Тракия, така и извън нея. Размерите на кирпичите, използвани за севтополските крепостни стени, не могат да се установят поради пълното разрушаване на последните. Ако се съди по кирпичите от стените на двореца, размерите им са били 50 х 40 х 9 см. Дебелината на крепостните стени от 2 м позволявала да се подредят на един ред по 4 кирпича със страна 50 см, или 5 кирпича със страна 40 см. Кирпичът бил основен материал за изграждането на новите градове и столици в Македония, Гърция и Мала Азия. Интензивните разкопки на тракийски селища у нас увеличиха информацията за употребата на кирпич в крепостното строителство и на други градски центрове в Тракия: Кабиле, Пистирос, Пернишката крепост и др. Причина за масовото му използване била не само бързата му и евтина изработка. Много важни са механичните предимства и качества, на които обръща внимание още древният историк Павзаний. Глината, която е мека и с по-малка плътност, амортизира ударите на стенобитните машини, докато камъните се разтрошават и разглобяват при свръзките. Тъй като основите на глинената зидария не са устойчиви на земната влага, тя била издигана на каменен цокъл, който в Севтополис, подобно на Мантинея, се е запазил почти изцяло.

Районът на Севтополис е уникален с ***производството на печени тухли и керемиди*** и така се изявява като център на разпространението на този авангарден за времето си строителен материал в Тракия. Находките надхвърлят 1000 броя. Тухлите били използвани изключително за местната гробнична архитектура. Проучени са 8 гробници с тухлен градеж, както и три правоъгълни (цистови) гроба, за които били използвани вторично тухли от по-ранни гробници. Тухларството било съсредоточено извън града. Употребявала се много добре пречистена глина с незначителни примеси от кварц. Оформянето на тухлите ставало в дървени калъпи, след което били изваждани и изсушавани на слънце. Някои били подпечатвани с гръцки букви Т, Н или Σ, понякога в правоъгълна рамка. Така вероятно били означавани работилниците или имената на собствениците. Върху някои от тях личат отпечатъци от човешки пръсти и стъпки на хора, животни и птици. След изпичането глината придобивала ясночервен цвят. По форма тухлите се разпределят в две групи: правоъгълни с размери от 54 Х 40 Х 6,8 до 34 Х 32 Х 6 см и трапецовидни (секторни) с разме-

ри от 45 X 36/29 до 38 X 26/17, всички с дебелина 6 см. Има и тухли с една скосена страна. Формата и размерите очевидно са били съобразявани с плана на гробничните помещения – правоъгълни или кръгли и с конструкцията на покривите. Така се постигала и плавна линия при оформяне на сводовете. С вторично употребени тухли били изграждани и кладенци (ФИГ. 66). Със сигурност край Севтополис били произвеждани и керемиди за покривите на крепостните стени и кули и на някои сгради. Те имитирали плоски и извити керемиди (тегули и имбрици) коринтски тип.

Металообработването в Севтополис е засвидетелствано с малки глинени съдове за топене на метал (поти), тухла с улеи и малки сферични форми за изливане на метал за заготовки с предварително определени размери и тегло (монетни ядра?) (ФИГ. 33, 34), железни ковашки щипци и бронзови пластинки-кръпки. Находките на метални предмети, предимно от желязо и бронз, са изобилни. Въпреки че значителна част от тях са повредени, което затруднява точната идентификация, като цяло наличието на местно производство не подлежи на съмнение. Значителна част от него била извършвана в домашни условия. Към находките, намерени в града, трябва да се добавят и тези от некропола, които са по-луксозни и предимно вносни. Поради специфичния си контекст, свързан с вярата в отвъдното, те ще бъдат разгледани отделно.

Металните предмети, намерени в града, са разнообразни по предназначение. Едни от тях са нападателни оръжия: железни извити ножове с острие от вътрешната страна на дъгата (15 броя) (ФИГ. 35), върхове на копия с листовидна форма и втулки (8), бронзови триръбести върхове на стрели от т.н. тракийски тип (6) (ФИГ. 36) и още няколко такива цели стрели в изгорял колчан. Защитното въоръжение е представено от набузник на бронзов шлем от т.н. „келтски тип“. Намерените железни инструменти и оръдия на труда са разнообразни: лемежи и косери (7 броя), брадви и тесли (7) (ФИГ. 37), длета (4), триони (2), ковашки щипци (1), ножици, направени от цяло парче желязо (25). Изработвани били бронзови и железни въдици (21), вилки за рибарски мрежи и за теглилки, медицински инструменти, ключове с 3 или 4 зъба, отливани в калъпи (един бронзов и 11 железни) (ФИГ. 38), предмети за конска амуниция и много гвоздеи и скоби.

Най-многобройни сред металните предмети са накитите. Открояват се приспособленията за закопчаване на дрехи, които имат едновременно и функционална, и декоративна роля. Една двойна игла със змиевидно извит горен край е най-ранният представител на тази категория предмети. Най-масово са застъпени фибулите, изработвани предимно от бронз или желязо (ФИГ. 39–40). Основните им елементи са лък, игла, съединена с лъка чрез спирала и иглодържател. Спиралата действала като пружина за

закопчаване и разкопчаване на фибулата. Основните типове фибули са едноспирална, двуспирална (билатерална) и със змиевиден лък. Според класификацията на М. Домарадски и трите типа се обединяват в т.н. „тракийски“ тип фибули. Той разграничава 6 типа едноспирални (с десетки варианти), два типа билатерални (от които един включва и едноспирални варианти), един тип със змиевиден и един – с плосък лък. За разлика от тази класификация Л. Огненова-Маринова – издателят на фибулите от Севтополис, запазва названието „тракийски“ тип само за едноспиралните фибули. Според технологията на изработката тя разпределя севтополските фибули в две основни групи. Първата включва фибули, изработени от равен обл тел, който се оформял чрез извиване, а само иглодържателят се изчуквал. Технологията била лесна за изпълнение, което обяснява масовото им приложение. Другата основна група се състои от фибули с надебелен или хоризонтално разширен лък. В нея се разграничават варианти с шестоъгълно или обло сечение на лъка, такива с елипсовидно или ромбовидно сечение на лъка и екземпляри с хоризонтално разширен дъговиден лък. Повърхността му понякога е украсена с врязани или щемпелувани орнаменти.

Общият брой на запазените цели фибули, намерени в Севтополис, е 99, към които следва да се добавят и около 50 отделни фрагмента. Поради свойствата на метала бронзовите са запазени по-добре и поради това броят им е много по-голям в сравнение с железните. От тях 69 са едноспирални (56 бронзови и 13 железни), 29 са билатерални (13 бронзови и 16 железни) и една е змиевидна, от желязо. Последната фибула е много рядко срещан тип, едва четвъртият екземпляр, открит в земите на древна Тракия. Значителният брой на находките отразява развитието на местна фибулна индустрия в рамките на няколко десетилетия, през които е съществувал градът. Тя произвеждала и едноспирални, и двуспирални фибули, което потвърждава принадлежността им към едни и същи производствени традиции и оправдава тяхното обединение в т.н. „тракийски“ тип. Келтските (латенските) елементи в някои от вариантите могат по-скоро да се обяснят с културни влияния от Средна Европа, забележими и в други сфери на раннoелинистическото изкуство на Балканите, отколкото с келтско етническо и политическо присъствие в района на Севтополис след голямото келтско нашествие на Балканите в 280/279 г. пр.Хр. Намерените в Севтополис обеци са от злато (1), от сребро (1) и бронз (8). Те се свеждат до два типа: халки с масивно луновидно надебеляване в долния край, или от типа халка от усукан тел, завършваща с лъвска глава. Употребата на последните е засвидетелствана още от III хилядолетие пр.Хр. в цялото Източно Средиземноморие. Към IV в. пр.Хр. лъвската глава най-често била стилизирана и предавана просто като пирамида или

конус, което е и отличителна черта на обеците от Севтополис.

Пръстените от Севтополис са от бронз (9), желязо (6) и сребро (1). Единият е изработен от усукана тел, която оформя отворена халка. Останалите представляват халки от дебела тел, понякога с елипсовидна плочка. Халката и плочката на един от пръстените са изработени изцяло от едно парче желязо. Върху три от плочките е изобразено насекомо (мравка?). Този специфичен символ е аргумент за местно производство, тъй като върху един от пръстените изображението е силно стилизирано и издава продължително развитие на устойчива местна традиция. Възможно е тези пръстени да са носили личния знак на собственика и с тях да са били подпечатвани писма и документи.

В Севтополис бяха намерени и бронзови гривни за ръце (11 броя), гривни за крака (1) и торкви (1). Направени са от обла масивна тел с полукръгло, елипсовидно или правоъгълно сечение. Гривните за ръце са разтворени, а гривната за крака и торквата са двусъставни, захванати с шарнир. Гривните за крака били употребявани не само от жени, но и от мъже. Освен за украса те служили като предмети, предпазващи от зло. Смятат се за украшения на негръцкото население и за анатолийска мода, която впоследствие преминала в континентална Гърция чрез гръцките градове по западното малоазийско крайбрежие.

Два цели малки бронзови съда и фрагменти (26 броя) показват присъствието на такива съдове в бита на населението в Севтополис. Фрагментите са дъна, стени и главно дръжки и крачета, които били лети от масивен бронз, както и две дъна от олово. Отличават се едно капаче, украсено с масивна излята бронзова фигурка на патица, и едно краче, наподобяващо лъвска лапа.

Други бронзови предмети са апликациите за врати и касети от сребро (2 броя, едната с позлата) и от бронз (23 броя). Две от бронзовите апликации представляват глава на Атина, а трета – лебед. Интересна е една зле запазена бронзова пластинка в типичния тракийски „зверинен“ стил със стилизирано изображение на животно (лъв?). Многобройни са и гвоздеите с декорирани глави, които наред с апликациите били използвани за обзавеждане интериора на жилищата.

Към металните предмети от местен произход, свързани с религията, се отнасят две оловни змии (ФИГ. 41), бронзов звънец, оловен амулет (фигура на мъж със завързани на гърба ръце?) и оловен обръч за венец. Една права мъжка фигурка с къс хитон, силно повредена от пожар, също спада най-вероятно към произведенията от тази категория. Идентификацията на мъжа като Дионис не е сигурна, тъй като чертите на лицето са изличени, а липсват и каквито и да е божествени атрибути.

Широкото разпространение на ***тъкачеството и предачеството*** в домашни условия са видни от големия брой глинени прешлени за вретено и тежести за стан (ФИГ. 42–43), някои украсени с отпечатъци от геми, открити в почти всеки дом.

За ***обработка на рог и кост*** свидетелства находката в една от стаите на къща № 1. Тя се състои от дръжки за ножове, изготвени от рог на благороден елен.

Грънчарство. При разкопките в Севтополис и в неговия могилен некропол бе открит разнообразен керамичен материал, продукция на местното тракийско грънчарство. Това е най-масовият материал, открит при разкопките на града.

Керамиката, работена на ръка (груба керамика), обслужвала широките маси на обществото. Тя обхваща различни групи съдове, които задоволявали както потребности от всекидневния живот, така и нужди, свързани с култа и погребалния ритуал. Ръчната изработка на грубите съдове дава основание да се допусне, че направата им се е извършвала в рамките на домашното стопанство. От друга страна стандартизацията на формите свидетелства за производство в специализирани работилници. По всяка вероятност те са били разположени в предградията на Севтополис. Формите не се влияят от съдовете, изработени на колело, а запазват традициите на тракийското грънчарство от старожелязната епоха. Намирането на груба керамика в Севтопопис в почти еднакво количество с керамиката на колело в къщите на богатите траки недвусмислено свидетелства, че тя не е обслужвала само бедното население. Наред с тракийската керамика на колело и вносните гръцки съдове тя имала своето самостоятелно място и била широко използвана за определени нужди в бита и религията. Материалът от Севтополис представлява специфичен комплекс, чиято точна датировка дава възможност да се проследят главните тенденции в развитието на тракийската керамика през ранноелинистическата епоха и да се изготви фундаментална класификация на керамичните форми.

В грубата керамика могат да се разграничат пет главни групи съдове:

1. *Дълбоки съдове и урни с цилиндрична форма* (ФИГ. 44–45). Те имат различни размери (височина 12–43 см). В литературата тяхната форма често се определя като камбановидна или кошеровидна, но всъщност тялото им е почти цилиндрично, с леко стеснение към малкото равно дъно. Разграничават се 4 главни типа, някои с типологични варианти. Украсата е от плътни езичести израстъци, разположени в долната половина на тялото. Някои от по-грубите екземпляри са декорирани с различни на брой релефни ленти. Те са служили за съхраняване на зърнени храни и други хранителни продукти, както и за погребални урни. По-големите от тях често се откриват вкопани в земята, в ъглите на жилищата.

2. *Паници* (ФИГ. 46). По размери те са големи (височина 17 см) и малки (5 см). Големите имат украса от дъговидни израстъци, а малките не са украсени. Въз основа на формата са установени три типа с типологични връзки както с тракийски образци от старожелязната епоха, така и с ранноелинистическите местни паници по гръцки първообраз, работени на колело .

3. *Кани*. В Севтополис бе намерена само една кана, работена на ръка. Малобройността на такива съдове изобщо в Тракия се дължи на грубата факура на ръчната керамика, която е по-непригодна за съхраняване и разливане на течности от тази, работена на колело.

4. *Чаши* (ФИГ. 47). Те са многобройни и разнообразни по форма, размери и украса.

Чашите с дръжка се групират в 4 типа с височина 6,1–11,2 см. Един от типовете е украсен с различен брой конусовидни пъпки, разположени под устието. Тази форма е характерна за тракийските земи на север от Балкана и е свързана с по-ранни подобни чаши от VI– V в. пр.Хр. Находките от Севтополис показват, че масовата им продукция се отнася към края на IV – началото на III в. пр.Хр. Откриха се и няколко по-ранни екземпляра от т.н. „дакийски" тип чаши, които се датират обикновено във II–I в. пр.Хр. Миниатюрните им размери и следите от опушване предполагат, че те са били използвани като лампи, като детски играчки или дори в ритуали като символични заместители на големи съдове. Една чаша има интересно двойноконусовидно тяло и къса дебела шия с украса от релефни пъпки под устието.

Чашите без дръжка спадат към 3 типа с височина 1,1–2,2 см. Единият от тях, с форма на пресечен конус, прав ръб и равно дъно, при някои екземпляри с украса от пъпки, е познат в Тракия още от края VI в. пр.Хр. Севтополските чашки са намерени в къщи и се отнасят към края на IV в. пр.Хр. Другите два типа са с цилиндрично тяло, с украса от 4 пъпки или без украса.

5. *Други съдове* с различна форма и предназначение. Тук са обособени 7 типа съдове. Едни от тях наподобяват чашки, други – панички с наклонени навън стени и равно дъно. Поради малките си размери (2–2,6 см) те се определят като детски играчки или предмети с магически свойства. Други съдове имат цилиндрична, крушовидна или яйцевидна форма, дебели дъна и две дупки под устието, с или без шийка, високи от 4 до 10,6 см. Повечето от тях са използвани като поти за топене на метал. Засвидетелствани са два типа лампи. Единият е с кръгъл резервоар и следва гръцки модел. Другият е оригинална местна форма с дълбоко крушовидно тяло и широк фитилник, който не е отделен от резервоара (ФИГ. 48–49). Един съд представлява две долепени дълбоки чашки с малка странична дръжка. Необичайната форма го свързва с култови практики. Намерен е в къща № 1, откъдето произлиза и един

глинен кернос, работен на колело. Към последната, пета, група ръчно изработени съдове е отнесен и един дисковиден похлупак с малка пръстеновидна дръжка.

Керамика, работена на грънчарско колело (фина керамика). Въвеждането на грънчарското колело във вътрешна Тракия още през втората половина на VI в. пр.Хр. чрез крайбрежните гръцки градове дало силен тласък на местното грънчарство, което достигнало в Севтополис до голям разцвет. Керамичните форми, работени на колело, обхващат цялото разнообразие от съдове, употребявани във всекидневния живот и в култа. Преобладаващата част от типовете стои в тясна връзка с гръцките.

Предпочитанието към някои от тях било предизвикано може би от новите нужди в тракийския бит и религия, възникнали под влияние на засилилите се контакти между Тракия и елинистическия свят. Тракийските грънчари следвали стриктно повечето гръцки модели, други – по-опростено и грубовато, а трети били леко променени. За разлика от керамиката, моделирана на ръка, в тази на колело не се открива влияние на местните традиции от старожелязната епоха. Съдовете били изработвани с голяма сръчност от добре пречистена и омесена глина. След изпичането придобивали сив или червен цвят с разнообразни нюанси. Причините за тази пъстрота са различни. Оцветяването на самата глина се влияе от различни примеси от органичен и неорганичен произход. Сивата глина, от която бяха открити пластове в речните брегове близо до Севтополис, съдържала магнетит, овъглени органични вещества и в редки случаи манганов двуокис. Червената глина дължала цвета си на минерала хематит. Температурата на изпичането и опалването на пещта също били от значение. При сивите съдове температурата не била много висока и с това може да се обясни присъствието на неизгорели органични вещества. При изпичане на сивата керамика, за разлика от червената, в края на опалването достъпът на кислород бил ограничаван. Част от продукцията оставала наполовина сива, наполовина червена. Това говори, че опалването започвало в окислена среда и завършвало във възстановителна с преобладаване на въглерод. Използвайки колелото, тракийският грънчар постигал лесно голямото разнообразие във формите и детайлите на съдовете. Украсата била скромна – вдлъбнати или релефни линии, които обикновено подчертавали отделните части на съда. Повърхността на съдовете често била обливана с разтвор от разредена глина (ангоба). Впоследствие те, най-вече сивите, били силно излъсквани и така придобивали почти метален блясък. По-рядко се среща щемпелуване на стените и украса с релефни пояси с коси насечки, явно повлияна от грубата керамика.

Откритата в Севтополис местна битова керамика, работена на колело, включва както цели съдове, така и многобройни фрагменти. Сивите и червените съдове са в приблизително равно съотношение. Формите и за двата цвята са едни същи и именно те, а не цветът, са в основа на изготвената класификация на материала:

1. *Съдове с кратеровидна форма* (ФИГ. 50). Те имат дълбоко и заоблено, в долната част почти конусовидно тяло, с две плътно прилепени под устието дръжки с кръгло сечение. Според размерите се групират на големи (височина 44 см), използвани в Тракия и като погребални урни, и малки (8 см).

2. *Паници.* Спадат към 4 типа с различна височина (3–9 см), като най-масови са дълбоките паници с конусовидно тяло и ръб, завит навътре при устието. Изобразената паница е деформирана (ФИГ. 51) . Това доказва безспорно нейното производство на място, тъй като внасянето на дефектна стока не е логично.

3. *Кани и ойнохоета* (ФИГ. 52–53). В Севтополис бяха намерено около 50 цели или фрагментирани екземпляра, което говори за широката им употреба като трапезни съдове за напитки. С изключение на един от типовете, те се характеризират със закръглено тяло и шия с вдлъбнати стени и извит навън ръб. Дръжките са с овално или елипсовидно сечение, заловени за устието и издигащи се леко над него.

Каните. Те се разпределят в три основни типа, някои с варианти. Височината им е от 10, 5 до 17 см. Някои са със сива излъскана повърхност, а други – с червена. Има екземпляри с издраскани гръцки графити ЕКТН (=6) и MEN. Една кана е положена като гробен дар във вторично погребение в насипа на могила № 2, датирано в първата четвърт на III в. пр.Хр.

Ойнохоетата. Те се различават от каните по специфичното трилистно устие. Прищипването му отпред е улеснявало разливането на напитката. Възприета от гръцката керамика, тази елегантна форма навлиза в Тракия едва през втората половина на IV в. пр.Хр. и се използва често и за гробен дар. Севтополските ойнохоета спадат към шест типа с варианти. Телата им са закръглени. Установява се продукция от едни и същи ателиета. Един съд носи графит на гръцки език ТАР.

4. *Съдове с различна форма и предназначение*. В тази група са включени отделни съдове с различни форми, представени в Севтополис с ограничен брой екземпляри и фрагменти. Тук спада един камбановиден съд с отвесна дръжка от фина сива излъскана глина със символично изображение на дърво. Други два кантаровидни съда от сива излъскана глина имат кухи поставки и по две отвесни дръжки. Те имитират формата на гръцките кантароси, а по-малкият – и тяхната канелюрна украса, която личи ясно върху един фрагмент от трети подобен съд (ФИГ. 54–55). Другият е с щем-

пелувана декорация. Една цилиндрична чаша е украсена с релефна хоризонтална лента с коси нарези по подобие на ръчно изработените. Едно гърне от песъчлива тъмносива глина наподобява келтски образци. Намерени са и две рибни блюда и много фрагменти от такива, три купи, амфора с широко плоско дъно и фрагменти от същата форма, използвана и като погребална урна, лампа с кръгъл дълбок резервоар и три фитилника (ФИГ. 56–57). Две чаши имитират типа „каликс", широко разпространени в Гърция през ранноелинистическата епоха (ФИГ. 79–80). Друг съд представлява плитък правоъгълен басейн с плосък перваз със запазена част 24 Х 18 см, направен от едрозърнеста червена глина с кварцови примеси. Украсен е с отпечатъци от голяма гема с изображение на мъж (воин), крачещ надясно, с насочено напред копие. С отпечатъци от гема е декориран и друг съд от сива глина, от който са запазени отделни фрагменти. Изображението е на козел, стоящ до дърво. Други големи съдове, чийто прототип е познат от гръцки селища от бронзовата епоха, имали в основата на тялото си дупки за прецеждане на течности. Намерени бяха и фрагменти от други големи съдове: аскоси, лутерии и мортарии.

Върху 45 фрагмента от местни тракийски съдове са издраскани графити. Те се срещат върху панички – 20 броя, кани – 11, амфори – 6, кантаровидни съдове – 2, други фрагменти – 4. Върху дъна са поставени 22 графита, върху стени – 18 и върху дръжки – 3. Разчитат се следните графити: АГA, Е->, ЕАК, ЕКТН, Н, НРАКЛЕ (ФИГ. 55), IN, MEN, МН, ГА, AR, N, М, Σ, ΣΕΥ, ТАР, Υ, ФІЛ. Те представляват имена, отделни букви, съкращения и монограми на гръцки език – вероятно имената на собствениците на съдовете. Изключение прави посвещението на Херакъл и числото ЕКТН (=1/6). Повечето имена са гръцки, някои може би теофорни, но се срещат и тракийски: ΣΕΥ[ΘΗΣ], а може би и ТАР. Върху няколко дъна на тракийски съдове се срещат магически знаци и рисунки.

Питосите също заемат значително място сред произведенията на грънчарството в Севтополис. Оформени като големи глинени делви, те били предназначени за запазване на различни видове продукти: зърнени храни, вино, дървено масло и др., и били тясно свързани със селското стопанство и с прехраната на населението. В Севтополис бяха открити значителен брой фрагменти от устия, стени и дъна и около 15 цели, добре запазени питоси, разпръснати из целия град. Целите съдове се намираха обикновено заровени в земята наполовина или до устието и в повечето случаи бяха покрити с кръгли каменни или глинени похлупаци (ФИГ. 58, 60). Няколко питоса бяха открити и в периферията на могила № 3. Формата на питосите от Севтополис, както може да се съди от запазените екземпляри, не се отличава съществено от тези, открити на други места в античния

свят. Яйцевидният корпус с широко устие и къса шия се стеснява към дъното, което завършва с кръгла равна поставка. Ръбът около устието е дебел и разнообразно профилиран. Големината на питосите е различна: от 95 см височина и 71 см ширина на корпуса до 145 см височина и 105 см ширина на корпуса. Глината обикновено е примесена обилно с кварцови зърна за обезмасляване и при изпичането добива керемиденочервен цвят. Начинът на изработването на питосите може да се установи по няколко фрагмента от стени с коси насечки по хоризонталния ръб на отчупването. Питосите били правени първоначално на ръка от вертикални широки ленти, поставени последователно от дъното нагоре. Като прилепвали добре една върху друга, те се свързвали здраво чрез нарезите, нанесени върху влажната глина. Накрая грънчарят прибавял ръба на устието и оглаждал стените на питоса чрез бавно въртене на колелото. След като изсъхвали на открито, питосите били изпичани в пещи. Процесът може да се наблюдава и днес на о-в Крит. Според някои автори питосите не са правени на колело, а по специален начин чрез налепване на глината около дървен калъп. Стените на питосите от Севтополис с дебелина от 1,5 до 2 см са добре огладени и в много редки случаи украсени с релефна хоризонтална лента или пояс от коси насечки. При няколко фрагмента се откриха оловни скоби от поправката на повредени съдове.

Много от питосите, намерени в Севтополис, носят печати и знаци, поставени върху техните устия (ФИГ. 61–63). Общият им брой е 135. Тяхното проучване е от голям интерес, тъй като такива означения доскоро бяха познати в много ограничен брой. Те могат да се разпределят в две главни групи. Към първата, която е значително по-многобройна, се отнасят всички печати, поставени върху устията ***преди изпичането на съдовете***. Те са разнообразни и представляват врязани или щемпелувани букви, знаци и емблеми.

Печати, представляващи букви и знаци. Върху девет фрагмента от устия на питоси печатите представляват различни букви. Върху четири фрагмента е отпечатана буквата К. Три пъти се среща Σ, и в трите случая поставена с помощта на щемпел с кръгла или правоъгълна форма. И двете форми са използвани за подпечатване на един и същи съд. Близо до последния печат е отпечатана с гема сцена с борба на животни – сюжет, добре познат от гръцкото изкуство. Върху два фрагмента от питоси е щемпелувана буквата Ѱ (=50? по акрофоничната система), а върху други два – кръг с вписан релефно 4 или буква Н.

От знаците най-често се среща един дълбоко врязан стреловиден знак, поставен при осемнадесет фрагмента, с връх към вътрешния ръб на устието ≻—. Върху 9 фрагмента се среща знакът W, при някои с малки различия в изписването.

Останалите печати представляват емблеми, които са много разнообразни по форма и изображения. Най-многобройни са кръглите печати с вписан релефен кръст, с дълбоко щемпелувани осмолъчни розети. По-рядко се срещат такива с пет, шест или десет листа, понякога силно стилизирани и наподобяващи слънчеви лъчи. Срещат се и правоъгълни печати. Три такива печата с изображения на два полукръга са поставени на един съд, а четвърти е представен в негатив. Те наподобяват малки олтари от егейския свят. В други правоъгълни печати са изобразени две кръстосани стилизирани факли, разклонено дърво, два триъгълника, дъга с три кръгчета и други. Интересни са печатите-накити. Осем от тях представляват отпечатъци от висулки от обеци: отворени халки с конусовидно удебелени краища. Този тип бижута се срещат често в почти целия античен свят, включително и в Тракия. В Севтополис се намериха две такива висулки: една сребърна, отлично запазена, и фрагмент от бронзова. Четири фрагмента от севтополските питоси носят отпечатъци от фибули. Три от тях са тракийски тип, а четвъртата е змиевидна. Размерите на изображенията съвпадат напълно с тези на действителните фибули и обеци и предават съвсем точно всичките подробности. Очевидно за щемпели били използвани главно оригинални накити. Изключение правят само две марки, при които са употребени печати, имитиращи формата на оригиналните предмети.

Три печата са направени с помощта на геми. Единият е доста изтрит, но личи изображението на голям съд, вероятно питос, обгърнат от силен. В този случай печатът тематически се свързва със съда, върху който е поставен. Друг отпечатък, поставен върху същия съд отделно от марката-монограм, изобразява повалено животно. Третият отпечатък, поставен на две места върху един и същи съд, е малък, овален, с неясно изображение.

През елинистическата епоха отпечатъци от геми или метални пръстени често се поставят върху глинени тежести за стан, както и върху амфори. Един отпечатък е направен вероятно с метална апликация.

Друга група печати, поставени върху пет фрагмента, изобразяват един широко разпространен в античното изкуство декоративен мотив от различно комбинирани спирали. При четири печата спиралите са двойни, оформящи красив сърцевиден орнамент. Последният печат от тази група представлява кръг, в средата с релефна линия, чиито краища завършват с по две спирали, навити в срещуположна посока.

Всички останали печати, които не можем да причислим към горните групи, се обособяват в отделна група. От култовите предмети е застъпено изображението на двойна брадва. Два печата могат да се изтълкуват като схематичен образ на човешка фигура. Срещат се още концентрични кръгове, вдлъбнати

от палци, разположени кръстовидно, няколко знака във форма на Х и др. Всички печати били поставяни върху горната външна страна на устието на питосите, по-голяма част – с горен край, обърнат към вътрешния ръб на устието. За една част били използвани щемпели, а за друга – оригинални накити.

Един важен въпрос, който възниква при проучването на тези печати, е въпросът за тяхното предназначение: дали са били поставени върху питосите за декорация или с друга цел. По своето предназначение те са най-близки до амфорите, които също били използвани за съхраняване и транспортиране на селскостопански продукти и напитки. Практиката да се подпечатват амфорите се появява масово през IV в. пр. н. е. и продължава през цялата елинистическа епоха. Амфорните печати съдържат обикновено името на занаятчията и името на държавен служител, отговарящ за съответния стопански отрасъл или производство (астином), придружени от някаква емблема. Подпечатването на керамични изделия с марката на грънчаря, собственик на работилницата, е засвидетелствано през тази епоха и върху тухли, керемиди, глинени тръби и др. Името на грънчаря почти винаги е предадено чрез монограм или само с началната буква. Емблеми са представени по-рядко. Други керамични изделия, които носят печати, са глинените тежести за стан. Печатите монограми и буквите върху разгледаната керамична продукция се тълкуват като съкращения на имената на собствениците на керамични ателиета. Допълнителните печати към тях означават името на майсторите. Някои изображения, отпечатани върху влажната глина с геми, също се обясняват като печати, означаващи определена керамична работилница. Тук обаче се допуска и възможността те да са имали декоративно значение или да са били емблема на собственика, за когото е била предназначена продукцията. Оттук може да се приеме, че част от печатите върху севтополските питоси с монограми и букви представляват съкращения на имената на собственици на керамичните работилници. Особено внимание заслужава щемпелът с буква Σ. Тя може да бъде началната буква от името на царя Севт и да представлява марка, с която да е била подпечатвана продукцията на царските, т.е. на държавните керамични работилници.

Другата група печати представляват дълбоко вдлъбнати преди изпичането на съдовете знаци 4 и W и вероятно са марка за произхода на питосите от определено ателие.

Останалите печати, поставени със специални щемпели, са анепиграфни и се състоят само от емблема. Такъв характер имат печатите върху една група тухли и керемиди от Пергам, при които като грънчарска марка са изобразени различни емблеми: розети, звезди и др.

Някои от печатите в Севтополис явно са изработени под въздействието на тасоските

амфорни печати, добре познати в града. Това е намерило отражение както във формата, така и в изображенията: кръг с вписан кръст, розети, разклонено дърво и др. Няколко правоъгълни печата показват тясна връзка с изображенията на култови паметници – олтари, двойна брадва и др. Други печати представляват отпечатъци от геми. За образец на емблеми са послужили и накитни предмети – висулки за обеци, фибули и др. От тях особено важни са фибулите, които са от т.нар. „тракийски“ тип, разпространен през V– III в. пр.Хр. в земите на траките. Като щемпели в повечето случаи са използвани оригинални накити. Използването на тази характерна местна форма като печат е достатъчно доказателство, че питосите, намерени в Севтополис, били произвеждани там. В полза на местното производство на питосите говорят и големите им размери, което ги правело неудобни за превоз на дълги разстояния. В подкрепа на това мнение се явяват и емблемите, чиито изображения могат да се съпоставят с тракийски монети от V–IV в. пр.Хр.: двойна брадва, осмолистна розета и др. Постоянното присъствие на тези символи върху монетите на одриските царе и трако-македонските племена дава основание в печатите от Севтополис със същите изображения да се види общотракийска символика: маркировка на царски (държавни) работилници, където били изработвани питосите. Съществуването на такива, но за тухли и керемиди, през елинистическата епоха е засвидетелствано в Пергам, Пантикапей, Фанагория и др. Продукцията им била подпечатвана с името или знака на царя, за да се покаже, че работилниците били притежание на държавата в лицето на царя. В Севтополис, както отбелязахме и по-горе, също е било възможно да има царски работилници за производство на питоси и тухли. Буквата Σ, срещаща се и върху двата вида керамични изделия, може би означава Севт, името на царя. Голяма част от продукцията обаче била изработвана вероятно в ателиетата на частни собственици. Потребностите на жителите на Севтополис от строителна керамика и от съдове с различно предназначение в бита и култа довело до висок разцвет на грънчарството в града и до тясното му специализиране, изразило се в създаването на специални ателиета за изработването на различните керамични изделия. По подобие на съвременните елинистически центрове и в Севтополис собствениците на ателиетата – държавни институции или частни лица, започват да подпечатват своите изделия с определена марка. Всяка работилница е разполагала с голям брой щемпели, с което може да се обяснят някои различия в размерите и детайлите на една и съща марка. Освен това питосите с еднакви марки имат ръбове около устието с еднакви размери и профили и често еднакъв състав на глината, което показва принадлежността към продукцията на определено ателие.

Големият брой питоси с печати, намерени в Севтополис, не е изненадващ. От една страна, тук са извършени редовни разкопки на обширна площ, при които е разкрит почти целият град. От друга страна, около Севтополис, както около всички големи политически центрове, били разположени най-важните работилници и на първо място – тези за керамика.

Върху шестнадесет фрагмента от севтополските питоси след изпичането са издраскани числа или отделни букви – някои плитко, с тънки линии, а други – по-дълбоко и внимателно. Всички букви са издълбани върху горната външна страна на устието с горен край, обърнат към вътрешния ръб на устието. Само в един случай положението на буквите е обратно.

Втората група означения върху устия на питоси са нанесени ***след изпичането на съдовете***. Към нея спадат шестнадесет фрагмента. Някои от знаците са издраскани плитко, с тънки линии, а други – по-дълбоко и внимателно. Всички са издълбани върху горната външна страна на устието с горен край, обърнат към вътрешния ръб. Само в един случай разположението е обратно. Върху единадесет фрагмента от устия графитите представляват числа, изразени с букви съгласно гръцката акрофоническа система. Четири от числата имат високи стойности: Η𐅅ΔΓ; Ε𐅄ΔΙΙΙ; Η𐅄Γ; 𐅅ΔΔΙ. За числото 100 са употребени два знака – Η, както обикновено се среща в атическата, и знакът Ε, употребяван в понтийската акрофоническа система. За числото 50 също са използвани два знака – 𐅅, употребен два пъти, както е обичайното му изразяване в атическата система, и 𐅄, използван в Халкедон, Херсонес Таврически и др. Със същата стойност този знак се среща върху един питос от Калатис и върху един фрагмент от Северна България, на които са издраскани съответно числата 𐅄ΓΙΙΙ и 𐅄ΔΓΙΙ. Тъй като върху разглежданите фрагменти от Севтополис са изписани само числа, без да е означена единицата мярка, която трябва да се подразбира, числата могат да се изтълкуват по два начина. Те могат да означават вместимостта на съда или неговата цена. При питосите от Олинт се отхвърля възможността числените знаци да означават нещо друго освен цената им. Ако допуснем, че това е правилно и приемем, че при четирите фрагмента от Севтополис е отбелязана цената на съдовете, ние получаваме много големи суми – 165, 163, 155 и 71 драхми, колкото едва ли е възможно да са стрували питосите в древността. В някои надписи са запазени сведения за стойността на един друг вид съдове, които по размери и предназначение са се доближавали до питосите и които са стрували само 9–11 драхми. Освен това при числа, означаващи парични суми, обикновено пред или след числото, или свързани с него, се поставяли монетни сигли, които в случая липсват. Не бива да се забравя, че при такива големи съдове като питосите, които служели предимно за съхраняване на различни видо-

ве продукти, било много важно да се отбележи тяхната вместимост. Ясно е, впрочем, че разглежданите числа не означават цената, а вместимостта на съдовете, както това често е отбелязано върху различни съдове в древността. Така при разкопките на Атинската агора са открити около 100 фрагмента от амфори, питоси и други съдове с издраскани числени знаци върху тях. От тях върху шестдесет и един фрагмента е отбелязана вместимостта на съда, а само при девет случая, и то не всички сигурни, е посочена цената. За съжаление четирите числа от Севтополис, които ни занимават, не се намират върху цели съдове, така че нямаме възможност да измерим тяхната вместимост и да определим единицата мярка, която трябва да се подразбира. За да си съставим все пак една близка представа за вместимостта на питосите от Севтополис, ще използваме запазените цели питоси, намерени в града. Така един от големите питоси, намерен в къща № 5, с височина 134 см, ширина 104 см, диаметър на устието 59 см и на дъното 15 см, съдържа около 530 л, а един от малките питоси с височина 110 см, ширина 76 см, диаметър на устието 41см и на дъното 135 см, съдържа 225 л. Ако приемем, че питосът, върху който е изписано най-голямото число 165, съдържа 535 л, единицата мярка, която се получава, като разделим двете числа, е 3,24. Ако разделим вместимостта на най-малкия питос с най-малкото число, означено върху устието, получава се отново числото 3,24. То всъщност отговаря на гръцката мярка за течности „хус". При съдовете от Атинската агора обикновено е употребена същата мярка при означаване вместимостта на амфорите и питосите. Ние нямаме основание да тълкуваме по друг начин числата 165, 163, 155 и 71 освен като означаващи вместимостта на питосите и да подразбираме мярката „хус" при означенията от севтополските съдове. Върху една втора група фрагменти от устия на питоси също са издраскани числа според акрофоническата система, но те имат много по-малка стойност. Два пъти се среща числото ΔΙ (=11), един път Δ (=10), един път ΠΙΙ (=7). Дали и тези числа означават вместимостта на съдовете или стойността им, не можем да кажем с положителност. Ако приемем обаче, че и тях трябва да свържем с вместимостта на съда, в такъв случай трябва да подразбираме не „хус", а много по-голяма мярка – метрета или медимна.

Върху шест фрагмента от устия са издраскани отделни букви: два пъти Φ, два пъти Κ, един път Η и една неясна буква. Те вероятно представляват началната буква от името на собственика на съда.

Изучаването на числените означения върху питосите от Севтополис е важен принос към въпроса за разпространението и употребата на акрофроническата числена система през ранноелинистическата епоха в съседните на Гърция области. Те предлагат ценна информация и за културната история на Севтопо-

лис, където както числените, така и мерните системи от ранния елинизъм били познати и използвани от неговите жители.

Един фрагмент от стена на питос е украсен с вдлъбнато изображение на риба, гравирано преди изпичането на съда.

Към местните изделия от печена глина се отнасят силно стилизирани миниатюрни итифалически идоли-амулети и предмети с формата на питки и хлебчета. Една теракота, използвана като апликация за украса на покрив (антефикс) или на голям съд, представлява схематизирана глава на мъж (ФИГ. 64). Тя е излята в дълбок калъп. В удължените контури на лицето и предаването на устата с хоризонтална врязана линия прозират влияния от архаичната епоха и от келтското изкуство, отразени и в по-късните паметници на тракийския конник. Паметникът подсказва, че някои от другите теракоти от Севтополис, изобразяващи гръцки божества, може би също имат местен произход.

3. Бит, ежедневие и култура

(Мария Чичикова)

Битът и културата на жителите на Севтополис могат да се възстановят по жилищната архитектура, находките от града и неговия некропол, както и по декорацията на гробниците. Гробните находки са по-луксозни и по-добре запазени, тъй като мъртвият бил изпращан в отвъдния свят с най-добрите от земните си притежания, които отразявали и неговия социален статус.

В плана на Севтополис, както и при много други елинистически градове с Хиподамов план, градските квартали (инсули) структурират пространството между крепостните стени. Именно те предопределят разположението на всички обществени и частни конструкции, включени в него. Градът се състоял от 48 правоъгълни инсули с почти еднаква големина. Както и при крепостните стени и улиците, за оразмеряването им била използвана мярката „атическа стъпка“ (=29,6 см). Инсулите имат правоъгълен план. Дългите им стени са ориентирани в посока северозапад–югоизток и следват надлъжните улици. Преобладават инсулите с размери 45 м х 18 м или 150 х 60 стъпки Съотношението в пропорциите им е 5:2, което ги уеднаквява с тези в Олинт, въпреки двойно по-големите размери на последните (300 х 120 атически стъпки). Една инсула обикновено включвала 2–3 жилища, вероят-

но от един архитектурен тип. Всяко от тях обхващало 300–350 кв. м заедно с двора, което е обичайната площ на разкритите жилища в други райони на ранноелинистическото Средиземноморие. За плана и конструкцията на къщите в Севтополис съдим от най-вече от запазените двулицеви каменни основи. Някъде има само останки от покрив, от домашни култови огнища (есхари) или от кладенци. Жилищата били градени върху основи от ломени камъни, споени с кал, с паянтова надстройка от дървен скелет, запълнен с кирпич или глина. Покривната конструкция се състояла от дървена скара, покрита с дъски и измазана с глина. Върху нея били наредени широки плоски керемиди (тегули) от т.н. „коринтски“ тип. Фугите между тях били покривани с полуцилиндрични извити керемиди (имбрици) от т.н. „лаконски“ тип. Жилищата били обикновено с правоъгълен план, разположени на две или три улици. С малки изключения тясната стена (гърбът) на къщата лежала на напречна северозападна улица. Широката фасада била обърната на югоизток с излаз към надлъжна улица. Спрямо двора къщите се развивали почесто в дълбочина отколкото в ширина. Съотношението между ширината и дължината на две от къщите е 3:4 както при тези от Приене (Мала Азия) и Вари (близо до Атина). При друга, както и при царския дворец, съотношението е 1:2. Жилищата представляват комплекси с много помещения, разположени около централен вътрешен двор. Най-важните от тях, на първо място тези за живеене, са наредени от северозападната страна на двора, с гръб към северните ветрове, идващи от Стара планина. Те са широко открити на югоизток към двора, от който черпели светлина и топлина. Подробностите в плана са разнообразни и зависят от разположението на жилището в инсулата и спрямо входа към нея. Според своя план жилищата спадат към три типа, и трите силно разпространени в елинистическото Средиземноморие. Общ белег е просторният двор, около който били разположени помещенията. И трите типа били съобразени с необходимостта в тях да бъдат осъществявани и стопански дейности.

Пастадният тип жилище се отличавал с портик (пастас), който покривал една (или повече) от страните на двора. Той е познат от Олинт, Атина, Епир, Пела и други. В Севтополис е представен чрез къща № 5 (ФИГ. 65). Тя се намирала между улици XIII и XIV на изток от централната артерия. Била е двуетажна. Входът водел към вътрешния двор направо от улицата. Северозападната страна на двора била покрита с портик (пастас), широк 2,60 м. Той се издигал на дървени колони с каменни бази, от които са запазени пет. През портика се влизало в две големи стаи. Върху пода на по-голямата, разположена централно, бе открита есхара. От източната страна на портика е имало двуделно тясно помещение и кухня. В дъното на двора, при североизточната страна,

в една ос с входа се намирала стаята за гости (андрон). Пред нея е имало малко преддверие с дървени колони. Край северозападната му стена бяха разкрити основи на стълба, водеща към втория етаж. Той се издигал над пастаса и над северозападното крило на къщата, в което се намирали спалните и помещенията за жените.

Жилището с преддверие (простас) било популярно в гръцките градове по йонийското крайбрежие на Анатолия и особено в Приене. В Севтополис такава е къща № 2, по разположение и ширина много близка до тези от Приене. Тя се издигала на главната улица (II), между северозападната страна на агората и надлъжната югозападна улица X, на която бил разположен входът. Северната част на жилището е била заета от просторна стая (ойкос) с есхара на пода, свързана чрез вход с две по-малки стаи. Южната част на жилището включвала неголям двор и помещения с триколонен портик, обърнати към агората.

Перистилният тип гръцки жилища организирал всички помещения около голям правоъгълен двор (перистил). Такава е къща № 1 в Севтополис с два реда помещения от югозапад. Входът вероятно се е намирал на североизточната страна на двора откъм надлъжната улица XIII.

Характерна особеност на севтополските жилища са култовите огнища (есхари) върху пода на главното помещение. Те имат богата украса, получена чрез отпечатване с шнур на различни мотиви върху влажната глина: концентрични кръгове и правоъгълници, гирлянди от бръшлянови листа и клонки, змии, мълнии и др. Повърхността на една от тях била оцветена в червено и синьо. Есхарите свидетелстват за древна култова практика у траките, която се корени в традициите на микенския свят. Те представлявали естествен духовен център на жилището в Севтополис, което е било средище на традиционни домашни култове, за което говорят също теракотите и графитите с имената на гръцки божества.

Жителите на Севтополис благоустроили града с добре развита улична и жилищна канализация и водоснабдяване. До много от къщите бяха разкрити канали от глинени тръби или от имбрици, които се вливали в по-големи канали от камък, изградени по средата на улиците и с наклон към река Тунджа. Този на улица XIV, между къщи 5 и 6 е широк 40 см и дълбок 40 см. Нечистите води се изливали в реката през барбакани, изсечени специално в три от страните на крепостната стена. Кладенците за прясна вода, кръгли или правоъгълни, били градени от речни или ломени камъни. За един от тях са използвани вторично употребени тухли (ФИГ. 66). Четири се откриха в дворовете на къщи, пет – сред развалините на жилища и улици и един – извън града, близо до източната порта. Вероятно всяка къща е имала собствен кладенец.

Съхранението на храните и напитките в домакинството ставало в питоси и амфори. Питосите вече бяха разгледани като продукт на местното грънчарство, използвани най-вече за складиране на зърно в рамките на отделното домакинство. Амфорите служели за естествен амбалаж за транспортиране на стоки, най-вече вино и зехтин. През елинистическата епоха върху техните дръжки били поставяни печати с името и емблемата на държавния магистрат, който контролирал производството. Така много от амфорите, цели или фрагментирани, могат да се идентифицират и датират сравнително точно според центъра на производство и дори работилница, а от там да се установят и търговските пътища на доставките до Севтополис. С изключение на един фрагмент от местна амфора, останалите произлизат от известни гръцки центрове.

Най-многобройни са амфорите, произведени по егейския бряг на Тракия и Македония и на първо място на *остров Тасос* (ФИГ. 67–69). Тасоските амфори са с биконично или конично тяло и са произведени в работилниците Молос и Вамвури – Амудиа. Според хронологията, използвана от А. Балканска и Ч. Цочев една от тях, на чийто печат се разчита името Тасон (I), се датира в 315–310 г. пр.Хр., осем – в 310–300 (Криноменес, Алкимос I, Памфаес, Клеофон II, Деалкос и Полюмнейкес), два – в 300–295 (Айсхрион I и Кратинос), седем – в 295–288 (Айнеас, Арисейдес, Мегаклейдес, Скюмнос I) и един – около 275 г. пр.Хр. (Пютион IV). Шест от намерените в Севтополис печати произлизат от *Акантос* в Македония и един – от *остров Самотраки*.

Друга група амфорни печати, намерени в Севтополис, произлизат от центрове по крайбрежията на Мала Азия: *Синопе* – 3 броя, датирани около 270–260 г. пр.Хр. и островите *Книдос* – 2 и *Родос* – 1. Необичайно късната датировка на последния – в 131 г. пр.Хр. – го откъсва чувствително от хронологията на останалия материал от Севтополис.

Един печат е поставен в *Таврически Херсонес* около 315–310 г. пр.Хр.

Върху 6 фрагмента от стени на амфори са издраскани графити, най-вероятно съкращения на имената на собствениците. Името ΣΕΥ(ΘΗΣ) (ФИГ. 70) може би означава собственост на самия цар Севт III.

Зърното, използвано за храна, било смилано в домашни каменни мелници олинтски тип (ФИГ. 59). Намерените кости свидетелстват за редовна консумация на месо от домашни и диви животни. В жилищата се развивали и домашни занаяти като предачество и тъкачество, които осигурявали на членовете на домакинството храна, ленени, конопени и вълнени облекла, накити, домашно обзавеждане и други. Тежести за стан и прешлени за вретено са намирани често в самите стаи. В други домашни занаяти и в бита намирали приложе-

ние разнообразни железни инструменти и оръдия на труда: ножове, за които били изработвани дръжки от рог и кост, длета, триони, ножици и медицински инструменти.

Представа за интериора на севтополските жилища дават стенописите от Казанлъшката гробница, на които са изобразени ниска трикрака масичка, столче без облегалка, поставка за краката на седналия, сандъчета и други. Намерените в жилищата метални гвоздеи, ключове и апликации, някои изработени и от слонова кост, явно са били предназначени за дървени врати, легла, сандъчета и други мебели и обзавеждане. Осветлението на жилището било осигурявано с глинени лампи, както местни, така и внесени от гръцки центрове. В Севтополис бяха намерени 16 вносни цели лампи и около 15 фрагмента. Две лампи били използвани и като надгробни дарове в могили № 1 и 2. Те се състоят от резервоар, в който е бил наливан зехтин, и фитилници. Всички лампи от Севтополис са еднофитилни. Двуфитилна лампа бе намерена в погребението под могила 6 от групата „Деветте могили“ край с. Копринка. Едно местно подражание на гръцки модел (ФИГ. 57) показва, че в града били внасяни и използвани и трифитилни лампи.

По начина на изработка се разграничават два основни типа гръцки лампи (ФИГ. 48, 49, 71). *Лампите, работени на колело*, са със закръглени рамене и спадат към пет варианта. Това е най-масово разпространения тип лампи, обикновено покривани с черен лак (фирнис) за по-голяма здравина. *Лампите, изработени с калъп* са по-редки, но тяхната художествена стойност е по-голяма. Технологията се появява по-късно, към средата на III в. пр.Хр. Две лампи от Севтополис представляват негърски глави с комично изражение на лицето, като едната от тях може би е и местна имитация. Трета изобразява митичния силен от свитата на Дионис. Местните лампи, изобразени на ФИГ. 48 вдясно и 49 вдясно показват, че са били имитирани и двата гръцки типа, като вторият понякога бил свеждан само до възпроизвеждане на формата, но не и на антропоморфното оформление. Находки на гръцки лампи като намерените в Севтополис са познати най-вече от Атина.

Консумацията на храни и напитки в Севтополис се извършвала в разнообразна трапезна керамика. Картината на използваните форми става изключително богата като се допълни с находките от гробниците. Освен местната керамика, в града и в насипите на близките могили бяха открити цели съдове и около 2000 фрагмента от гръцка чернофирнисова керамика. Те подлежат на сравнително точна класификация и датиране благодарение на находките в гръцките центрове и на първо място в Атина.

Кантаросите са най-многобройни. Фрагментите надхвърлят 1000 броя (ФИГ. 72–74). Към кантаросите с гладко тяло принадлежат чети-

ри добре запазени съда с височина 9–10 см и много фрагменти. Други разновидности представляват кантаросите с частично или изцяло канелирано тяло и с дебел профилиран ръб под устието с триъгълно сечение. Едни от кантаросите са украсени с релефни изображения на растителни мотиви (лаврови, маслинови или бръшлянови клонки и др.), нанесени с бяла боя, варак или разредена глина с оранжев цвят посредством четка, острие или туба. Това е т.н. украса „Западен склон" (на Атинския акропол), където тя била прилагана масово. С нея е свързана пластичната украса, която се състои в прилепени релефни израстъци на дръжките на съда с форма на маска с широко отворена уста или бръшлянов лист.

Блюдата и паниците заемат второ място по численост (ФИГ. 75). Изработени са от фина глина със светлокеремиден цвят след изпичането. Покрити са изцяло или с отделни пояси от лъскав черен фирнис. По форма се разграничават пет типа блюда и панички. Четири големи фрагмента принадлежат на широки плитки блюда с диаметър от 12 до 18 см и височина 3–4 см. Паничките са със заоблени стени и прав ръб около устието, със завит навътре ръб, с обърнат навън ръб и с обърнат навън ръб и ъгловат профил. От вътрешната си страна някои съдове имат щемпелувана украса от палмети, свързани с дъги и вписани в пояс. Тя се появява още през V в. пр.Хр., а през елинистическата епоха добива по-опростен и схематизиран вид. Находките от Севтополис са близки до тези от Атина, Аполония Понтика, Пергам и други.

Запазените цели *рибни блюда* и повече от 200 фрагмента показват, че и този вид съдове е бил популярен сред жителите на Севтополис (ФИГ. 76) поради редовната консумация на риба. Блюдата са широки, разлати, с лек наклон към центъра, където има полусферична вдлъбнатина. От периферния ръб надолу се спуска почти отвесно широк перваз. Диаметърът варира от 16,5 до 25 см, а височината – от 3,2 до 4,2 см. Блюда, подобни на севтополските, са откривани в Атина, Аполония Понтика и Олинт.

Някои керамични форми имали по-ограничено разпространение. Към тях се отнасят *кантаросовидните киликси и скифосите* с украса, близки до тези от Аполония Понтика. Една чаша тип *„каликс"* е изработена от фина пресята глина, с червена, добре огладена повърхност. Тя е с височина 9,6 см, диаметър на тялото 8,8 см, диаметър на устието 9,7 см. (ФИГ. 77). Заедно със сребърния каликс от гробницата на Севт III и двете местни имитации (ФИГ. 78–79), които имат значително отклонение в пропорциите в сравнение с гръцкия модел, чашата говори за употреба на тази типична за елинистическия свят форма както в царския лукс, така и във всекидневието на Севтополис. *Лакримарии,* наричани и *унгвентарии* били използвани и във всекидневието, и в погребалния ритуал. Правени са от фина

глина, която след изпичането е добила охров или керемиденочервен цвят. Някои съдове имат украса с рисувани пояси в червен цвят. Срещат се и други керамични форми (ФИГ. 80) *Лекитите* показват разнообразни типове и варианти. Един фрагмент принадлежи на тип като на чернофигурните лекити от Аполония с необичайна за Севтополис ранна датировка във втората или третата четвърт на V в. пр.Хр. В погребението в могила № 1 бил положен арибаловиден лекит с мрежест орнамент. Други фрагменти от подобни съдове, някои покрити с черен фирнис, бяха намерени в града, както и един интересен чернофирнисов лекит с ниско широко тяло.

От града произхождат един фрагмент от *тоалетна кутия (пиксида)* с цилиндрична форма и една много добре запазена пиксидоподобна паничка от фина, бледорозова глина. Стените ѝ са силно вдлъбнати, без фирнис. Едно малко гърненце с една дръжка и обло дъно е изработено от фина глина със светлоохров цвят. По плещите, устието и дръжката има петна от черен фирнис. Бяха намерени и няколко фрагмента от *лутерии*, подобни на тези от Атинската агора, където се смятат за внос от Коринт. Откриват се и десетина фрагмента от панички и от стени на други съдове, които спадат към т.н. *родоско-йонийска керамика* изработени от фина глина с украса от хоризонтални пояси, нанесени с червена боя. Тази керамика може да се свърже с широко разпространената в йонийските центрове още от архаичния период, която е продължила да се произвежда и по-късно. Севтополските фрагменти говорят за внос от някой малоазийски център, макар и в много ограничени размери.

Особен интерес представлява един *кернос*, изработен от червена глина: кух пръстен с диаметър 23 см и 4 залепени за него чашки (ФИГ. 81), които повтарят формата на каликса, но с разлика в размерите. В Гърция тази оригинална форма била използвана при ритуали от Елевзинските тайнства.

Върху 76 фрагмента от гръцката керамика също се забелязват графити: върху амфори – 6 графита, върху рибни блюда – 26, върху панички – 25, върху кантароси – 13, върху лампи – 2 и други – 4. Най-често графитите са издраскани върху дъната – 48 графита, 16 – върху стените и 4 – върху дръжките на съдовете. Срещат се следните графити:

Α (3 пъти), ΑΕ, ΑΛ, 𐌀, 𐌀, ΑΡΙΞΕΝΟC, ΑΤ/ΤΑ, ΒΙ (3 пъти), Β𐌃, Β◿, ΔΙ (4 пъти), Δ, ΔΙΚ, ΔΡ (2 пъти), ΗΡΗ, Η (2 пъти), ΖΗ, Θ, ΙΣ:, ΙΚ, ΙΟC, КОС, КЕ, КЕР, КΛЕ, КΛ (2 пъти), Λ (3 пъти), Ν (4 пъти), ΝΟΥ, ΞΕ, Γ, Ρ, ΣΕΥ, ΣΩ, Σ (2), СА(Δ), Τ, ФА, ФΙΛΑΙ, Χ, Υ, ΛΜΙΟ и цифрите ΔΓΙΙΙ и ΔΙΙΙ.

Една голяма част от графитите представляват отделни букви, които обикновено се тълкуват като инициали на името на собственика на съда. В два случая са издраскани числа

по акрофоническата система. Запазен е един графит с цяло изписано име. Четири от графитите представят посвещения на различни богове. Много от имената намират паралели сред графитите от Атина от ранноелинистическата епоха. Някои от имената могат да се изтълкуват като тракийски: Севт, Керсеблепт или Керсибавъл, Садалас.

В Севтополис се откриха и 10 фрагмента от т.н. *графитна керамика*, принадлежащи към съдове с различна големина. Някои са украсени с отвесни врязани линии, други – с пояс с наклонени линии или с мрежест орнамент. Този вид керамика е характерна за келтите и се датира през II–I в. пр.Хр. Късната датировка и малкият брой фрагменти говорят за случайно попадане в района на Севтополис след неговата гибел.

Разнообразната вносна трапезна керамика свидетелства за това, че жителите на Севтополис са поддържали висока битова култура по елински маниер. Тя е видна и от разнообразието на местните форми, повечето от които са имитации на гръцки съдове. В бита намирали приложение и бронзови съдове, повечето местни. В погребенията се откриват цели трапезни сервизи. В тях има и форми, които не се срещат в града. Такива са сребърните фиали (ФИГ. 114), каквато държи в ръка седналият мъж от централния фриз на Казанлъшката гробница.

Живописта от тази гробница дава пълна представа не само за дрехите на севтополските жители, както на високопоставените, така и на техните прислужници, но и за тяхната украса (ФИГ. XIV–XV). Знатният мъж (цар) носи бял хитон с къси ръкави, наметнат с кафява мантия и червени завързани отпред сандали. Седнал е на бяла възглавница с червени ивици. Жената, седнала до него (богиня Персефона?) е облечена с дълъг бял хитон, обшит по краищата със златни ивици, наметната с червенокафяв химатион, в долния си край завършващ с широка бяла ивица, с бял воал, падащ до пода, с червенокафяви сандали. Високата права жена с поднос с нарове (богиня Деметра?) е с дълъг кафяв пеплос с широка бяла ивица отпред. Прислужниците мъже носят хитони: къс червенокафяв с къси ръкави, обточен с тясна бяла ивица по края и препасан със светлосин тесен колан или бял, дълъг до коленете, с открити рамо и част от гърдите. Прислужниците жени са с бели, високо препасани хитони с къси ръкави с жълта или червенокафява ивица и червени островръхи обувки. Едната от тях поднася на седналата светлосиньо наметало. Воините от фриза в дромоса също са облечени в къси червени или сини хитони и носят обувки с различна форма.

Накитите са сред най-многобройните находки в Севтополис, а също и от погребенията: фибули, обеци и пръстени, Те допълват женския костюм, известен от живописта на Казанлъшката гробница. В града преобладават накитите от бронз, а в погребенията – от злато и сребро. Пръстените може би са били из-

ползвани и като личен знак за високо обществено положение и за подпечатване на писма и документи.

Въоръжението в Севтополис е представено от един бронзов набузник за шлем, триръбести върхове за стрели тракийски тип, върхове за копия с листовидна форма и извити ножове с лезвие от вътрешната страна на дъгата. Една пластинка от слонова кост вероятно представлява долен край на ножница за меч. Воините от дромоса на Казанлъшката гробница, част от които изобразяват неприятелска армия, са въоръжени с криви ножове, с по две копия, елипсовидни щитове и островърхи шлемове. Конникът, оприличаван на Севт III, носи и броня. С копие и шлем „тракийски тип“ е представен и един млад телохранител от фриза в централната камера. Погребенията също съдържат различни видове оръжия, сред които се открояват богато украсения меч, наколенници и шлем „халкидски“ тип на Севт от Голяма Косматка (ФИГ. X). За военни действия срещу Севтополис, довели до неговото загиване свидетелстват каменни гюлета и метални стрели за катапулт, открити в града и в насипа на могила № 1 край града.

Конете били популярни и ценени от жителите на Севтополис, напълно в тон със старите сведения за траките. В редица погребения редом с мъртвия бил погребван и неговият кон, а в други – само конят. Откриват се и пълни комплекти златна или сребърна конска амуниция. В централната камера на Казанлъшката гробница са изписани два оседлани коня и колесница с четири коня, които прислужници или роби водят към починалия мъж. На купола са представени три препускащи колесници с по два коня като колесницата върху амфората от Мъглижката гробница. В Севтополис и в некропола колесници не са намирани, което навежда на мисълта за символично значение на тези от рисунките.

Културата на севтополските жители в никакъв случай не е била „безкнижовна“, както често се твърди за тракийската култура въобще. Гръцкият писмен език е бил ползван в официални държавни документи, посветителни надписи на богове и надгробни на царе, лични предмети на царя и на други лица. Били възприети и използвани гръцките числа и мерки за вместимост и тегло, изразени в „Александрови“ тетрадрахми и драхми. Писмеността е била използвана и в бита: върху някои от графитите върху местна и гръцка керамика се разчитат гръцки имена на божества (Зевс, Хера, Кабирите, богът спасител, Херакъл) и хора. Освен тракийски, има имена, разпространени в Атина и Северното Причерноморие. Сред находките от Севтополис има и метални остриета (стилуси) за писане върху глина и восък. С някои от пръстените вероятно били подпечатвани писма и документи.

Много от съдовете, накитите, оръжията и други предмети, намерени в Севтополис и не-

говия некропол, са имали висока художествена стойност. Теракоти, изобразяващи Кибела, Нике, Афродита, Ерос китаред, женски фигури и глави (ФИГ. 64, 82–83) са били част от битието на местните жители. Съществувала е местна школа за гробната архитектура и живопис. Чуждото и местно монетосечене дават примери на шедьоври от металната пластика с глави на Зевс, Херакъл, Александър Велики (ФИГ. 85–101) Известни са мраморна глава на грифон и фрагмент от мраморно крило. Разбира се, най-интригуващи са примерите на портретно изкуство: бронзовата портретна статуя на Севт III и монетния му портрет в различни варианти (ФИГ. 5–11, VII), портретът на Ройгос от Казанлъшката гробница (ФИГ. XV), златна пластинка с портрет на младеж от Могила 2 при Севтополис, тухлен гроб 2 (ФИГ. 109); мраморен портрет на младеж (ФИГ. 84). Тези примери представят Севтополис не само като център на елинистическото битие и начин на живот, но и на елинистическото изкуство.

Мундщукът за гайда от Консулова могила е свързан с музикално изкуство, което също така е имало прием в Севтополис. Там били познати и практикувани развлекателни и хазартни игри, дори и в царския двор. За това свидетелстват зарчетата и стъклените пулове от гробницата на Севт III.

4. Търговия и финанси

(Камен Д. Димитров)

Продължавайки традициите на Одриското царство, Севтополис наследил добре формирана търговска инфраструктура, което предопределило по-нататъшното му развитие като голям икономически и търговски център. Чрез река Тунджа районът бил свързан с Егейското крайбрежие, а чрез планинските проходи – с него и Дунав. Държавата на Севт граничила с териториите на Филипопол, Кабиле и Беройа, които, като македонски центрове, развивали икономика от гръцки тип, базирана на търговия. Севтополис разполагал с агора, с пристанище, а може би и с отделен пазарен площад близо до него, които били естествени средища на търговски обмен.

В града бяха намерени около 270 **„чужди“ монети**, сечени извън Севтополис. Сребърните монети включват емисии, сечени по различни стандарти и номинали. Девет тетрадрахми са с тегло по атическо-евбейския стандарт (около 17 г), който бил най-масово използван през елинистическата епоха: 1 на Атина (ФИГ. 85), 1 имитация тип „Филип II“ (ФИГ. 88), 5 от тип „Александър Велики“, сечени в Амфиполис, Тенедос, Приене, Финикия и Северна Сирия (последната с името на Селевк I) (ФИГ. 90–94) и 2 на Лизимах, сечени в Лампсак и Сарди (ФИГ. 97–98). По същия стандарт (с тегло около 4 г) са сечени 22 драхми тип „Александър Велики“

в малоазийските градове Лампсак, Колофон, Сарди, Милет и др. (ФИГ. 95–96), както и един диобол (1,26 г) на Аполония Понтика. По трако-македонски стандарт (14,50 г) са сечени една тетрадрахма тип „Филип II“ и две имитации на същия тип (ФИГ. 87, 89). От особен интерес е тетрадрахмата на ФИГ. 88, която съчетава тегло по атическо-евбейския стандарт с типовете на Филип II, обикновено сечени по трако-македонския стандарт. Някои монети са с ядра от мед (фурета), а други носят нарези за проверка на метала.

Бронзовите монети, сечени извън Севтополис са около 240. Те спадат към няколко номинала. Преобладават тези с типовете на македонските владетели (Филип II: 40, Александър Велики: 31, Касандър: 51, Деметрий Полиоркет: 5) и няколко екземпляра на градовете Филипи, Ортагорея и анонимни. Лизимах е представен с 41 бронзови монети, сечени най-вероятно в монетарницата на град Лизимахия. Още 19 автономни монети на същия град и отделни екземпляри на градовете Кардия, Егоспотами, Тракийски Херсонес и Месамбрия Понтика допълват пъстрата картина. Представени са и монетосеченията на владетелите Адей (14 броя), управлявал вероятно в Кипсела, близо до устието на Хеброс, и на Спарток (1), които допълват пъстрата картина. Две монети произлизат от ателието на Месамбрия Понтика.

Чуждите монети, амфорни печати и вносната керамика очертават две главни направления на търговските контакти. Първото свързвало Севтополис с Югоизточна Тракия и Тракийски Херсонес чрез речните пътища по Хеброс и Тонзос. Оттам постъпвали монети на Лизимах, на Адей, на градовете Лизимахия и Енос, малоазийски сребърни монети тип „Александър Велики“ и др., както и амфорни доставки от Синопе, Родос, Хиос и Самотраки. Второто направление водело към Югозападна Тракия, Тасос и Македония. Преобладаващият брой на тасоските амфори в Севтополис говори за водеща роля на острова в местния импорт. По същия път може би са постъпвали и амфори от други центрове, както и атическа керамика. Тасос бил главният търговски партньор на Атина в Северноегейското крайбрежие. Пряк внос от Атина и от черноморските колонии едва ли би могло да има, тъй като и Атина, и Месамбрия Понтика са представени в Севтополис с по една монета. Тасоският внос бил прекратен около 275 г. пр.Хр. не само в Севтополис, но и в цяла вътрешна Тракия, точно в годините, когато при голямото келтско нашествие в 279 г. пр.Хр. загинал и емпориона Пистирос. По всяка вероятност трафикът към Севтополис в предшестващите десетилетия се осъществявал чрез Пистирос, тогава под македонски контрол. Този търговски център, основан от Тасос, със сигурност е имал важна роля, свързвайки острова и Егейското крайбрежие с вътрешна Тракия посредством речни и сухоземни пътища. И в Севтополис, и в Пистирос македонските монети са изо-

билни, което говори в полза на трафик чрез емпориона.

Добре развитият външен пазар говори за вътрешен обмен, засвидетелстван с многобройните нискостойностни монети. Това наложило да се въведе и **местно монетосечене,** представено от седем типа бронзови монети с името на Севт III (ФИГ. 100 а–в) и един на Ройгос (ФИГ. 101).

Севт III:

А. Монетни типове с изображения, представящи атрибути на Зевс – орел и мълния и без допълнителен символ:

1) л. Осмолъчна звезда. Зрънчест кръг. /о. ΣΕΥΘΟΥ в права линия. Мълния.

68 екземпляра от този тип бяха намерени в Севтополис.

2) л. Орел със свити криле надясно. Зрънчест кръг. /о. ΣΕΥΘΟΥ в средата на венец от житни класове.

107 екземпляра.

3) л. Орел със свити криле надясно. Зрънчест кръг. / о. ΣΕΥΘΟΥ в права линия. Мълния.

38 екземпляра. Три от тях са препечатани върху монети на Касандър от типа „Херакъл/Лъв“ (311–305 г. пр.Хр.).

Б. Монетни типове с глава на Зевс и основен допълнителен символ звезда.

4) л. Глава на Зевс с лавров венец надясно. Със или без зрънчест кръг./ о. ΣΕΥΘΟΥ в права линия, в дъга или разположен стъпаловидно. Конник в ход надясно, понякога върху хоризонтална черта. Отдолу звезда, понякога в съчетание с венец или факла. Със или без зрънчест кръг.

298 екземпляра. Шест от тях са препечатани върху монети типове „Филип II“ и „Александър Велики“; 48 – върху монети на Касандър от типа „Херакъл/Лъв“ (311–305 г. пр.Хр.); 2 – върху монети на Касандър от типа „Аполон/Триножник“ (305–298 г. пр.Хр.); няколко – върху монети на Лизимах от типа „Глава с шлем/Трофей“ (301–281 г. пр.Хр.).

5) л. Глава на Зевс с лавров венец надясно. /о. ΣΕΥΘΟΥ права линия. Мълния. Отдолу звезда или венец.

30 екземпляра.

6) л. Глава на Зевс с лавров венец или повезка надясно. /о. ΣΕΥΘΟΥ в права линия. Връх на копие надясно. Отдолу звезда.

22 екземпляра.

В. Монетен тип с глава на Севт III и допълнителен символ венец.

7) л. Глава на брадат мъж с дълга коса и диадема от един ред лаврови листа – портрет на Севт III. Със или без зрънчест кръг. /о. ΣΕΥΘΟΥ в права линия или дъга. Конник в галоп надясно, с дълга брада и коса (Севт III), понякога върху хоризонтална черта. Отдолу венец. Със или без зрънчест кръг.

286 екземпляра. 10 от тях са препечатани върху монети на Касандър от типа „Аполон/Триножник“ (305–298 г. пр.Хр.).

Портретът на Севт III върху тези монети е представен в 5 основни варианта (ФИГ. 6–11).

Ройгос:

л. Глава на Александър Велики с рога на Зевс-Амон, надясно./ о. РОІГОҮ Конник с дълга коса и брада, препуска надясно и замахва с копие.

Един екземпляр намерен в Севтополис.

Циркулация. В сравнение с бронзовите монети **сребърните** са малко на брой (35), което най-вероятно се дължи на ограбване на Севтополис при разрушаването на града и по-късно. Преобладават монети, сечени по атическо-евбейския стандарт, който е бил разпространен в цялото Средиземноморие. Те са с три номинални стойности: тетрадрахми, драхми и един диобол. Представени са ателиета от Гърция, Западното Черноморие, Македония, Мала Азия, Северна Сирия и Финикия. Най-голям брой екземпляри се датират в 310–297 г. пр.Хр., което говори за икономически разцвет на Севтополис през тези години.

Броят на откритите в Севтополис и близките три могили **бронзови монети** (1270) сочи, че монетната циркулация в района на града се е осъществявала най-вече чрез тях. Поради ниската си стойност бронзовите монети са предназначени най-вече за ежедневното обръщение. Това говори, че в Севтополис са съществували стоково-парични отношения, които са изисквали наличие и циркулация на голямо количество бронзови монети. По-голямата част от тях са местни емисии (849 с името на Севт III и една на Ройгос). Именно стоково-паричните отношения в Севтополис са диктували развитието на местното монетосечене, което, за да задоволи потребностите на пазара от бронзови монети, е имало през отделни периоди твърде интензивен характер.

Основните етапи в циркулацията на бронзовите монети в Севтополис могат да бъдат установени чрез съпоставяне броя на отделните типове монети, намерени в града. Сред емисиите, сечени извън Севтополис, доминират категорично тези на македонските владетели Филип II, Александър Велики и Касандър, както и на Лизимах. Тези монети са участвали интензивно в циркулацията в Севтополис. Несъмнено тя е изменяла своята специфика през различните хронологически периоди, тъй като е зависела от типа на постъпващите в града чужди бронзови монети. Емисиите с името на Филип II и Александър Велики са имали доминиращо значение в монетната циркулация до началото на последното десетилетие на IV в. пр.н.е. През този *първи период* наред с тях са циркулирали и най-ранните монети на Севт III (типове 1 и 2) като техни номинални подразделения.

През *втория период* наред с масовото постъпване на монети на Касандър започнал процес на стабилизиране на местната бронзова монета. Най-вероятно той е свързан с мирен период в развитието на Севтовата държава след 313 г. пр.н.е. и бил направляван съзнателно от централната власт в Севтополис. Процесът се е изразявал в повишаване номиналната стойност на местната монета като започнало сечене на монети от по-голям номинал-единица (типове 3 и 4). Паралелно с това в държавата на Севт се наблюдава разширяване на паричния обмен и значителен икономически подем – напълно закономерни явления след мирното уреждане на противоречията с Лизимах. В Севтополис били сечени едновременно три типа бронзови монети (типове 4, 5 и 6) от три различни номинала – 1, 1/2 и 1/4. Три колективни находки от този период, една от които намерена в Севтополис, очевидно са продукт на интензивен паричен оборот в Севтовата държава. Те отразяват малки търговски операции, характерни за всекидневното обръщение. Явно главната тежест в монетната циркулация на Севтовата държава през последното десетилетие на IV и първите години на III в. пр.Хр. се поемала от бронзовете на Севт III от тип 4, които носят белези на типични търговски монети. През разглеждания период в Севтополис се препечатват масово чужди бронзови монети, което често се приема като белег за криза. Всъщност процесът е пряко свързан с необходимостите на монетната циркулация, тъй като чрез вторичното подпечатване чуждите монети на практика се превръщат в местни. Така паричното обръщение се стандартизира на базата на местната валута и финансовите операции се опростяват. Освен това препечатването е израз на държавна финансова политика, при което се удържа такса и така то става източник на допълнителни доходи за фиска.

Следващият *трети период* (ок. 295–275 г. пр.н.е.), през който основна роля в циркулацията на Севтовата държава са имали монетите с портрета на Севт – тип 7, се характеризира с липса на „търговски“ колективни находки. Може да се допусне известно ограничаване на монетното обращение и икономически упадък в сравнение с предхождащия период. За конкретния вид на измененията, настъпили в икономическия живот на Севтовата държава, е трудно да се говори, тъй като единствената колективна находка от този най-късен период, намерена в гроб 2 на могила № 2 край Севтополис представлява гробен дар и не може да бъде използвана като извор за икономическите процеси в Севтополис. През този период в монетното обращение на Севтовата държава са имали определена роля бронзовите монети на Лизимах (41 броя от три различни типа). Наред с тези монети трябва да отбележим и присъствието на 19 бронза на град Лизимахия, които спадат към три монетни типа, и на Адей (сечени в Кипсела?), отнасящи се към четири типа.

Картината на монетната циркулация в в останалите райони на Севтовата държава не е била много по-различна от тази в Севтополис. По всяка вероятност столицата е давала тон на монетната циркулация в цялата държава – като център на местното монетосечене и като икономически център, акумулирал големи количества чужди монети, които след това по търговски път са достигали до другите райони. Потвърждение на едно такова предположение (поне за периода ок. 305–295 г. пр.Хр.) представлява еднотипният състав на колективните находки от столицата и от с. Соколица, Карловско, на около 40 км западно от Севтополис. В селището в местността „Халкабунар“ при Горно Белево, Чирпанско, също са циркулирали монети на Севт и на Лизимах.

IV. НЕКРОПОЛЪТ НА СЕВТОПОЛИС

(Мария Чичикова)

1. Гробниците

В района на Севтополис бяха открити около 30 монументални гробници, датирани във втората половина на IV – средата на III в. пр.Хр. С малки изключения (съоръженията под могилите Светицата, Вифор, Малката и Касабова, които тук няма да бъдат разгледани) те са съвременни на Севтополис. Голяма част от гробниците са достигнали до нас в много лошо състояние. Някои са напълно разрушени, а други – само частично. Въпреки това на много от тях бе възможно да се възстановят планът, техниката на градеж и ритуални практики. Гробниците се отличават с голямо разнообразие на плановете и конструктивните им решения, строителната техника и декорация. Това затруднява изработването на обща класификация, обхващаща всичките им аспекти. При определяне на типологията им като главен критерий се приема планът на гробната камера, т. е. камерата, в която е извършено погребението. Според този план се разграничават два основни типа гробници: с правоъгълна и кръгла камера, които имат съответно конзолна сводова и куполна конструкция на покрива. Конзолният свод се изгражда от постепенно надвесващи се редове от каменни блокове или правоъгълни тухли. Те могат да имат различно сечение на лицето: вертикално, скосено или профилирано, което определя гладка или стъпаловидна линия на свода. Куполът се оформя чрез постепенното надвесване на каменни блокове или тухли с трапецовидна форма и скосено лице. Гробните камери и при двата типа гробници се предшестват от предгробна камера с правоъгълен или кръгъл план, независимо от формата на гробната камера, фронтално отворена или затворена към входа на гробницата. Обикновено и двата елемента имат еднакъв градеж. Планът може да включва коридор, фасади и преддве-

рие. И двата типа гробници са познати както с каменен, така и с тухлен градеж.

Гробниците с правоъгълна гробна камера спадат към няколко подтипа.

1) С фронтално отворена предгробна камера, под общ конзолен свод с гробната камера. Такива са гробниците под могилите Хелвеция при Шипка и Славчова при Розово.

2) С фронтално затворена предгробна камера, под общ конзолен свод с гробната камера (гробницата под Сарафова могила при Крън).

3) Със самостоятелни конзолни покриви от тухли над предгробната и гробната камери (гробницата под Попова могила при Долна Оряховица).

4) С коридор и правоъгълно помещение с плосък покрив и предгробна и гробна камери с отделни конзолни сводове (гробницата при Мъглиж). Този план се нарича анфиладен.

5) С правоъгълна гробна камера с пандантиви от груби каменни плочи, поддържащи купола. Тази конструкция е преходна към втория основен тип гробници. Такава е гробницата под Фъртунова могила при Мъглиж.

6) С гробна камера под полуцилиндричен свод (гробницата под Сашова могила).

Няколко гробници не могат да се причислят към определен подтип, най-вече поради частично разрушаване. Тази под Плоската могила при Шипка има правоъгълен план с две колони при входа на преддверието и наподобява гръцки храм с анти. Гробницата под Донкова могила е с две правоъгълни камери. Тази под Нанина могила има дромос с дължина 3 м, който е свързан с деформирана предна част с неясен план.

Гробниците с кръгла гробна камера (куполни) са най-разпространени. Основните им конструктивни елементи са кръгла гробна камера с конзолен купол, правоъгълна предгробна камера с двускатен покрив и коридор (дромос). При някои се установява фасада и предфасадно пространство. Според конструкцията на конзолния купол на гробната камера са известни следните подтипове:

1) С кошеровиден купол (каменните гробници под могилите Голяма Арсеналка и Грифоните при Шипка и тези при Долно Изворово и Бузовград, както и тухлената гробница под могила № 3 при Севтополис) (ФИГ. 110).

2) С купол, формиран от постепенно надвесващи се редове от сегментни блокове в комбинация с радиално разположени трапецовидни плочи. Такава е каменната гробница под могила Шушманец при Шипка. Оригинално нововъведение тук е централната дорийска колона без канелюри, издигаща се от центъра на пода до върха на купола. Тя е имала чисто функционална роля да поддържа купола.

3) С комбиниран кошеровиден и камбановиден купол (Казанлъшката тухлена гробница) (ФИГ. 112). Комбинацията от два свода най-

вероятно е приложена поради живописта в интериора на гробницата.

Няколко разрушени гробници по план спадат към подтипове 1–3, без да могат да се установят особеностите на купола (каменната гробница при Розовец и тухлените гробници под могила № 2 при Севтополис (ФИГ. 106), Кестелева и Рачева при Мъглиж). Те имат почти идентични размери с гробницата под могила № 3 при Севтополис, също изградена от тухли. И четирите вероятно са построени от един и същ майстор или екип.

Гробницата под могила Голяма Косматка при Шипка представлява куполна гробница с кръгла гробна камера, правоъгълна предгробна камера и допълнително построен дълъг дромос и е включена в сложен комплекс. Към нея допълнително е прилепена втора камера, издълбана от монолитен гранитен блок с тегло около 60 т (ФИГ. 104). Друг необичаен случай е гробницата под могила Острува при Шипка. Тя представлява монолитен каменен саркофаг с двускатен покрив. Той е монтиран на тристъпална каменна основа (стилобат) с вход на южната стена. Около нея са изградени допълнително пет правоъгълни и едно кръгло помещения (ФИГ. 102–103).

Правоъгълни тухлени гробове тип „циста“ са разкрити в насипа на могила № 2 при Севтополис (ФИГ. 107). За изграждането им са използвани вторично трапецовидни тухли, взети от разрушената куполна гробница. Трети такъв гроб е установен на брега на язовир „Копринка“ южно от Севтополис.

Освен в монументални гробници и зидани гробове, погребения били извършвани и в могили без конструкции (групата „Деветте могили“ и могила № 1 при Севтополис), както и в плоски гробове.

При изграждане на гробните конструкции били прилагани различни строителни техники. При една от тях, наречена псевдоизодомна зидария, се използвали редове от по-широки и по-тесни каменни блокове (Славчова, Шушманец, Бузовград, вероятно Хелвеция и вторичните помещения в Острува). При друга техника масивни каменни блокове, главно от гранит, били свързвани с железни скоби, залети с олово (Голяма Косматка, Долно Изворово, Сашова). Както вече бе отбелязано, разпространена била и тухлената зидария със специално произвеждани тухли (ФИГ. 107, 111). За дромосите, преддверията и външните каменни ризи на гробниците били използвани по-елементарни строителни техники: градеж от речни камъни с глинена спойка (Лулчева) и градеж от ломени камъни със същата спойка, по-рядко с хоросан (Голяма Косматка, Мъглижката, Рачева, Кестелева). Някои от дромосите имали плосък покрив от дървени греди, понякога смесени с керемиди (Голяма Косматка, Попова, Мъглижката) или двускатно покритие от ломени или плочести камъни (Грифоните). Няколко гробници били с непокрити дромоси (Хелвеция, Рачева, Лулчева, Бузовград).

Входовете на фасадите и на гробните камери имали монолитни прагове (горен и долен) и вертикални блокове (страници) без декорация, които оформяли рамки за монтиране на вратите. Те спадат към два основни типа: йонийски (Голяма Арсеналка и Шушманец при Шипка, Славова при Розово и Голяма Косматка) и дорийски (Хелвеция и Оструша). През елинистическата епоха разграничаването им е трудно. Рамката на вратата при гробницата под Попова могила при Оряховица се различава от горните два типа. Вратите са еднокрили и двукрили. Дървени двукрили врати са използвани при гробниците край Долно Изворово и Казанлъшката. Останалите врати са изработени от камък. Крилата на йонийските врати са оформени като пластични касети с релефни орнаменти. При входа на гробната камера в Голяма Арсеналка, Славчова и Грифоните рамките на вратите имат две пластични ленти (фасции). Рамката на входа на фасадата на Шушманец се състои от три фасции, но над входа е оформен фронтон с палмета на върха и акротерии в ъглите. Входната рамка на фасадата на Грифоните е оформена само с една фасция. Страниците на входа са фланкирани от правоъгълни колони (анти) с база и капител. Над тях е разположен епистил, а върху него фронтон с палмета и акротерии. Рамките на Казанлъшката гробница и тази под Попова могила очертават конзолен свод. От йонийските врати единствено вратата на Голяма Косматка е от мрамор.

Десет от гробните камери са мебелирани с каменни легла и възглавници, свързани с погребални вярвания и ритуали. Д. Стоянова разграничава три главни типа легла: монолитни, градени и съставни. С монолитни легла са оборудвани гробните камери в Оструша, където на фасадата на леглото е изобразен релефно матрак и крака на легло, и в Голяма Косматка, което преминава в каменна маса. Градените легла са от ломен камък, облицовани с плочи (Сашова, върху което е намерен мъжки скелет) или от ломен камък и тухли (Попова и Мъглижката). Последното било запълнено с пръст и едри речни камъни. В единия си край то било леко издигнато и наподобявало възглавница. На пода до него личат очертания на по-малко легло, долепено до него.

Съставните легла спадат към два варианта. При първия леглото е изградено от две вертикални и една хоризонтална плоча (Голяма арсеналка и Рачева могила). Вторият вариант има и фасадна плоча (Грифоните и Долно Изворово). Последното е изградено от две стъпаловидно оформени страници. На фасадната плоча са изобразени матрак и крака на легло, завършващи с лъвски лапи, и две столчета (дифроси) между тях. Леглото е запълнено с натрошени камъни, част от които вероятно са от покривната плоча. Каменни възглавници са открити в Грифоните, Голяма Арсеналка, Хелвеция и Сашова. Последните две се отличават с правоъгълна форма и заоблени ъгли.

Тухлено възглавие – издатина в единия край на леглото, е засвидетелствана в Мъглиж. Някои легла имат вдлъбнатина за главата, която замества възглавницата (Грифоните, Оструша и Шушманец).

Някои гробници от некропола на Севтополис имат живописна, архитектурна и пластична декорация. До голяма степен те следват гръцки образци и канони. Гръцката стенна живопис е в единство с архитектурното оформление на стената. То се подчертава чрез стриктно спазвана система от цветни пояси, орнаменти и фризове. Чрез щук или цветна мазилка, стенната декорация имитира архитектурните елементи на стената: нисък цокълен ред (плинти), висок цокълен ред (ортостати), горен покриващ пояс, главна стена и увенчаващ пояс (корниз). Тази декоративна система е известна като Първи помпеянски или инкрустационен стил, по-късно преименуван на структурен стил с различни етапи на развитие. За случаите при които главната стена остава гладка се използва и термина зонов стил.

Стените на гробницата под **Сарафова** могила, състояща се от дромос с каменни стени и две правоъгълни помещения, иззидани с тухли, са покрити с дебел пласт щукатура.

Дромосът и първото помещение са украсени с двуредна ортостатна зона, която не е разчленена. Долу и горе тя е ограничена е с релефни изпъкнали пояси – плинти и покриващ пояс с еднаква височина в бял и жълт цвят. В коридора долният ред от ортостати е бял или светлорозов, докато горният е ясночервен и отделен с тясна жълта ивица от гладката бяла стена. В първата камера плинтите и горният пояс са бели, а долният пояс от ортостати е черен.

Много близка до тази схема е декорацията на гробницата под могила **Хелвеция**. И тук единствените пластични елементи са плинтите и покриващият пояс. Стенната декорация, изпълнена в едноцветна бяла щукатура, показва същото разпределение от два реда ортостати, които обаче са архитектонично разчленени с врязани хоризонтални и вертикални линии, докато главната стена е гладка. Декорацията и на двете гробници включва първите четири фази на зоновия стил. Подобни примери са известни главно от гробници в Македония, които се датират от ранноелинистическата епоха.

В началото на III в. пр.Хр. стенната декорация на тракийските гробници достига своя връх при куполната гробница от **Казанлък.** В нея са представени петте фази на зоновия стил, описани по-горе. Тя включва не само всички основни архитектурни елементи, но разширява гладката стенна зона с рисувани фигурални фризове и архитектурни ордери, за чието изобразяване художникът използва богата полихромия. Декоративната система на Казанлъшката гробница е подобна на тези в гробниците в Македония: Голямата гробница в Левкадия, Голямата гробница (на Филип III?) във Вергина, Агия

Параскеви и др. Ортостатите, разположени над тесния пояс на плинтите, са очертани чрез врязани линии или са пластично издадени напред, докато главната стена остава гладка. Върху триделен архитрав се редуват букрании и четирилистни розети. Този елемент е отклонение от каноните на Помпеанския стил. Над него е представен широк фриз с фигурална композиция, която изпъква като самостоятелна картина, обрамчена от архитектоничните елементи. Цялата сцена се развива около седналата централна двойка. От двете срещуположни страни към тях се отправя процесия от фигури – висока жена с поднос с плодове (грозде и нарове), прислужници с дарове, музиканти, коняр, водещ колесница с четири коня и др. На купола е изрисуван фриз от последователно подредени лаврови листа който заобикаля три препускащи колесници (ФИГ. XIV–XV). На двете стени на дромоса са изобразени пеши и конни воини, представляващи две армии в битка. В сложната многофигурна композиция художникът е показал голямо умение не само в рисунъка, но е достигнал истинско съвършенство в полихромната техника. Той е използвал пълната палитра на гръцката стенна живописна декорация. Белият, черният и червеният цвят са използвани главно за оцветяване на различните елементи на стените. В светлосиньо са предадени металните предмети и някои от наметките на войниците в дромоса. Шлемовете и щитовете са оцветени в жълто. Линии в тъмносиньо и виолетово подчертават гънките на дрехите. В облеклото и телата на хората и конете преобладават кафявият и тъмночервеният цвят. Формата се моделира често чрез светли и тъмни тонове на един и същ основен цвят. Гъсто положен, непрозрачен, тъмночервеният цвят е употребен и при контурните линии, подсилени често с щрихи или засенчвания от по-светли и тъмни линии, успоредни на контура. Може да се каже, че важна роля в хармонията на стенната живопис в Казанлъшката гробница играят четирите основни цвята на гръцката палитра – червено, бяло, черно и жълто, докато синьото и неговите производни, виолетово и зелено, се явяват спорадично при оцветяване на предметите и фигурите. Живописта в Казанлъшката гробница е съпоставима със стенописната декорация на Голямата гробница от Левкадия, като стиловете са определени съответно като линеарен и колористичен.

При гробницата от **Мъглиж** през нейния първи период със стенописи са били украсени дромосът, предгробната и гробната камери. В дромоса релефните плинти и ортостати са били неразчленени, оцветени в помпеанско червено, над които следват два тесни пояса в черно и жълто и стената – в бяло. В предгробната камера плинтите са розови, ортостатите бели, също неразчленени, а поясът над тях – черен. Стената е била измазана в долната си част в червено, а в горната – в бяло. Тук за първи път се срещат архитектурни елементи – дървени греди (пиластри), измазани с щук, по три на източната

и на западната стени. Стените на помещението са бели. Оригинална е живописната декорация на гробната камера. Белите ортостати са ограничени от релефни плинти с ширина 18 см, долните оцветени в розово, горните в бяло. Самите ортостати, с височина 61 см, се състоят от правоъгълни полета, разграничени с по две врязани линии в червено-кафяво, между които е нанесен пунктир, очертан с червена боя. Над цокъла следва гладка стена, оцветена в помпеанско червено. Над нея са били разположени релефен пояс с растителни мотиви, с височина 15 см и фриз от редуващи се амфори и палмети върху белия фон на стената. Върху амфорите са изрисувани препускащи колесници (ФИГ. XVI). По форма и украса амфорите представят една свободна интерпретация на т.нар. агонистически или панатенейски амфори, които се свързват с погребалния култ и са били разпространени в Египет, Гърция и Северното Причерноморие след средата на III в. пр.Хр. Това определя и приблизителната дата на гробницата. Декоративната схема на Мъглижката гробница може да се свърже със зоновия стил, но тук липсват архитектоничните декоративни мотиви, богато застъпени в Казанлък. Тя е пример, че живописната декорация в този стил се задържа през целия III в. пр.Хр. в района на Севтополис след неговото загиване, където през елинистическата епоха е съществувала голяма локална архитектурно-живописна школа.

Вероятно подобна декорация е имала и гробницата от **Крън,** но за съжаление стенописите са силно разрушени. Само в дромоса може да се реконструира схемата от релефни плинти и ортостати в бяло, двойно профилиран синьочерен пояс над тях и стена в помпеанско червено, която продължава нагоре в бяло.

Гробницата под **Оструша** съчетава живописна и пластична украса от цветни изображения на персонажи от гръцката религия и митология, разположени в касетите на каменния таван (ФИГ. VI). От външната страна покривът е бил украсен с каменни антефикси, подобни на тези от двореца в Севтополис (срв. ФИГ. 26–27).

Мраморната врата на **Голяма Косматка** е декорирана с пластични медальони с изображения на Медуза и Хелиос и рисувана лесбоска кима с червена и синя боя (ФИГ. IX). Вратата е произведена в някой от центровете от Егейското крайбрежие на Тракия.

Дясното крило на каменната врата към гробната камера на **Хелвеция** е оцветено в червено, а лявото – в черно.

Гробницата под могила **Шушманец** е пример за вътрешна декорация, изпълнена в реален архитектурен стил. Върху стените на кръглата гробна камера са вградени седем дорийски полуколони без бази, разположени симетрично. Те поддържат издадения напред архитрав без фриз. Фасадата, стените и полуколоните са измазани с щукатура. Антаблеманът над

полуколоните е съкратен – състои се само от архитрав и корниз без фриз. Това съкращаване на отделни елементи е характерно за елинистическата архитектурна декорация.

Засвидетелстваните погребения на хора или останки от такива в некропола на Севтополис са извършени по два начина:

а) Чрез трупополагане. Повечето от тези погребения са на *човек и кон* в гробната камера: в гробницата под Сашова могила (скелет на човек на погребалното легло, до него на пода на камерата – скелет на кон), Тонкова (погребение на 6 човека: мъж, жена, две момчета и момиче и на кон в гробната камера); Зарева, Смайлова и Цветкова (човек редом с кон в камерата и друг кон в отделна яма); Биньова (два коня на различни места, единият свързан с човешкото погребение от Малката могила?); Голяма Косматка (зъб на дете (от погребение?) в куполната камера и погребение на кон в преддверието към нея); Казанлъшка гробница (погребение на мъж и жена, в дървени саркофази или на дървени легла в камерата, в преддверието –скелет на кон).

Погребенията с трупополагане *без кон* са значително по-малко: Могила № 2 край Севтополис, вторични гробове 2 (погребение на момиче) и 3 (на младеж); Могила № 4 от групата „Деветте могили“ при Копринка (мъртвецът е положен върху каменна площадка заедно с гробния инвентар от вносни гръцки съдове); Могила № 9 от същата група (погребение в голяма яма на жена с богат инвентар от гръцки съдове и скъпоценни женски накити.

б) Чрез трупоизгаряне: Могила № 1 при Севтополис (открити 40 човешки зъба, т.е. кремация на повече от един човек); Могила № 3 от групата „Деветте могили“ (изгорените кости са поставени в малък керемиден гроб до кладата, заедно с гробния инвентар от две златни обеци и златна висулка от огърлица); Могила № 6 (кладата е в центъра на могилата. В средата ѝ, сред костите, е положен гробният инвентар от гръцки съдове и две амфори); Унджиева могила (изгорените човешки останки са събрани в паница, използвана като урна). Край могили № 1 и 2 при Севтополис бяха разкрити и няколко погребения чрез трупоизгаряне в плоски гробове със скромен инвентар, включващ глинен съд (урна), монета и фибула.

в) Погребения на коне без човешки останки: Остpуша (кон с пълна амуниция в страничното правоъгълно помещение); Славчова (кон със сребърна амуниция в преддверието); Шушманец (4 коня и две кучета); Голяма Арсеналка (един кон, костите разбъркани); Бузовград (един кон); Могила № 3 при Севтополис (предна половина на кон, в насипа – куче?); Кестелева, Сарафова и Хелвеция (по един кон в преддверието, в Хелвеция – още един в коридора); в малка могила до Могила № 9 от групата „Деветте могили“ (един – свързан с човешкото погребение от могила № 9?).

2. Даровете

От гледна точка на гробния инвентар най-голямо значение имат **неограбените погребения.** Те дават изчерпателна представа за функционалната класификация на даровете по групи, застъпена и тук, което позволява сравнително обективна възстановка на тяхното значение в цялостната семантика на погребението, заедно с архитектурата и декорацията на гробните конструкции.

1) Голяма Косматка

а) Трета камера (символично погребение на Севт III):

• Златен венец от дъбови листа (ФИГ. VIII).

• Бронзов шлем халкидически тип, с набузници, с името на Севт на гръцки език, украсен със сребърна позлатена апликация, изобразяваща мъжка глава с крилат тракийски шлем, с видими следи от употреба (ФИГ. X); два бронзови наколенника, оформени като глава на Атина с шлем, украсен със седнали грифони; яка за ризница от кожа, плат и злато; кръгла апликация за кожена броня от злато с клетъчен емайл, изобразяваща лъвска глава насреща в пояс от лотосови листа и палмети; две златни правоъгълни апликации с изображение на воин с копие, меч, броня и крилат шлем; четири железни апликации за дървен щит с щампована свастика.

• Прав железен меч с дръжка, украсена със злато, завършваща с глава на грифон и ножница със златна инкрустация; железен меч; 9 железни върха на копия; три железни втулки за връх на копие. Към тази категория предмети могат да се отнесат и три железни ножчета, двете извити, с режеща вътрешна повърхност. Едното е със златна дръжка.

• Златен кантаровиден киликс (ФИГ. XII); сребърно ойнохое; сребърни каликс купа и ойнохое, и двете с името на Севт и означение на теглото на гръцки; два бронзови аскоса; бронзов кратер за размесване на вино; бронзова патера с глава на сатир (ФИГ. XI).

• Сребърна позлатена пиксида с форма на мида, капакът инкрустиран със сребърни розети с клетъчен емайл; два алабастрона; глинен балсамарий; две железни стригили.

• Две тасоски амфори (едната с печат от магистрата Херотимос) и хиоска амфора – и трите датирани в 310–290 г. пр.Хр.

• Конска амуниция: оглавник от златни апликации: пластина за носа с лъвска глава насреща, комбинирана с две палмети над и под нея, два кръгли набузника с негърски глави и два други с глави на Хелиос, комбинирана с 4 палмети, два елипсовидни набузника с изображения на елен с разклонени рога, халка, два накрайника за ремъци, 4 кръгли апликации, оформени като шестлистни розети; желязна шпора.

• 3 бронзови зара за игра с означения на числа от 1 до 6 с комбинации от ямички; разноцветни стъклени пулчета за игра (ФИГ. XI).

• Пет халки от дебела сребърна тел; сребърен предмет – втулка с разтворени 4 края.

б) Кръгла камера:

• Венец от бронзова тел и глинени топчета, биконични мъниста и цветчета с позлата.

в) Дромос:

• Монети: 4 на Севт III (тип 1 – „Звезда/Мълния"); една на Касандър (тип „Херакъл/Легнал лъв", 311–305 г. пр. Хр.).

г) Пред дромоса:

• Бронзова портретна глава на Севт III, естествена големина, грубо отрязана от статуя. Заровена пред дромоса.

2) Остpуша:

Правоъгълно странично помещение:

• Нагръдна яка от желязо, сребро и злато за кожена ризница с растителни и геометрични орнаменти.

• Сребърни каничка и фиала (ФИГ. 114).

• Конска амуниция: пълен набор сребърни апликации за юзда в зверинен стил: начелник със стилизирана триизмерна глава на грифон; четири овални и две продълговати плочки с врязани орнаменти.

3) Сашова могила:

• Бронзов шлем „тракийски тип"; плетена желязна ризница; щит с умбо.

• Голям широк железен меч; няколко върхове на копия.

• Бронзова каничка; сребърна фиала, украсена с инкрустирани златни пояси и дванайсетлистна розета на дъното.

• Златна фибула с двойна спирала.

• Две големи амфори с печати.

Фибулата и особено декорацията на лъка ѝ, както формата и украсата на фиалата, се срещат за първи път в Тракия. Амфорите се датират в първата половина на II в. пр.Хр., което говори за използване на гробницата и след загиването на Севтополис.

4) Могила № 1 при Севтополис:

• Фрагментиран венец от позлатени бронзови листа и глинени топчета.

• Сребърен киликс; бронзово ойнохое, долният край на дръжката е украсен с глава на млад сатир (ФИГ. 106); бронзов поднос (поданиптер); гръцки унгвентарий.

• Гръцки арибаловиден лекит.

• Гръцка еднофитилна лампа.

• Бронзова кофа, в основата на дръжката е запоен бръшлянов лист.

• Златна огърлица от 38 златни мъниста, половината украсени с филигран; две златни обеци, завършващи с лъвски глави (ФИГ. 105).

• Теракота, изобразяваща права млада жена с дълга дреха танагрейски тип и грациозно наклонена надясно глава (ФИГ. 82).

• Три тасоски амфори.

5) Могила № 2, гроб № 2 при Севтополис:

• Гръцки унгвентарий.

• Златна огърлица от 14 златни мъниста, осем украсени с филигран, местно производство; две златни билатерални фибули с лък от широка пластина с латенско влияние; две сребърни едноспирални фибули, една сребърна и две железни билатерални фибули; златна пластинка; железен пръстен.

• Гръцки алабастрон.

6) Могила № 2 гроб № 3 при Севтополис:

• Венец от оловен обръч с позлатени бронзови бръшлянови листа и глинени топчета, оформени като бръшлянови плодове, малина и гроздове.

• Връх от желязно копие.

• Тракийски сиви каничка, ойнохое и паничка.

• Гръцка чернофирнисова еднофитилна лампа.

• Желязна стригила.

• Монети: четири на Севт III с неговия портрет и една драхма тип „Александър Велики“ (сечена в Лампсак, около 310 г. пр.Хр.).

Върху зида на гроба са поставени една върху друга една червена и една сива тракийски панички. До тях се намериха фрагменти от тасоска амфора и шепа астрагали.

7) Могила № 3 от групата „Деветте могили“ при Копринка:

• Две златни обеци, завършващи с лъвска глава; златна висулка с амфоровидна форма.

8) Могила № 4 от „Деветте могили“:

• Венец от позлатени бронзови листа и глинени топчета

• Гръцки чернофирнисов кантарос, ойнохое, лагинос, унгвентарий.

• Амфора.

9) Могила № 6 от „Деветте могили“:

• Венец от бронзови телчета и глинени топчета, горял и фрагментиран.

• Гръцки чернофирнисов кантарос, ойнохое, две панички.

• Гръцка двуфитилна лампа.

• Две амфори, натрошени върху кладата.

10) Могила № 9 от „Деветте могили“:

• Венец от позлатени бронзови листа и глинени плодове на бръшлян.

• Желязно ножче.

• Сребърна огърлица от биконични мъниста и лунули; друга от амфоровидни мъниста с позлата; елипсовидни глинени мъниста – едни гладки, други с имитация на филигран; Сребърна позлатена торква; 10 сребърни обеци, с форма на халка и конусовидно топче; 2 спираловидни висулки с врязани линии; 2 глинени обеци (диск с висулка), покрити с тънка златна пластинка, с форма на корабче и висулка; сребърна едноспирална фибула „тракийски

тип“; сребърна игла за коса; сребърен пръстен с елипсовидна плочка с позлата.

• Гръцки кантарос, унгвентарий, три черно-фирнисови панички и амфорка, червено ойнохое; тракийски сиви паници – голяма и малка.

• Арибаловиден лекит.

• Огледало.

• Четири тасоски амфори.

Към неограбените гробници спада и тази от Розовец, на която по-голямата част от инвентара е възстановен по описание.

11) Розовец:

• Златен лавров венец.

• Златен пръстен с кръгла плочка, изобразяваща конник наляво с вдигната ръка, пред него жена в дълга дреха.

• Бронзов шлем („тракийски тип“ с набузници?); желязна плетена броня; бронзови наколенници.

• Железен меч; около 500 триръбести върхове на стрели.

• Сребърен каликс или кантарос (един или два); бронзова кана или ойнохое.

• дръжка на съд с глави на силен и жена; блюдо; купа; поданиптер; четири керамични съда.

• Сребърна фигурка на куче (?) и сребърни апликации, едната с форма на жълъд.

• Бронзова лампа.

• Алабастрон.

• Бронзова ситула.

• Две амфори.

От направения преглед става ясно, че в некропола на Севтополис са практикувани два начина на погребване – чрез трупополагане, често заедно с кон, и трупоизгаряне. В инвентара се разграничават няколко функционални групи предмети: венци (свързани с погребалния култ), защитно и нападателно въоръжение, трапезни съдове, накити, тоалетни принадлежности, конска амуниция, големи съдове – ситули и амфори, игри и монети. Въпреки отделни нови артефакти от съществено значение ***ограбените погребения*** като цяло имат допълваща роля към тази картина, затова ще ги разгледаме сумарно:

• Венци от глинени позлатени розети, амфорки и мъниста с позлата (Казанлъшка гробница, Сарафова могила).

• Златни пръстени с плочка, покрита с желязо, без изображение (Рачева); с овална плочка с врязани грозд, костенурка и протоме на грифон (Синева). Тези накити могат да бъдат знак за високо социално положение, но и да имат отношение към погребалния култ.

• Скиптър от желязо и еленов рог (Славчова). Като атрибут на власт в погребален контекст този артефакт е особено важен.

• Въоръжение: шлемове (Зарева – „тракийски тип“ с набузници); умбо за щит (Фомус); позлатена яка-нагръдник с пластична украса като този от Мал тепе в Мезек (?) (Голяма Арсеналка); крив железен нож и връх за копие

(Казанлъшка); върхове за стрели (Цвяткова: няколко десетки).

• Желязно черясло (Рачева).

• Железен косер (Шушманец).

• Гвоздеи и куки за окачване на погребалните дарове (Казанлъшка – в дромоса и камерата).

• Трапезни съдове: сребърни: фиали (Лешникова – с гръцки надпис „Дейнас, син на Дюнтос“; кани (Лешникова, с надпис с гръцки букви; Казанлъшка, с позлатен пояс от гравирани лаврови листа); дълбока купа с релефен декоративен пояс под устието (Зарева); гръцка керамика (Казанлъшка – в преддверието; Унджиева; Хелвеция; Лешникова и др.); тракийска керамика (Унджиева: паница, използвана като урна).

• Лампи (Фъртунова: в ниша в стената).

• Накити: златна огърлица (Малка Косматка: в яма, от кръгли мъниста и амфоровидна висулка); златни обеци (Малка Косматка: в яма, от тел, завършва с топче, масово производство); сребърни обеци (Матилдина: с диск, в средата с изпъкнало полукълбо със спирали); бронзови фибули: (Унджиева – 2, в урната с останките).

• Златни украшения, мъниста, копченца, нишки (Голяма Арсеналка, Казанлъшка).

• Амфора (Казанлъшка).

• Сребърен мундщук за гайда, с украса от лотосови цветове и с гръцки букви, местно производство (Консулова).

Новите погребални дарове от ограбените погребения са скиптърът (атрибут на власт), чеpяслото и косерът (селскостопански оръдия на труда) и мундщукът за гайда (музикално приспособление). Те подсказват нови аспекти в погребалната идеология, непознати от запазените гробни комплекси в района на Севтополис.

V. ДЪРЖАВАТА И ОБЩЕСТВОТО

(Камен Д. Димитров)

Масовото разпространение на монетите с името на Севт определя земите в днешно Казанлъшко, Карловско и Чирпанско като държавна територия на династията на Севт III, управлявала в столицата Севтополис. На тази територия са установени десетки други малки селища, концентрирани главно в Казанлъшко. Някои от тях със сигурност са съвременни на Севтополис. При с. Горно Белево, Чирпанско бе разкрито такова селище със смесено трако-гръцко население. Монетните находки и местното монетосечене говорят за развити стоково-парични отношения не само в Севтополис, но и в околните територии. Градът е бил главен политически и управленски център в държавата като е организирал и нейната икономика. Той вероятно е снабдявал със занаятчийска продукция по-малките селища, а от тях е получавал необходимите за населението му селскостопански продукти.

Непосредствени съседи на държавата били териториите на полисите Филипопол и Кабиле. На около 30 км от Севтополис, под или край Стара Загора, все още се търси македонската колония Бероя. Засега няма данни да се твърди, че някой от тези центрове е влизал в държавата на Севт.

Писмени и археологически податки за органи на полисно политическо устройство или за свързани с тях характерни сгради в Севтополис няма. Севт III е назован от Диодор „цар“, но тази титла не присъства нито върху монетите му, нито в Големия севтополски надпис. В това отношение Севт се отличава от диадохите и от Спарток, царят на Кабиле. Въпреки това Севтополис без съмнение е бил столица на персонална монархия. Самостоятелно обособената базилея е подчертавала първостепенното социално и политическо положение на царската фамилия. Монополът

върху монетосеченето и царските ателиета говорят за централизирана „царска“ икономика. Според Севтополския надпис държавните решения и контролът на изпълнението им са били в ръцете на царя. Той със сигурност е имал и религиозни функции, бидейки под покровителството на различни божества и на първо място на Самотракийските богове, почитани в двореца. Наскоро бе предложена хипотеза, че Епимен бил главен жрец (Баща) в мистериите на Великите богове, Кабирите и като такъв осъществявал инициацията на царя в царската доктрина в светилището на Кабирите с храмов сервиз като Панагюрското съкровище. Подчиненото положение на Епимен спрямо владетелите на Севтополис и Кабиле, ясно личащо от Големия Севтополски надпис изключва не само подобна вероятност, но изобщо значими функции на Епимен, свързани с религиозно-държавния характер на тракийската царска власт. Не може да се мисли и за субординация на царската власт в Севтополис спрямо някакъв висшестоящ религиозен фактор.

Царската фамилия била одриско-македонска. След абдикацията (смъртта) на Севт била въведена качествено нова управленческа практика, непозната за Одриското царство: цялата власт е била съсредоточена в ръцете на царската съпруга. Забелязва се и стремеж на Севт да се представи като гръцки и елинистически монарх в културно единство с гръцкия свят. Царските решения били оформяни според понятията и протокола на гръцкото полисно право. Гаранциите за лична и имуществена неприкосновеност на Епимен в този дух представляват елемент на конституционност на царската власт спрямо видни личности (поданици?) от македонски произход.

Основните черти на гръцкия полис в архитектурата и градоустройството на Севтополис, включително на просторна агора с храм на Дионис, са налице, но те били съобразени с друга структура на обществото. Нарядко застроените квартали говорели за „аристократичен“ принцип на планиране. Севтополис явно е плод на общество с основна двусъставна структура, което обаче не изключва и други прослойки. Укрепеният град, обитаван от висшата класа (царската фамилия в „базилеята“ и аристокрацията в около 50 луксозни жилища) изразявал и осигурявал нейното върховенство спрямо населението извън градските стени. Според някои тя представлявала патриархалния род на Севт III, от който се попълвала тежката му конница. Тук трябва да се вземе предвид и издигането на лица по служебна линия. Много е вероятно разположението на монументалните гробници с богат инвентар да бележи отделни поземлени владения. Повечето от тях обаче са придобити паралелно с развитието на Севтополис съгласно датата на гробниците. В такъв случай тези имения могат да бъдат и царски подаръци на аристократи и високопос-

тавени лица в държавната йерархия при Севт III, дадени или утвърдени срещу лични задължения към царя (подобно на тези на Епимен спрямо Спарток в Големия севтополски надпис). Производството, доколкото е доловимо в очертанията на града, а оттам и международната търговия, явно е било под контрола на върхушката. Наличието на легитимна частна собственост е засвидетелствано ясно в надписа, споменаващ „имущества“ на Епимен (движими или недвижими, дори земя). Липсват данни тези имущества да са били храмова или сакрална жреческа собственост. Дребният стоково-паричен обмен не само в града, но и в държавата говорят за свободни икономически отношения извън господстващата пряка данъчна зависимост. Някои печати върху питоси принадлежат на частни производители. Според Д. П. Димитров, по примера на новооснованите градове на диадохите, Севт преселил в Севтополис гърци, вероятно занаятчии и търговци, които обитавали предградията. Това би могло да бъде част от населението на Бероя, която все още не може да бъде локализирана. На тази по-нисша прослойка принадлежат победните и скромни погребения в могили без конструкция и в плоски гробове. Допуска се достъп на селско население до агората в Севтополис, която била център на административния и политически живот. Там то почитало и селския култ на Дионис, но под ръководството на династията, тъй като жрецът на този култ бил неин представител.

Така доловените черти на обществено-политическото устройство в Севтополис, които в никакъв случай не изчерпват неговата цялостна характеристика, показват ясно съчетание от източни и гръцки форми на социално битие и поведение. По същество Севтополис е „царски“ град, обитаван от аристократичен елит и с по-нисши прослойки в предградията. Социалният манталитет е синтезиран в термина „игра на полис“ и в самопредставянето на Севт като „гръцки“ (т.е. елинистически) цар. Последното понятие следва да се схваща като означение на подходящ социално-политически инструментариум, подбран за ефективно управление над поданици с разнороден етно-културен състав и традиции, както и за адекватно представяне пред непосредствените съседи и в елинистическото Средиземноморие въобще.

VI. РЕЛИГИЯТА

(Камен Д. Димитров)

1. Божествата

Религията е продукт на обществото. Тя е функция на неговото вътрешно развитие като предоставя морални и правни норми за неговото регулиране и управление, а също играе роля на контактен език със съседи и партньори. Тракия винаги е била зона на интензивни етнически, икономически, политически и културни контакти. Голямата ѝ територия и неедноквите условия са причина за разнообразие на процесите и резултатите от тях. Такава динамична среда би могла да създаде единствено политеистична форма на религия, според Г. Михайлов проявена ясно в сведенията на Херодот (средата на V в. пр.Хр.) Според тях траките почитали единствено Арес, Артемида и Дионис. Отделно от народа царете почитали Хермес, когото смятали за свой прародител и се кълнели единствено в него. Това схващане има своята антитеза в концепцията на Ал. Фол за тракийския орфизъм. Според нея тетрадата на Херодот била гръцки превод на единна монотеистична религиозна и философска система от Велика богиня майка (Артемида), нейния слънчево-хтоничен син (Дионис) и техния син (Арес, идентичен с приживе обожествения тракийски цар). Посветените в това учение вярвали в задгробен живот и безсмъртие чрез приобщаване към света на тези божества. Двете тези представляват алтернатива за интерпретация на засвидетелстваните в Севтополис религиозни култове.

Според хипотезата на „тракийския орфизъм“ Севтополис илюстрира „сваляне“ на по-ранна скална обредност, свързана с култа към Дионис в неговата трако-фригийска форма (Сабазий) в градска среда и организирането ѝ по гръцки маниер чрез интеграция в градоустройствения план. Сигурни връзки на Севтополис с

такава „обредност“ или с пред-елинистически култови конструкции с официален характер в областта няма. Керамиката от мегалита до Бузовград не предшества 4 в. пр.Хр., следователно определянето на обекта като скално светилище – топос на масова мистериална обредност в чест на Слънцето – Син на Великата богиня майка, от III–II хилядолетие пр.Хр. засега е голословно и тепърва следва да се доказва.

Гробниците под могилите Остpуша и Шушманец бяха определени като храмове на Сабазий от V–IV в. пр.Хр. В наскоро излязлата монография на Д. Димитрова за гробницата на Севт III под Голяма Косматка се твърди, че трикамерната конструкция е вкопана в предварително натрупан насип още по времето на Котис I (384–359 г. пр.Хр.) и първоначално използвана като храм.

Най-важният въпрос е този за датировката на гробниците около Севтополис, т.е. дали те са по-ранни или съвременни на града. Гробниците под Попова и Кестелева могила, датирани от Г. Китов в първата половина или средата на IV в. пр.Хр. са градени от тухли. Такива са Казанлъшката гробница, датирана чрез стенописите си между края на IV и 280–260 г. пр.Хр., както и тези под Рачева, Сарафова и могили № 2 и 3 до Севтополис. Печената тухла е специфична за Севтополис и тя категорично определя изброените гробници като съвременни на града. По същото време е функционирала и Мъглижката гробница в своя първи строителен и декоративен период – началото на III, дори края на IV в. пр.Хр., както и тухленият гроб при язовир „Копринка“. За каменните гробници под могилите Хелвеция и Шушманец бе предложена дата на изграждане в края на V в., а за тези под Голяма Арсеналка и Грифоните – V–IV в. пр.Хр. и използване през следващия век. Вратите на последните три гробници, както и на тази под Славчова могила, са били с йонийски рамки, сигурно датирани в елинистическата епоха. Стенната полихромия в гробницата под Хелвеция я поставя в една група с Казанлъшката с паралели в някои ранноелинистически македонски гробници. Към датировка в края на IV – началото на III в. насочва и атическият кантарос от Хелвеция. Дорийските полуколони на гробницата под Шушманец я свързват със Свещарската гробница, датирана последно в началото на втората четвърт на III в. пр.Хр. Гробницата на Севт III под могилата Голяма Косматка по план наподобява тази от Мал тепе край Мезек, с добавена „саркофагоподобна камера“ от монолитен каменен блок. Изграждането на Мезешката гробница е станало след 340 г. пр.Хр. Липсата на фрагменти от по-стара врата говори, че оригиналната врата е мраморната от края на IV – началото на III в. пр.Хр. Именно тя датира изграждането на съоръжението. Монетите в дромоса също не са по-късни от 305 г. пр.Хр. Гробницата под Остpуша, датирана от Китов в началото на IV в. пр.Хр., е уникална за Тракия с изписания си касетъчен

таван. Стенописите я отнасят към 330–310 г. пр.Хр., когато е извършено и погребението. Пластичната декорация има паралели с тази от царския дворец в Севтополис. С жители на Севтовата столица най-вероятно следва да се свърже и гробницата от Розовец, на около 20 км югозападно от Севтополис. Доскоро приемана за най-ранната куполна гробница в Тракия от края на V – началото или средата на IV в. пр.Хр., въз основа на намерените находки тя бе предатирана от Н. Теодосиев във втората половина на същото столетие.

От направения бегъл преглед става ясно, че почти всички монументални гробници в районите, близки до Севтополис, са съвременни на града. С други думи те не могат да бъдат топоси на първична тракийска вяра в слънчевия сабазиев аспект на Дионис, тъй като отразяват и по-късен, елинистически етап в развитието на местната религия и есхатология. От друга страна добре документираните светилища на божества в Севтополис са коренно различни по конструкция от малките гробни конструкции под могилите извън града. Вратите на гробниците и могилните насипи ясно изолират централните камери на тези сгради от света на живите и ги определят като елемент от отвъдния свят. В това отношение те очевидно се различават от отворения покрив на кръглия храм на Сабазий на „най-високата планина“ в Тракия, символизиращ постоянен допир със Слънцето. Първоначалната идентификация на медальоните по вратите на гробницата на Севт III в Голяма Косматка като изображения на Дионисовите хипостази Загрей и Сабазий по-късно беше отхвърлена като погрешна и коригирана от Ив. Маразов съответно на Медуза и Хелиос. Новият прочит се вписва добре в погребалната семантика на строителството с ясно разграничаване на подземния свят от света на живите. Конструкциите с могилите следва да се интерпретират преди всичко като места за почитане култа към мъртвия и некропол на управляващата там царско-династическа върхушка. Връзката с различни хтонични божества или герои, чрез които този култ се реализирал (виж по-долу) може да бъде само средство за осмислянето му като основна идея в местната религия.

Разглеждането на гробниците в т.н. „Долина на царете“ в Казанлъшко (т.е. около Севтополис) като паметници на слънчевата вяра е свръх-интерпретация в рамките на хипотезата за тракийския орфизъм. Нейната несъстоятелност анулира и възприемането на територията като орфическо „свещено пространство“ в доктринален аспект, действало през V–II в. пр.Хр. Аналогията със земята около Хиерон Орос – свещената планина на одриските царе при Бизанте (Текирдаг) на Пропонтийския бряг като свещена територия, свързана с орфическата вяра и обредността на династическото семейство е по-скоро аргумент срещу реалното историческо значение и смисъл,

а оттам и срещу съществуването на такива „свещени зони“ изобщо. Логиката за проумяване на идеологическата действителност е елементарна, стига да не се пренебрегва контекстът на реалната история. Хиерон орос е добре известен като център на няколкогодишен бунт срещу Котис I и Керсеблепт, воден от царския ковчежник Милтокит. Ако се съди по името, бунтовникът е бил трак. Горният факт ясно свидетелства за това, че към средата на IV в. пр.Хр. в Хиерон орос не бил признаван никакъв политически имунитет на царя, базиран на сакрален статут и произлизащ от вяра в орфическия „Син на Сина (на Великата богиня-майка)“ или изобщо в „цар-бог“. При недоказаност на този основен елемент, концепцията за универсална орфическа вяра и свързани с нея „свещени територии“ е абсурдна.

Смесеният характер и елинистическите елементи в бита, обществото и културата на севтополските жители предполага и политеистична религия от елинистически тип, съчетаваща местни и гръцки култове.

Официални култове

„Хестия“

Голямото значение на този хтоничен култ в Севтополис е засвидетелстван чрез глинени култови огнища (есхари), около 30 на брой, разположени в сгради с религиозно-обществени и частни функции: една в светилището на Великите самотракийски богове, интегрирано в царския дворец, друга в тронната зала на двореца (ФИГ. II), останалите – в постройки извън двореца, интерпретирани като частни жилища. Култът е с микенски произход с широко разпространение в цялото Средиземноморие, засвидетелстван в цяла Тракия и Скития. В Гърция божеството било персонифицирано с Хестия. Няма данни за неговото название в Тракия и Севтополис, докато скитите го наричали Табити. Основната семантика на култа била идея за център и континюитет, за обединение на фамилията, полиса и дори на целия етнос. Той бил култ на традиционното законодателство, покровителствал собствеността и неразривно се свързвал и с царската власт. Царят-бог на гетите Залмоксис твърдял, че получил законите от „общата за тях Хестия“. Подчертаната имобилност на култа явно е плод на ролята на „Хестия“ като пазител на твърдо установените традиции, които в Тракия били валидни за всички, включително и за царя.

Взаимодействията с други божества разкриват социалните аспекти на „Хестия“ в Севтополис и връзката ѝ с официалните култове. Те се устано-

вяват по разположението на есхарите и по тяхната декорация. Тези в светилището на Самотракийските богове и в тронната зала на царския дворец, свързват култа с боговете-покровители на царя и с царския култ и напълно оправдава името си „царска Хестия“ като носител на идеята за център (йерархия), приемственост, ред и законност. Дори и абсолютната власт на Севт III и неговите дела е трябвало да се легализират не само от политически актуални ранноелинистически култове (виж по-долу) но и от традиционен, пан-тракийски предгръцки култ. Както изглежда, друга една есхара е украсена вероятно с мълнии, които са атрибути на Зевс, също покровител на царя. Други есхари са украсени с растителни мотиви, разкриващи връзка с Дионис. Един надпис от Пилос бе разчетен като „есхарата на Дионис“, което потвърждава тази връзка. Тя е видна още от микенско време и се крие в хтоничната същност на двете божества. Култът на Дионис в Севтополис бил почитан официално на агората и не бил свързан с царския. Една от есхарите, украсена със змии, идентифицира божеството като „змиеногата“ Хестия, сродна с Атина. Посочените декорации могат да символизират щастието на човека и дома, а геометричните мотиви – връзката между земята и небето. Есхарите, разкрити в жилищен контекст извън двореца могат да се свържат и с частни култове. Универсалната и фундаментална роля на „Хестия“ в религиозното, социалното и частно-фамилното пространство в Севтополис не буди съмнение.

Великите Самотракийски богове

Както вече бе посочено, в Севтополис тези богове били почитани в светилище или храм (йерон) под името Самотракийски или Велики богове, което се намирало в царския дворец. В светилището бе разкрито и култово огнище (есхара), свързано с традиционния предгръцки култ към „Хестия“. Такова съоръжение е засвидетелствано и в залата за посвещение (Хиерон) на светилището на о-в Самотраки.

Великите Самотракийски богове имали предгръцки (трако-пеласгийски, източен или критски) произход. Те представлявали мистериална триада или тетрада, доминирана от анонимна Велика богиня-майка, първоначално почитана като скала. След VIII в. пр.Хр. култът бил възприет от гръцките заселници на Самотраки и предаден на елините в континентална Гърция. Въпреки елинизацията изповядването ставало неизменно на свещения език на тракийското племе саи. Тракийският религиозен слой в култа е ясен поради връзката на Самотракийските богове с хтоничната „Хестия“, традиционна за цяла Тракия. Тя е изразена чрез есхарата в Анакторона, както и чрез тази в светилището в Севтополис.

Самотракийските богове често се отъждествяват с Кабирите в Тива и на о-в Лемнос и с Диоскурите. Трите култа всъщност са различни и само формално са обединени под името „Великите богове“ или „Кабири“. Севтополис предлага допълнителни доказателства за

това. Дионис, който е един от тиванските Кабири, в Севтополис бил почитан на агората, т.е. отделно от Самотракийските богове, виж по-долу, следователно не е бил член на „самотракийския“ култ. Известен е и графит с името на „боговете-Кабири“, намерен в града, които явно са били назовавани по различен начин от Самотракийските (Великите) богове в текста на Големия надпис. Тези факти говорят ясно, че Самотракийските богове в Севтополис не били отъждествявани с Кабирите.

В изворите имената на Самотракийските богове обикновено не се назовават, но се споменават главните им функции. Основната им космогонична и социогонична роля е доловена от Херодот, според който те „...били сложили ред и държали и разпределяли всичко...“. Тя е отразена и чрез изображението на сфинкс върху най-ранните монети на остров Самотраки, който е често е свързан „...с митовете за преходи между световете и времената като типичен медиатор“. Чрез мита за аргонавтите Самотракийските божества се изявяват като покровители на мореплавателите и защитници от морски бури, а оттам и на гръцките колонисти. С това значение най-вероятно е свързано и изключителното разпространение на култа по крайбрежията и островите на Тракия (т.е. в районите на интензивна колонизация и силна елинизация), и пълното му отсъствие във вътрешността, с изключение на Севтополис. Няколко оброчни плочки от светилище до стените на Месамбрия в Самотракийската перея, датиращи от IV в. пр.Хр. са свързани сигурно с Великите богове. Те ги изобразяват в два варианта: като Кибела, Артемида/Хеката и Хермес или като Деметра и Коре. Така наречената „Гробница на Персефона“ във Вергина, отдадена последно на Филип II е изписана със сцена на отвличането на Персефона от Хадес. Хермес води колесницата на бога на подземния свят. Представена е и тъгуващата Деметра. Известно е, че Филип и Олимпиада се срещнали в Самотраки при посвещаване в мистериите. Филип имал особен афинитет към самотракийския култ, по-късно предаден на Александър Велики и диадохите. Сцената от гробницата на Филип напълно съвпада с един гръцкия превод на мистериалните имена на Самотракийските богове от III в. пр Хр. като Аксиерос = Деметра, Аксиокерсос = Хадес, Аксиокерса = Персефона и Кадмилос=Хермес и с изображенията на плочките от Месамбрия. Горните идентификации правят несъстоятелно отъждествяването на Самотракийските божества с тракийската „орфическа“ тетрада на Херодот (Арес, Артемида, Дионис и царския прародител Хермес). Самотракийските мистерии били познати на Херодот, който ги споменал без да назовава имената на боговете. Изглежда невероятно в друг параграф историкът да е „превел“ същите богове със стандартни гръцки теоними. Като изброявал четирите главни божества на траките, бащата на историята очевидно не е имал предвид Са-

мотракийската тетрада. В Севтополис Дионис бил почитан на агората, т.е. отделно от Самотракийския култ, което е още едно доказателство за разграничаването им.

Както вече бе посочено, разпространението на култа към Самотракийските богове в Тракия било изключително по крайбрежията и островите. С изключение на Севтополис той не е засвидетелстван във вътрешна Тракия, включително на територията на Одриското царство. Затова Самотракийските богове не могат да бъдат нито покровители на Одриската династическа линия, нито звено в една дълга почти век религиозна традиция, както предполагат някои автори.

Разцветът на култа на Самотракийските богове в Средиземноморието започва с почитането му от Филип II и Олимпиада, представители съответно на македонските Аргеади и на епирските Линкестиди. От тях произлязъл абсолютният господар на света Александър Велики. Това придало на култа ново, силно политизирано значение, по всяка вероятност извлечено от основната им космогонична и социогонична функция: сега Самотракийските богове били свързвани с генезиса на новите елинистически династии, често със смесен характер. Така те били възприемани като покровители на реалните създатели и управници на новия ранноелинистически свят. Дори разказът на Плутарх за срещата на Филип и Олимпиада на остров Самотраки да е измислица, необходимостта от подобна идеологическа база за новата царска върхушка е безспорна. За Александър култът също имал изключително значение. Съвместно с Филип той дарил на светилището на Самотраки свещена агора. След убийството на Филип младият цар продължил религиозната политика на баща си и в нейните рамки финансирал храмовото строителство на остров Самотраки. На индийската граница на завоеванията му били издигнати 12 каменни олтара, един от които на Самотракийските „Кабири“. Последвало мащабно строителство на храмове и олтари на остров Самотраки от диадохите. Така култът станал и средство за междудържавни контакти.

Почитането на култа на Самотракийските богове в „двореца-храм“ в Севтополис – част от царската „базилея“, показва, че те били покровители на царя в унисон с други ранноелинистически владетелски центрове и пряко свързани с царския култ. Както и в Анакторона на остров Самотраки, есхарите в светилището и в тронната зала на двореца свързват и Великите богове, и царския култ с хтоничната „Хестия“. Това божество, носител и пазител на традициите на цялата общност, явно е било основен елемент на царската идеология в Севтополис. Обширният двор на комплекса е показателен за представителните му функции. Той е подходящ за публични церемонии за почитане двата култа: Самотракийския и царския. Най-вероятно жрец на Самотракий-

ските богове е бил самият цар, чиито религиозни функции били ограничени в тесния кръг само на най-важния по своето значение култ. Култът в Севтополис е имал водеща политическа роля, което определило и първостепенната му религиозна функция. Според Големия надпис храмът на Великите богове предоставял и свещено убежище (азил) на отделни личности като Епимен.

Присъствието на култа към Самотракийските богове в Севтополис се обяснява по различен начин: с традиционните религиозни представи на траките, с одриската царска идеология, с предгръцките вярвания в Средиземноморието, към които тракийските били тясно приобщени или, както вече бе посочено, с тракийския орфизъм. Тези мнения се опровергават от отсъствието на паметници на Самотракийските богове (до късния елинизъм разграничаващи се от Кабирите) в Одриска и изобщо във Вътрешна Тракия. Според една теза на Д. П. Димитров, заслужаваща специално внимание, Самотракийският култ бил зает директно от Самотраки поради голямото значение на светилището през ранноелинистическата епоха. Преките контакти са потвърдени от северноегейския внос в Севтополис и от близките паралели на „двореца-храм“ на Севт с Хераклеона на о-в Тасос. Названието „Велики богове“ е използвано единствено на Самотраки и в Севтополис. Това говори за тясна връзка между двата топоса и прави тезата много убедителна. Именно голямата роля на Самотракийския култ в царската идеология през ранноелинистическата епоха довел и до изборът му за главен официален култ в Севтополис като покровител на царската власт и на управляващата одриско-македонска династия на Севт III и Беренике.

Зевс

Култовете на Зевс и Александър Велики в Севтополис са засвидетелствани върху монети с имената съответно на Севт III и Ройгос. Монетите са царска регалия, общодостъпна за поданици и чужденци и техните изображения пропагандират царската власт. Поради това двата култа следва да се разглеждат като официални и пряко свързани с този на царя. Зевс е упоменат върху пет графита, а Хера – върху един, което свидетелства за голяма популярност на господаря на Олимп и като частен или фамилен култ в Севтополис.

Зевс е върховният пан-елински бог с индоевропейски произход, властелин на Олимп и целия свят, източник на всяка власт у хората. Той не бил популярен нито сред трако-македонските племена, нито сред одриските царе. Зевс бил почитан от македонците като баща на Македон (техния прародител) и брат на Елин, а от македонската царска династия на Аргеадите – като баща на нейния митичен основател Херакъл. Първият абсолютен македонски монарх Филип II обявил Зевс за родоначалник на династи-

ята, очевидно приемайки го за директен източник на царската власт. Не е ясно дали е имало искрено вярващи в този мит, но той синхронизирал отлично с нарастващата роля на Македония в гръцкия свят и в стремежа на Аргеадите към пан-елинска хегемония. Култът към Зевс придобил още по-голямо значение след като Александър Велики се обявил за негов син в 332/1 г. пр.Хр. Така култът към Зевс бил поставен в пряка генеалогична връзка с този към царя.

Култът на Зевс е намерил отражение върху шест от седемте типа монети с името на Севт III. Те носят глава на бога с лавров венец или атрибутите му орел и мълния. В комбинация с тях също така се изобразяват конник в ход, звезда, венец от житни класове и връх на копие. Двете оловни змии, намерени в Севтополис, са разглеждани като атрибути на синкретичен култ на Зевс-Сабазий, но най-ранното епиграфско свидетелство за такъв култ е от Пергам, 135/4 г. пр.Хр. В Севтополис без съмнение е бил почитан олимпийският Зевс, за което говорят както символите орел и мълния върху Севтовите монети, така и графитът с имената на Зевс и Хера. Предвид отсъствието на този култ в Одриското царство, приемът му в Севтополис, и то във връзка с царския култ, е ясна проява на македонско влияние. Култът бил силно политизиран по подобие на Зевс у Аргеадите. В комбинацията „Глава на Зевс/Конник“ върху един от монетните типове на Севт може да се види аргеадската идея за династична приемственост и легитимност на властта, идваща от върховния властелин на богове и смъртни. Звездата е символ на македонската династия и присъствието ѝ върху Севтовите монети в съчетание със Зевсов атрибут (мълния) навежда на мисълта за връзка на Севт III (служебна или лична) с Филип и Александър Велики. Това би било сериозен аргумент за произход на неговата лична власт и основание за нейното упражняване. В този план македонската съпруга Беренике само би затвърдила създадената политическа легенда.

Александър Велики

Върху монетите на Ройгос, според надписа от Казанлъшката гробница син на Севт, а най-вероятно приемник на властта след Беренике, е представена идеализирана глава на Александър Велики с рога на Зевс-Амон. Тя има точен паралел в монетите на Лизимах, сечени след 297 г. пр.Хр. (ФИГ. 97–98, 101) и очевидно говори за постумен култ към обожествения Александър в Севтополис. След продължителни опити да наложи свой божествен култ приживе, към края на управлението на Александър неговото обкръжение било готово да го провъзгласи за общодържавен бог. Култът имал подчертано политическо значение като символ на единството на света, завоюван от него. След смъртта на Александър неговият култ станал основен за новите династии на диадохите. Те подчертавали връзката си с Александър като

легитимна основа на тяхната власт. Лагидите в Египет, Селевкидите в Сирия и Лизимах въвели неговата иконография в монетните изображения, обединени от темата за победа и завоевания. Портретите на лицето на монетите носят божествени атрибути: слонски скалп по подобие на Херакъл, рог на бик и кожа на пантера като Дионис или рог на Зевс-Амон. Те изразяват божествената генеалогия и завоеванията на Египет и Сирия подобно на Херакъл и Дионис. На опакото са представени Зевс Етофорос, Атина Промахос, трофей или Атина Никефорос, т.е. божества и символи, свързани с безусловно могъщество, власт и победа. Върху монетите на Ройгос, подобно на тези на Лизимах, Александър е с рог на Зевс-Амон, т.е. в генетична връзка с върховния елински и средиземноморски бог. На опакото е изобразен брадат и дългокос конник, замахващ с копие, вероятно Севт III. Подобен конник, оприличен на Севт, е изобразен в дромоса на Казанлъшката гробница (ФИГ. 12–13), принадлежаща най-вероятно на Ройгос. Това говори още веднъж за големия авторитет на Севт сред приемниците му. Ако идентификацията е правилна, то тогава монетите на Ройгос изразяват отново идеята за произход, легитимност и приемственост на властта. Сега обаче тя се корени в култа на Александър Велики като върховно политическо божество на новите елинистически династии, заместващ Зевс от по-ранните монети на Севт III, и в хероизирания исторически основател на местната династия –Севт. Съпоставката говори за доста свободно тълкуване на тази тема от различните представители на Севтополската династия, но винаги стъпила върху основните царски божества на ранния елинизъм: Зевс и Александър Велики.

Атина

Главата на Атина украсява кнемидите и надписания шлем на Севт III, открити в неговата гробница, както и две други метални апликации от Севтополис. Кнемидите са от бронз и едва ли са имали само символична, а и утилитарна функция. Чрез декорацията им царят несъмнено е пропагандирал при публични церемонии и военни кампании връзка между богинята, себе си и някои аспекти на властта си както пред поданиците си, така и пред чужденци. Ето защо култът на Атина в Севтополис също имал официално значение. Атина е едно от 12-те олимпийски божества, покровител на мъдростта, на храбростта, на победоносните и справедливи войни и битки, а оттук – и на ахейските герои, описани още от Омир. Тези функции предполагат лесно политизиране на култа като „Полиада“, т.е. покровителка на полиса, в чийто мит за основаване стои обикновено легендарен герой. Върху някои паметници от територията на Одриското царство са идентифицирани изображения на медуза, змии, грифони, сфинксове и др., които могат да се свържат с някои аспекти от почитането на Атина. По-конкретни данни за това обаче липсват.

В религията на Македония култът на Атина също заема важно място – като покровител на македонците и на героите, а оттам и на Херакъл, основател на Аргеадската династия. Богинята се вмества отлично в митологията за героичния произход на Александър: по бащина линия от Херакъл, а по майчина – от Ахил. Култът придобил още по-голямо значение при дебаркирането в Азия през 334 г. пр.Хр. Веднага били издигнати алтари на Зевс, Атина и Херакъл (виж по-горе). В храма на Атина в Илион Александър „разменил" оръжията си с тези на Ахил. Сега Атина станала покровителка на цялата македонска кампания на Изток, както по-рано на ахейската по време на Троянската война. Тя символизирала и Коринтската лига начело с Александър – хегемон на елинството в тази кампания. Култът на Атина като Промахос и Никефорос имал голямо значение и за диадохите, включително Лизимах, в неразривна връзка с обожествения Александър.

Изборът на Атина за декорация на Севтовите кнемиди е направен поради значението на Атина като покровителка на героите и победоносните войни, а оттам и на царя като воин и военачалник. Това напълно съответства на функцията на кнемидите. Така украсени, в погребален контекст те ще бъдат и важен елемент за хероизиране на мъртвия владетел. Както по време на земния си живот, така и след смъртта си като херой, той ще остане под закрилата на Атина.

Дионис

Култът към Дионис бил назован и оформен първоначално на Крит и в Южна Гърция около XV–XII в. пр.Хр. като бог на природата, растителността, здравоносните сили, виното и мистериите. В съвременната научна литература се обръща внимание на широкото му разпространение в древния свят поради универсалните функции, близки до реалния живот и на произтичащото от тях многообразие на форми и прояви. Култът проникнал на север, най-вероятно с гръцките колонисти, и се установил както по тракийските крайбрежия и острови, така и сред племената от вътрешността поради общия икономически живот. Особено ясно процесът се откроява при племената около планината Пангей и остров Тасос. В Тракия гръцкият Дионис синкретизирал с източния Сабазий и бил почитан по специфичен начин като едно от главните божества на траките с хтонично-соларна и прорицателска същност. Извършвали се предсказания чрез огнени възлияния на вино в кръгъл храм без покрив на най-високата планина, а по височината на пламъците жрица разгадавала и оповестявала отговорите на бога. Съобщава се и за атрибути като бръшлян и змии, използвани при религиозните обреди. Към средата на V в. пр.Хр. мистериалната „орфическа" същност на бога била все още непозната за някои северни общности като скитите, където проникнала постепенно от черноморските колонии и контактите на

скитската аристокрация с тях. Изображения, свързани с култа към Дионис фигурират върху монетите на трако-македонските племена и на няколко одриски царски и сродни с тях династични линии, управлявали през V – средата на IV в. пр.Хр. Две монети на Сарапток с Дионисовия мотив с лозово клонче с грозд бяха открити в гроб под могилата Вифор в района на Казанлък. Грозд или лоза с гроздове били гравирани върху монетите на Меток, Аматок I и II и Терес (III?), който властвал над централната част от Одриското царство по поречието на Стряма. Най-характерният символ за техните монети е лабрис, тук като атрибут на Дионис и на царската власт. За разлика от постария тракийски пантеон, познат на Херодот, Дионис сега несъмнено се считал за бог на одриските владетели. Тази нова позиция на бога се потвърждава напълно от декрета на Пистирос, издаден от Аматок II, вероятно възпроизвеждащ стар указ на Котис I под формата на клетва в името на Дионис. Херодотовият царски бог Хермес напълно отсъства в този документ, свързан с одриската царска идеология и очевидно е заменен с Дионис. Тасоските и маронейските прототипи на тракийските царски и династически монети, някои с имена на маронейски магистрати, и поименното споменаване в декрета на гръцки емпорити от Тасос и Маронея предполагат, че изборът на Дионис за царски бог (поне от някои разклонения на Одриската династия) е станал поради ролята му на обединяващ елемент за гърци и траки в хода на техните търговски и политически взаимоотношения.

Дионисовата тема е особено често срещана в Македония, без съмнение заради популярността на култа. Не-македонските членове на царския дом като линкестийската принцеса Олимпиада въвеждали нови елементи в религиозния живот. Според Плутарх тя практикувала Дионисовите мистерии по „чисто варварски“ начин, подобно на тракийските и едонските жени. Чрез нея култът към Дионис бил възприет от Александър Велики. Като син на Зевс, Дионис всъщност се явявал митичен брат на Александър. Младият цар имитирал бога в завладяването на Изтока. Олтари на Дионис били издигнати в завладените земи, а в Индия армията на Александър се появила като Дионисовия тиас, с ослепително блестящи оръжия, окичени с бръшлян. През 335 г. пр.Хр. Александър посетил оракула на „тракийския“ Дионис в Родопите, за да чуе съдбата си, че ще стане господар на света. Това е по-скоро израз на специфична религиозна политика: оказване почит на местни божества в завладените територии, пропагандиране на тяхната благосклонност към царя, внушаване на респект и като краен резултат – утвърждаване на македонската власт върху местното население.

Прекрасната мозайка от Пела, представяща младия Дионис, яздещ пантера, свидетелства за популярността на източния аспект на божеството сред македонската аристокрация

след Александър. Дионис се появява много често и в царската идеология на някои от диадохите. Силното значение на култа за по-късните Селевкиди, Лагиди и Аталиди, управляващи в източната част на бившата империя, е без съмнение един спомен от афинитета на Александър към този бог.

Публичният култ на Дионис в Севтополис бил обслужван от жрец в храм с олтар до него, т.е. бил организиран по гръцки. Храмът се намирал на агората и така бил достъпен за всички. Топосът играел ролята на втори център в политическия живот на обществото, след като копия от държавните документи били излагани там. В това отношение била следвана стриктно практиката на гръцките полиси. Култът имал ясна демократична функция на покровител на градския живот и явно бил отделен от царския, тъй като последният бил под закрилата на Великите самотракийски богове, Зевс, Александър Велики и Хестия (виж по-горе). Наистина, името на жреца на Дионис – Амаистас, син на Медистас, известно от посветителен надпис, намерен на агората, е с царски произход. От това обаче не може да се направи извод нито за царски надзор на култа, нито за функция на Дионис като царски бог поради простия факт, че почитането му ставало извън двореца. В Севтополис няма данни за мистериален аспект или характеристика на бога като слънчево-хтоничен син на Великата богиня и доктринален баща на тракийския цар. За разлика от практиката на орфическата религия да не се произнася името на бога, името на Дионис се оповестявало и изписвало на гръцки език. Дори жреците в Севтополис да са били прорицатели на бога, аналогия с винено-огнено-слънчевия мантизъм и кръглото светилище без покрив с оракул на най-високата планина не може да се посочи. Социалната функция на севтополския Дионис се различава от „царския бог“ на одриските царе. Тя е доста по-близо до Херодотовия демократичен бог на тракийските „граждани“. Дали обаче култът е бил почитан и от селяните, живеещи извън Севтополис, при посещенията им в града не може да се каже, най-малкото защото не е ясно доколко те са имали свободен достъп до „царския“ град. Приликата между „Херодотовата“ религиозна система на „демократичните монархии“ в Пангейската област и тази в елинистическото царство на Севт и наследниците му е очевидна. Тя включва „царски“ бог и бог (богове) на „гражданите“. През елинистическата епоха тази прилика придобива нови измерения. Тя осъществява прикриване на абсолютната царска власт с демократични полисни форми, типично за епохата. В Севтополис това е засвидетелствано както с привилегии в стила на полиса, предоставени на Епимен с декрета на Беренике, така и с почитането на Дионис като агорейско божество именно на градския площад.

Оловните змии (виж по-горе) могат да бъдат както сабазиев елемент в култа на севтополския Дионис, така и атрибути на хтонична богиня като Хестия. Връзка между нея и гръцкия Дионис е известна още от микенско време (виж по-горе).

Частни (фамилни) култове

Фрагменти от керамични съдове съдържат написани на гръцки имената на Зевс, Хера, Херакъл, „боговете-Кабири" и Бога-спасител. Култовете на гръцката Метер-Кибела с полумесец, ключ и градския план на гърдите си, Ника, Афродита и Ерос Китаред са засвидетелствани чрез теракотови фигурки от разкопките на Севтополис. Те са намерени в пространството източно и западно от сгради № 1 и 4, които не могат да се свържат с обществени функции. Поради това и поради малките размери теракотите по всяка вероятност следва да се смятат за израз на частни или фамилни култове, подобно на имената на божества от гръцките графити. Интерпретацията на вярванията е трудна, тъй като тя е свързана с отделни личности и фамилии, а не с цялата общност. За вярванията може само да се гадае в рамките на най-общите функции на божествата в контекста на традиционните индивидуални и семейни морални ценности.

Зевс и Хера могат да имат отношение към авторитета на главата на семейството и неговата съпруга, Афродита и Ерос Китаред – към жената и любовта, Богът-спасител, Диоскурите, Херакъл и Ника – към защитата на семейството или към военни подвизи и стремеж към героизъм на отделни негови представители-воини. Теракотата на Кибела – гръцката Метер, бе интерпретирана като синкретична проява на Артемида/Хеката във връзка с постар местен култ на Великата богиня-майка с космократични функции. В Севтополис тя била почитана като пазителка на градските крепости под влиянието на Лизимах и практиката в неговата столица Лизимахия. Наистина, Кибела и Артемида/Хеката са анатолийски варианти на две от Самотракийските божества, виж по-горе и биха могли да поемат свещената защита на Севтополис. Незначителните размери на фигурката и направата ѝ от глина обаче я лишават от представителност и тя не може да изразява идеи с голямо обществено значение. Те биха намерили израз в по-внушително култово съоръжение или скулптура. Такъв пример дава триморфната (Хеката) Фосфорос, покровителка на крепостните стени на гетската столица Хелис и почитана при Южната порта с олтар и статуя с надписана каменна база. Теракотата на Севтополската Метер-Кибела е атрибут на частен култ. Ключът я представя по-скоро като защитница и пазителка на нечий дом, а не на целия град. В Севтополис е намерен и вносен глинен кернос, а друг такъв съд, но местна имитация на същата форма произлиза от Казанлъшко. Керносът бил използвани при обреди и ритуали,

свързани с Елевзинските мистерии. Възможно е някои от жителите да са били посветени в тях, но сведения за официално почитане на този култ в Севтополис няма. Връзката му с есхатологичните представи на местната аристокрация, видяна от някои в централната сцена на Казанлъшката гробница ще бъде коментирана другаде.

Частните култове в Севтополис са изключително гръцки. Те ясно отразяват индивидуалното религиозно мислене и същевременно доказват безспорно гръцка, силно политизирана семантика на официалните култове в града, центрирани върху царския култ. Наред с масовото използване на писмен гръцки език, тяхното присъствие в Севтополис и удачно интегриране с традиционната хтонична поливалентна „Хестия“ едновременно е и резултат, и проява на културната и религиозна глобализация в ранноелинистическия свят, обхванала и владенията на Севт III.

2. Царският култ

Култът към владетеля в Севтополис, за който съществуват изрични данни, е елемент от цялостното развитие на религията в Минойска и Ахейска Гърция, в Македония и елинистическите царства, и, разбира се, в пределинистическа Тракия. Големият въпрос е дали на някакъв етап от това развитие живият владетел е бил възприеман и почитан от своите поданици като бог.

Според В. Буркерт в крито-микенската религия няма сигурни данни за божествена същност на царската власт. В Омировия епос, записан в основната си част до около 700 г. пр.Хр. царската власт, олицетворена чрез скиптъра, се дава от боговете. Това обаче не възпира Терсит „с царе да се кара“ и да „хули цар Агамемнон божествен“. Макар и изолиран, този епизод трудно кореспондира с тезата, че царят (ванакс) бил почитан като божество. Това не е могло да стане приживе, а едва след смъртта му. Тогава ванаксът ставал герой (херос). С този термин в микенската древност се означава **отвъдното битие** на воина – народен бранител, а в епоса – фигурата на микенския воин, който е бъдещ херос. В полза на такава интерпретация говорят и общите представи за Омировото общество като формално народовластие при фактическото господство на родовата аристокрация. Върховенството на ванакса се усещало само във време на война когато действало и народното

събрание на воините. Основните елементи на царския авторитет са божествен произход на царя и на неговата власт, божествена милост и протекция над славните му дела. Те са обусловени както от личните му качества, така и от божествена воля. Ясно личи единството между героично и божествено. Героите са царе, вождове, пастири народни, те се идентифицират и чрез народите над които властват, и чрез принадлежност към благородни родове и династии. Агамемнон е цар на воини (хегемон), т.е. главнокомандващ ахейските войски. Подвизите се изразяват в победи над хора, фауна, свръхестествени сили и благодеяния като основаване на градове. Епосът възпява царете герои като богохранени, богоравни и богосравними, но допуска тяхната физическа смърт и никъде не посочва, че техните поданици са ги смятали за богове приживе. Техните качества и дела са основание за обожествяване едва след смъртта, но пак по волята на боговете. Всички тези елементи очертават приблизителния модел на култа към архаичния владетел – един модел, който ще бъде имитиран и развиван през следващите векове.

В демократичния елинския свят, организиран по полиси без владетели, границата между богове и смъртни била ненарушима и това изключвало обожествяване на живи владетели. Всеки заслужил човек обаче след смъртта си е можел да бъде обявен и почитан като херос. Наред със специфичния за всеки полис пантеон, възглавяван от бог-спасител, в него на особена почит бил култът към основателя-ойкист: Омиров или легендарен персонаж, герой на мит за основаването на полиса. Основаването на градове и благодеянията за градски общности по-късно станали основни елементи в култовете към някои царе от династията на Аргеадите в Македония и от елинистическите дворове.

В Македонското царство, което след края на гръко-персийските войни се разширило до Струма, била спазвана конституция, ограничаваща царската власт. Демократични прояви били засвидетелствани дори при провъзгласяването на Александър Велики за цар от армията и при похода му в Индия чрез събранието на воините. Подобни обществени условия не търпят идея за жив цар-бог. До Филип II царският култ на Аргеадите видимо се развивал в синхрон с нарастващата елинизация. Той се базирал на мит за божествен произход от царете на Аргос в Пелопонес, т.е. от гръцкия герой Херакъл, син на Зевс. Митът вероятно бил съчинен в края на VI – началото на V в. от Александър I Филелин, за да обоснове гръцкия си произход и да бъде допуснат за участие в Олимпийските игри, от своя страна също свързани с елинската религия и героично начало. Този мит бил отразен в македонското царско монетосечене най-напред чрез изображение на козел, говорещ символ на първата аргеадска столица Еге, а след това и чрез главата на Херакъл. С темата се свързват лъв и глиган, под които понякога е представен кривак. Макар и по-рядко, чрез изображение на орел се

напомняло и за произход от Зевс, върховния елински бог и баща на Херакъл. Спорадично се изтъквала и връзка с историческия основател на династията Каран чрез младежка глава с тения. В хода на завоюването на долнострумската област около 475 г. пр.Хр. и подчиняването на някои от местните племена била подчертавана връзка с легендарния местен владетел и Омиров герой Резос, чието конно изображение послужило за иконографски модел на изображенията на македонските царе.

Филип II бил първият македонски абсолютен монарх с практически неограничена власт. Това предоставило нови възможности и насоки в развитието на царския култ. Следвайки общ политически курс към пан-елинска хегемония, той акцентирал върху произхода на династията и на властта си от Зевс, на връзка (равнозначно на протекция) с Аполон като спасител на Делфийското светилище и върху участието на негов кон и колесница на Олимпийските игри. Тези теми били илюстрирани чрез неговото монетосечене, като било представено и конно изображение на царя с вдигната за поздрав ръка в комбинация с главата на Зевс. Основаването на градове и наричането им с царското име или с това на престолонаследника в новозавоюваните територии в Тракия (Филипи, Филипопол, Александрупол) бил съществен нов момент в царския култ и пример за по-късните владетели. По думите на Исократ след битката при Херонея, когато политическото могъщество на Филип прераснало във военна хегемония над елините, на владетеля му оставало единствено да стане бог. Диодор описва шествие на негова статуя редом с тези на дванайсетте олимпийски божества и на родителите му, внушавайки идеята за богоравност. Консервативният гръцки свят подхранвал тенденцията към обожествяване в култа на Филип чрез статуи, олтари, венци и даване на гражданство. С издигане на негова позлатена статуя Филип бил честван като спасител на пан-елинското светилище на Аполон в Делфи. Негов портрет с божествен атрибут – лавров венец бил гравиран на електронови статери на град Кизик. Има податки, че в Атина бил издаден закон Филип да се чества с божествени песнопения (проскинезис), т.е. като божество.

Александър Велики продължил развитието на царския култ, но вече съобразен със завоюването на Изтока и създаването на световна империя. Зевс и Херакъл гарантирали божествения произход на младия цар по бащина линия, а по майчина Ахил осигурявал героичното Омирово начало. В ритуала, изпълнен при Троя, Александър и неговият фаворит Хефестион се идентифицирали с Ахил и Патрокъл. Естествено, към личния пантеон на Александър била прибавена Атина – покровителката на ахейските герои. Тези божества и герои от Троянската война правели алюзия с източната кампания. Дионис, покорител на Изтока, брат на Херакъл и почитан от майката на Александър, също получил

подобаващо място като божествен елемент в царския култ. Зевс, Херакъл и Атина намерили подобаващо място в монетосеченето на Александър. Същевременно Атина се свързвала и с Коринтската лига и пан-елинската хегемония на Александър, а в комбинация с Нике със стилис върху златните статери – и с морската победа на елинството над персите при Саламин. Други култове, почитани от Александър били тези към Самотракийските богове, Артемида и Аполон. Най-значими прояви в честването на този пантеон били дванадесетте олтара на индийската граница и програмата за храмово строителство. Александър проявявал внимание и към местните божества в завоюваните райони, посещавайки техни светилища с подобаващите ритуали. Така той демонстрирал своята благосклонност, за което сигурно били съчинявани и митове. Според един такъв мит, при посещението на светилището на тракийския Дионис в Родопите Александър получил предсказание, че ще стане господар на света. Тази практика укрепвала неговия авторитет, респективно култ пред покорените общности.

Необходимостта от духовна унификация на формиращата се световна империя била добре схваната от Александър. Предполага се, че още в 334 г. пр.Хр. той бил признат за син на Зевс от оракула в Делфи. Малко по-късно, вече съчетавайки позициите на македонски цар, на гръцки хегемон, на персийски „цар на царете", на фараон и т.н. той приел единствената възможна форма на подобна универсална власт – теократичната, и направил революционен скок в развитието на царския култ. През 331 г. пр.Хр. в оазиса Сива в Египет Александър се провъзгласил за син на Зевс-Амон, т.е. за нов бог на новата империя и започнал да налага божествения си култ. Искането за въвеждане на ритуал с изпълнение на проскинезис по персийски модел в негова чест предизвикало открита съпротива сред приближените му. Стигнало се до компромис ритуалът да се изпълнява само от „варвари", но не и от гърци и македонци. В Ефес и Индия Александър бил признат за бог и за трети син на Зевс, а в Египет и Митилене го ознаменували с монети с неговия лик и божествени атрибути, съответно слонски скалп и овнешки рог. Във Вавилон пък били отсечени декадрахми с негова фигура, държаща мълнията на Зевс. В Атина и Спарта обаче искането на Александър за обожествяване било посрещнато с подигравки. Едва на смъртното му легло неговото обкръжение го приело за бог. Като израз на култа си Александър продължил основаването на градове със своето име, общо 28 „Александрии".

Диадохите продължили тенденцията да се представят за потомци на различни елински божества, най-често Аполон и Дионис. Независимо от това те задължително подчертавали връзката си с новия бог Александър, поставяйки негови образи върху монетите си. Това е и универсалният елемент в техните царски култове. Основаването на нови градове с техните

или на членове на династиите им имена, благодеянията, даренията и защитата на градове и светилища са елементи от „гражданския“ аспект на култовете. Създават се и митове за героични подвизи като мита за Лизимах, който удушил лъв с голи ръце. Обожествяването на новите царе приживе е необичайно. Такова е засвидетелствано от Деметрий Полиоркет, то се изразява в рога на бик – атрибут на Посейдон върху неговите монети и в пребиваването му на Атинския некропол, т.е. в дома на боговете.

Ако на фона на тази картина се приеме, че тракийските владетели били почитани като „царе-жреци, царе-богове“, Тракия би останала уникален случай в балканската древност. Приведените примери в полза на такова схващане обаче са много несигурни. Сравнението на Резос с Арес и с боговете в 10-а песен на Илиадата е поетична алегория от двора на Пизистрат и не може да се приеме като свидетелство за действително отъждествяване на тракийските царе с бога на войната или изобщо с обожествяването им приживе. Редица легендарни персонажи: царе, жреци и основатели на полиси по тракийските крайбрежия също се определят като „царе-богове“, но в действителност те са митографски реликти в гръцки политически контекст, също без особена документална стойност за реалните измерения на царския култ. По-късните „демократични монархии“ на пангейските племена, поради политическото си устройство не приемали идеята за жив цар – бог. В техните монети е отразена царската генеалогия от Хермес, посочена от Херодот. Хермес е в основната си функция на придружител и пазител на стадата и героите, включително и на царя. Понякога богът е заместен от Арес, изобразен като тежковъоръжен хоплит. Чрез войнствения покровител на царя се акцентирало върху авторитета му на военен предводител и изключителната му роля при война. Върху монетите на Мосес е представен конник или младеж, обуздаващ своя кон. Той се идентифицира като Резос – герой от Троянската война, бивш владетел на едоните по долна Струма и персонаж от едноименната драма на Еврипид. Иконографията е напълно в духа на Омировото описание на персонажа като притежател на забележителни коне. Чрез него се изтъква връзка с героичното Троянско начало (към втората четвърт на V в. пр.Хр. вече с панелинско значение), което може би е изразявало цялостната концепция за царската власт: божествен произход и протекции – славен земен път на воин и ловец – статут на герой и безсмъртен антроподемон.

Владетелите от епохата на Одриското царство използвали различни божества за фундамент на култовете си, но различни от пангейските. Глава на Аполон е представена върху монетите на Хебризелм и Филетас, сечени в Югоизточна Тракия. Освен стандартните идеи за божествено покровителство над царя ликът на Аполон, „най-гръцкия от боговете“, върху одриските царски монети би осигурил благоприятен кул-

турен климат, необходим при разнообразните контакти. С подобно двойно значение ще бъде и главата на Кибела от монетите на Хебризелм, прониквали и контрамаркирани чак в малоазийския Парион, и тази на Артемида от емисиите на Керсеблепт. Култът към Кибела не бил разпространен във вътрешна Тракия и тук очевидно монетната иконография е била съобразена с религията на полисните общности по крайбрежията и край проливите. Култът към Дионис е засвидетелстван върху монетите на Меток, Аматок I и II и Терес (III?), които властвали над централната част от Одриското царство по поречието на Стряма и върху тези на Сараток и Кетрипорис от района на Тасос и Маронея. Най-характерният символ при първите четири монетосечения е лабрисът – атрибут на Дионис и на царската власт.

Върху монетите на редица одриски владетели: Меток, Сараток, Хебризелм, Котис I бяха идентифицирани мъжки глави с индивидуални белези. Засега не е ясно дали това са опити за портрети (протопортрети) на самите владетели или изображения на митични и реални техни предци, основоположници на династиите им, подобно на практиката в македонското царско монетосечене. Върху други емисии на Спарадок, Севт I и Котис I е представен владетелят като конник в различни иконографски варианти. Липсата на божествени атрибути при тези изображения изключват възможността те да представят владетелите като богове. Пръстените с изображения на жена (богиня?) и владетел, намирани както в мъжки, така и в женски погребения, също не говорят изрично за божествен статут на владетеля приживе. И протопортретите, и конните изображения се разпространяват в посока запад-изток, като последните очевидно представляват развитие на халкидическите, пангейските и македонските монетосечения и се явяват общобалкански тип. Общата идея е пропагандиране на суверенитета и военния авторитет на владетеля (като воин и върховен главнокомандващ), водещ и до алюзия с конната дружина на монарха. Като цяло голямото разнообразие на божества, свързани с царя, потвърждава тезата за политеистична религия и подчертава различни субективни условия, играли роля при техния подбор и включване в царския култ като царски генеалози и пазители.

Някои данни, тълкувани като податки за обожествяване на Котис I, също са спорни. Гръцкият надпис „Котис, чедо/слуга на Аполон“ върху кана 112 от Рогозенското съкровище, принадлежаща към т.н. „Аполонов сервиз“ не може да се интерпретира единствено като висш израз на орфическата вяра и на функционалната приобщеност на царя към върховния соларен култ . Огласяването на бога е в противоречие с тайнствата на орфизма и поради това надписът и сервизът могат да изразяват и гръцка политическа алегория в контекста на царски подаръци от елински или елинизирани подвластни общности. Публич-

но изявеното желание на пияния Котис да се ожени за Атина се схваща като „свещен брак“ и самоидентифициране на царя с Дионис. То обаче остава неразбрано от приближените и може да бъде и чисто политическа проява на съперничеството между Котис и град Атина за владенията ѝ в Тракийски Херсонес и демонстрация на това, че произходът на Котис не е по-долен от този на атиняните. Продължителният бунт на Милтокит в Хиерон орос срещу Котис и наследника му Керсеблепт е красноречив аргумент срещу тезата за живия „цар-бог“ в Одриското царство.

Култът към Севт III по време на неговото управление е засвидетелстван изрично чрез бронзовата портретна глава, открита заровена до неговата гробница. Тя вероятно е принадлежала на статуя, издигната в двора на базилеята, където бе намерена и мраморната база (ФИГ. VII). Главата е без атрибути, което е свидетелство за култ приживе на владетеля. Друг паметник на култа е самият Севтополис, издигнат по заповед на царя и наречен с царското име. Тези две прояви на Севтовия култ вече са добре познати още от времето на Филип II, Александър Велики и съвременниците на Севт – Диадохите.

Съществен елемент в Севтовия култ е връзката му с няколко божества. Великите самотракийски богове са царските покровители. Дали те нямат отношение и към неговия произход както към този на Александър Велики? „Хестия“ в тронната зала легализира царската власт съобразно традиционното право на общността. Зевс от монетите би могъл да е източник на царската власт в пан-елински план според царската доктрина, установена от Филип. Съчетан с конник (Севтовия престолонаследник?), той може би е гарант за династическия ред както при Филип. Атина от наколенниците несъмнено е покровителката на царя в битка, както и на ахейските герои. Погребан със своите оръжия и доспехи, приживе Севт несъмнено се е ползвал и с авторитет на воин и военачалник на голяма армия, отразено и в писмените извори. Главата на грифон върху дръжката на богато украсения меч подчертава внушението за свръхестествена мощ на царя, съчетаваща силата на орел и лъв. Апликацията върху шлема може да се идентифицира като глава на Персей. Ако тя е правилна, в царския култ е била включена връзка с персонажи от елинския героичнен епос.

Ройгос е вторият владетел, локализиран в Севтополис. Той е избрал Александър Велики за свой божествен пазител и вероятно митичен родител, поставяйки го на лицето на монетите си. Ако конникът на опакото им действително представлява постумен образ на Севт (вече хероизиран), тогава царският култ е бил изграден като съчетание на общоелинистически универсален с локален религиозен елемент.

3. Култът към мъртвите

Култът към мъртвите и предците бил силно разпространен в древността като специфичен елемент от религията. Той бил свързан и с определени вярвания в съдбата на човека след приключването на земния живот. Вече посочихме, че в микенската древност воинът народен бранител, на първо място царят (ванакс), след смъртта си ставал герой (херос) с по-висш, полубожествен статут от този на живите. В епоса всеки воин се стремял да извършва подвизи като условие да бъде хероизиран след смъртта си. В демократичния елинския свят, независимо от стриктната граница между богове и смъртни като два отделни свята, всеки човек със заслуги към съответен град след смъртта си е можел да бъде провъзгласен за херос. На особена почит бил култът към основателя-ойкист: Омиров или легендарен персонаж, герой на мит за основаването на полиса.

Тракийските вярвания в задгробния живот са предадени накратко от Помпоний Мела: „Някои смятат, че душите на мъртвите ще се завърнат; други вярват, че душите не умират, въпреки че те не се завръщат, а преминават в един по-добър живот; трета група приема, че душите умират и че това е по-добро, отколкото да живеят“ .

В драмата „Резос“ Еврипид описва общ мистериален култ към Дионис, Орфей и Резос в Пангейската област (долното течение на Струма), ясно свързан с вярата в задгробния живот и с надеждите за „живот след смъртта“. По думите на неговата майка, Музата, Резос бил първи братовчед на Орфей, цар на Пангей и на долнострумската област. Именно роднинството с Орфей щяло да накара господарката на подземното царство (Персефона) да върне душата на Резос – загинал при Троя – от света на мъртвите. Царят нямало да умре, щял да се превърне в антроподемон (божествен дух с човешко тяло) и прорицател на Дионис. Той щял да живее в пещера под Пангей и да бъде почитан от посветените в мистериите.

Около 4 века преди Мела и малко преди Еврипид Херодот описал погребалните практики в Тракия. Телата на умрелите „щастливодемонни“ (щастливи по дух, посветени във вярата в безсмъртие) траки били излагани за тридневно оплакване с жертвоприношения на животни и пирове. След това те били изгаряни или погребвани по някакъв начин, над тях били издигани могили, а наоколо се устройвали игри според ранга на умрелия.

Погребалните ритуали и обичаи в Тракия показват голямо разнообразие и така потвърждават индиректно написаното от Мела за различни вярвания в задгробния живот. Те се свеждат до две: 1) завръщане на мъртвия в реалния свят като свръхестествен герой (антроподемон) и 2) оставане на мъртвия в подземния свят (за гетите при Залмоксис), където живеел във вечно блаженство. Тези вярвания имали подчертано аристократичен характер, тъй като моделирали задгробния живот спо-

ред земното битие на знатните: пиршества, пиянство, война, лов, богатство и т. н. Идеята за освобождаване (връщане) на душата на Резос от царицата на подземния свят Персефона се признава за гръцки елемент в трагедията на Еврипид, а в понятието антроподемон се вижда характерно тракийско вярване. Независимото съществуване на душата по отношение на тялото било типично гръцко вярване в задгробния живот, което обаче не било абсолютно чуждо и за траките, ако се вярва на Мела. От друга страна категорията антроподемон била необичайна, но не и непозната на гърците. Те почитали пещерни полубогове като Амфиарий и Трофоний. Хората от златната ера станали антроподемони и послужили за модел на задгробни трансформации на исторически личности като Дарий I в гръцката драматургия. В драмата на Еврипид антроподемонът е нов стадий в развитието на Омировия герой Резос. По волята на боговете, но и поради божествения си произход той станал част от техния свят като прорицател (на Дионис). Някои учени виждат съществена разлика между категориите герой и антроподемон. В. Буркерт вижда в демона просто божествена сила. За разлика от него героят винаги имал име, а култът му бил почитан на определено място с гроб-светилище (хероон). Той можел да преминава от подземния свят на земята за да извършва различни дела. И Херодот, и Еврипид пишели своите творби за гърци. Няма основание за съмнение, че те използвали понятия и идеи, познати на класическия свят. По тези критерии Резос бил почитан в гръцкия град Амфиполис като Омиров герой с гроб хероон. Конструкцията има директна аналогия в пангейската пещера-обиталище на „антроподемона“, чиято душа според гръцката драма ще бъде освободена от подземния свят и той ще заеме междинна позиция между двата свята. Аналогията потвърждава препокриване, поне в основните характеристики, на Еврипидовия антроподемон с героя в гръцкия свят. В такъв случай е твърде рисковано да се разграничават гръцки и тракийски елементи в драмата на Еврипид, а по-скоро вярвания, възприети и от двата етноса в хода на съвместната им история. Дионис логично заел главна позиция в тях като здравеносен бог, медиатор между световете и бог на стихийните пиршества и пиянство.

Доколко вярата на Херодотовите „щастливодемонни“ траки съвпадала с тези универсални надежди за живот след смъртта?

Отговорът на този въпрос се крие в тракийските гробни комплекси. Погребалните практики, описани от Херодот, най-общо следват Омировата традиция и погребението на Патрокъл. Херодот не споменава за употреба на гробни съоръжения („подмогилни храмове“ или конструкции) в Тракия. Появилите се през V в. пр.Хр. цистови гробове, дървени саркофази и по-късно гробници с остри покриви нямат връзка с по-ранните тракийски паметници. Техни паралели се срещат в района на Термаичния залив. Ако гробните конструкции

в Тракия са продължение на микенската практика, както вярват някои учени, то тя е била замразена за векове, за да не бъде забелязана и отразена от Херодот. Дали тя се е възродила от вътрешни фактори или под външни въздействия? От друга страна съчетаването на могили и гробни съоръжения се разглежда като паралелно използване на тракийски и гръцки погребални традиции. Новата практика съвпада със задгробна идеология, видимо базирана на култа към хтоничния Дионис. Според З. Арчибалд орфически елементи в погребенията не се забелязват и най-вероятното вярване в този археологически контекст е хероизацията. Един червенофигурен кратер от богат гроб близо до Симеоновград от 460–450 г. пр.Хр. отразява връзката между увенчан и хероизиран мъж и дионисовия тиас. Дионисовата тема е най-често срещана в гробните дарове в съчетание с легендарни сюжети. Кантароси с изображения на силен са намерени в погребение на воин под Голямата могила в Дуванли.

Погребенията от Казанлъшко, които предхождат Севтополис, не правят изключение от общата картина. Те са извършени чрез трупополагане в каменни цистови гробове.

В богатия гроб под могила Светицата е погребан знатен воин със своите оръжия. Положена е червенофигурна хидрия от края на V в. пр.Хр. със сцена, изобразяваща пет сатира, измъкващи с мрежа Херакъл от пещера, т. е. от Хадес. Тази дионисова сцена е илюстрация към пиеса на Софокъл. Най-показателните предмети в погребалния инвентар на Светицата са златна маска (ФИГ. IV), поставена върху лицето на мъртвеца и златен пръстен с изображение на гребец (?) или олимпийски победител в хвърляне на копие(?). Златото било знак, с който се отбелязвало отвъдното. Златните маски върху лицата се свързват с хероизация и дори обожествяване на умрелите аристократи, които били смятани за антроподемони и с вяра в тяхното прераждане след смъртта. Тези идеи били общи за аристократичните кръгове в централните Балкани, както и за „щастливодемонните“ траки на Херодот като „орфическо“ вярване в завръщането от отвъдното и в постигането на божествен статус.

Погребенията с маски от Централните Балкани се датират между VII в. пр.Хр. – началото на V в. пр.Хр. Между тях и микенските примери съществува хиатус от близо цяло хилядолетие, което поставя под съмнение директната връзка. Погребението от Светицата е още по-късно. Практиката вероятно е била в движение от югозапад към североизток, при което са могли да се натрупат нови наслоявания в основната идея за живот след смъртта. Като най-късен пример тракийската маска, която е намерена в активна контактна зона, би следвало да се приема в по-широки рамки на една обща за югоизточните Балкани задгробна идеология. Ако е идентифициран правилно, гребецът може да се отъждестви със стандартното гръцко вярване за преминаване на душата в Хадес през граница

от подземни реки и да бъде свързан по семантика със златната маска. Тогава комплексът от Светицата може да се приеме като илюстрация на съдбата на Резос, почти съвременна на Еврипидовата драма. Изразена е главната идея за пътуване на душата към Хадес (гребецът от пръстена) и завръщането (златната маска и сцената с Херакъл и сатирите). Точно както и в драмата произходът на всеки един от тези елементи (гръцки или не-гръцки) може да бъде предмет на колебания. Главното е, че те са обединени под неоспоримото покровителство на Дионис като синкретичен и универсален култ. В Малката могила при Шейново Дионисовият култ е представен с глава на силен, украсяващ голяма бронзова ситула. В Касабова прави впечатление бронзовото огледало, чиято дръжка е оформена като сирена (ФИГ. V). Огледалото е свързано с един от митовете за Дионис Загрей, а сирената е фантастично същество от гръцката митология, имаща отношение и към света на мъртвите.

Гробниците, принадлежащи към некропола на Севтополис и техният инвентар бяха разгледани обстойно в глава IV. Погребенията са извършени и чрез трупополагане, и чрез трупоизгаряне, което показва липса на единна задгробна идеология. Съоръженията представляват модел на отвъдния свят, отделени от земния чрез могилен насип, но и чрез врати. Тези на гробницата под Голяма Косматка са украсени с глави на Хелиос и Медуза, които ясно са свързани съответно със земния и с отвъдния свят. Подобно разграничаване било правено и чрез оцветяване на едното крило на вратата в червено, а на другото – в черно. Представата за битието отвъд била проекция на земното (включително и в социален смисъл), тъй като при мъртвеца били полагани всички видове предмети, които той използвал приживе: оръжия, трапезни и други съдове, лампи, накити, тоалетни принадлежности, конска амуниция, амфори. Често заедно с него бил погребван и кон. Качеството и стойността на гробните дарове отразяват имуществени и социални различия между погребаните. Това личи най-ясно от венците, неотменен белег за хероизация на погребания. Те са атрибут на боговете и увенчаването на смъртен с венец означава издигането му в нов, полубожествен статут. Венците могат да бъдат и златни, и глинени с позлата, в зависимост от материалните възможности на мъртвия. Използването на погребални легла, върху които понякога бил полаган мъртвецът, на пейки и възглавници е гръцка традиция, която явно била популярна сред жителите на Севтополис. Това отново потвърждава, че гробницата преди всичко била смятана за дом на мъртвия.

Зле запазените стенописи на гробницата под могила Оструша от некропола на Севтополис, датирана в 330–310 г. пр.Хр. вероятно представят младия Дионис с бръшлянов венец (ФИГ. VI), Деметра, Персефона, Кибела (?), Белерофон, Ахил, Тетида, Плеядите. Погребаният очевидно се е идентифицирал с легендарните герои, от своя страна също свързани

с Дионис (богът поставил костите на Ахил в златна амфора, която предал на майка му Тетида). Тематиката на живописта издава вяра в безсмъртието на героите (и идентификация с тях?) под покровителството на Персефона и Дионис. Последният „присъства“ и в могила № 1 при Севтополис чрез глава на млад силен и бръшлянов лист, украсяващи положените там бронзови съдове. С Дионис са свързани съдовете за пиене и съхраняване на вино: кантароси, чаши, кани, ойнохоета, кратери, амфори, които са неизменна част от гробния инвентар.

Според Ю. Вълева погребаният в Оструша бил грък, македонец или елинизиран трак, който участвал в походите на Александър Велики и бил вдъхновен от възраждането на Омировия героизъм и дионисизма, характерни за цялото Средиземноморие. Наистина, разпространението на тези общоелинистически задгробни идеи на тракийска земя и доброто познаване на гръцката митология е безспорен факт, но началото на тези процеси е започнало далеч преди походите на Алксандър.

Постумният култ към владетеля заема особено място поради това, че неговата личност се намирала на върха на социалната пирамида. Той имал култ приживе, а след смъртта неизменно ставал елемент в авторитета и култа към наследилия го владетел. Постумният култ към Севт III бил организиран от македонската му съпруга Беренике, което обяснява много от неговите особености. Севт създал държавата, династията и столицата, поради което авторитетът му бил широко използван от по-невзрачните му приемници. Това изисквало посмъртно честване на най-високо ниво. Били сечени постумни монети с неговия портрет, конно изображение и име, върху които неизменно присъства лавров венец – белег на хероизация. Върху монетите на Ройгос Севт (?) замахва с копие, което акцентира върху военния му авторитет. Такова е и изображението на Севт (?) от дромоса на Казанлъшката гробница, който е на кон, с броня и шлем и във военна акция. В гробницата на Севт под Голяма Косматка най-представителният предмет е масивен златен венец от дъбови листа, подобен на тези от македонските царски гробници във Вергина. Той е символ на Зевс Додонски, стопанин на най-старото пределинско прорицалище на Балканите, в което отговорите на бога се разгадавали по шумоленето на свещения дъб. Този символ представя Севт като херос-антроподемон-прорицател, медиатор между бога и смъртните, също както и Еврипидовия Резос. Отново е засвидетелствано покровителство от Дионис, чиито сподвижник – силенът, краси бронзовата патера от Голяма Косматка. И в задгробния живот като херос Севт щял да бъде покровителстван от Атина, пазителката на героите и надничаща от бронзовите наколенници, а вероятно и от нейния фаворит Персей, апликиран към шлема на новия член на тяхното обществото. Връзката с Персефона – господарката на Хадес, не е доказана, но е много вероятна предвид на това, че

и тя, заедно с останалите Велики самотракийски богове била върховен покровител на Севт като действащ владетел.

Както и приживе, така и в задгробието Севт бил обвързан с много божества. Това е разбираемо поради това, че неговият авторитет в отвъдното автоматично щял да послужи на властта на неговите приемници. Точните пророчества могли да имат съществено значение за съдбата на народа и държавата, а в новия си статут Севт щял все така да ги покровителства както и по време на земното си царуване. Подобна политическа роля на Севт като полубог-херос се подразбира и от декрета на Беренике, която се позовава на действия на Севт докато още е бил „в добро здраве".

Върху главния фриз на Казанлъшката гробница е изобразен хероизираният Ройгос, увенчан със златен лавров венец. Той държи сребърна фиала и седи до жена на трон, украсен със сфинкс. На главата си жената носи тънък венец от златни маслинови листа. Композиционно сцената представлява погребален пир. Двойката често се определя или като брачна двойка, или като Хадес и Персефона. От ляво към Ройгос се приближава висока жена с поднос с плодове, сред които има нарове. Тя се идентифицира като Деметра или Персефона. В мита за Персефона наровете са плод, който я обвързал завинаги с подземното царство на Хадес. Несъмнено това ще стане и с Ройгос. Над главите препускат три колесници, оградени с пояс с лаврови листа. Те олицетворяват игрите в чест на новия херос, известни от Омирово и Херодотово време. Процесията от прислужници и роби подчертава централната социална позиция на мъртвеца като проекция на царския му сан приживе. Воините в дромоса, независимо дали изобразяват реална историческа или митична битка, акцентират върху славното минало на предците на Ройгос в лицето на Севт III. Техните военни достойнства също предпоставят хероизацията на Ройгос и обвързват постумния култ към хероизирания владетел с култа към предците.

Ако се изключи фиалата в ръката на Ройгос, Дионис отсъства, което е нормално за действие, развиващо се в Хадес. Дали Дионис не очаква „отвън", в света на живите Ройгос да се завърне като антроподемон, ако Персефона реши да освободи душата му както в творбата на Еврипид? Дали пък в „погребалния пир", на който се поднасят и нарове не е запечатана вярата във вечното блаженство отвъд (до красивата Персефона), за която пише Помпоний Мела? Дали това не е и нашата вечна, може би не докрай осмислена и изживяна (поради липса на личен и социален кураж?) мечта, която прави земната ни баналност безпредметна със задъханото гонене на дивиденти по европейски и всякакви други проекти? Дали царството на Хадес, Персефона и Ройгос не е по-добрата перспектива? Изборът, при всяко положение, си е наш.

VII. ГИБЕЛТА НА СЕВТОПОЛИС

(Камен Д. Димитров)

Краят на Севтовата държава обикновено се отъждествява със загиването на Севтополис, опожарен и унищожен след обсада и бомбардировка с каменни ядра. Дискусия по точната дата се води отдавна. Въз основа на различна хронология на монетите, смятани за най-късни, се предлагат края на III в., 70-те години на III в. или 260–255/3 г. пр.Хр. Ранните автономни монети на Кабиле от типове „А“ и „В“, сечени ок. 275–250 г. отсъстват в Севтополис. Това предполага по-ранна дата за неговото разрушаване от „260–255/3 г.“. В различни проучвания монетите на Лизимахия, Енос и Адей, намерени в града, се датират както преди, така и след 70-те години на III в. Сред датираните амфорни печати преобладават тези от 315–288 (33 от Тасос и 1 от Самотраки). Един се датира в 275 г. (Тасос), три – в 60-те години на III в. (Синопе) и един в 131 г. пр.Хр. (Родос). Севтополис се очертава като значителен консумативен център и през 60-те години на III в. пр.Хр. Несигурността на датировъчния материал свързва неговото загиване (като градски център и столица на държавата, но с вероятност за по-късни слаби жизнени процеси) с две събития. Първото от тях би могло да бъде келтското нашествие в 279–278 г. пр.Хр. То причинило унищожаването на емпориона Пистирос край Ветрен, Пазарджишко, на ок. 80 км югозападно от Севтополис. Един от сериозните аргументи за по-късно разрушаване на Севтополис е използването на елинистическа стенобитна техника, каквато келтите не познавали. Второто възможно събитие, разрушило Севтополис, според М. Тачева е походът на Антиох II в Тракия около 255 г. пр.Хр. Сведения за това дали сирийският владетел е достигнал Севтовата столица липсват. Разрушаването не е в унисон с практиката, проявена от него при обсадата на Кипсела. Той установил контрол над града по мирен път като демонстрирал благосъстоянието на тракий-

ските благородници в свитата си. Датата на гибелта на Севтополис остава неуточнена до появата на нови аргументи. Тя обаче не означава непременно ликвидация на държавата. Гробниците край Мъглиж и Крън, датиращи от края на III и началото на II в. пр.Хр. продължават по-ранната художествена традиция от времето на Севтополис. Те принадлежат на аристокрация, оцеляла след катастрофата и управлявала бившата Севтова територия от някой нов, нелокализиран засега политически център.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

И така, нашата среща със Севтополис завърши. Макар и накратко, Севтополис ни разказа много за себе си, за своите стопани и за своето време. Много, но далеч не всичко. Засега продължението на разказа остава в неразкритите древни могили, светилища и селища, притаени в дъхавата пръст на Казанлъшката долина.

Избрана библиография

Венедиков, Ив. 1986: Кой е погребан в Казанлъшката гробница? – Изкуство 8. 2-8.

Вълева, Ю. 2013:Типология на тракийските монументални градени гробници (V–III в. пр. Хр.) София.

Гочева, Зл. 2013: Култът на Великите богове на Самотраки през елинистическата епоха. – Studia Classica Serdicensia, 2. Сборник в чест на проф. Руска Гандева (1911–2001), 82–88.

Делев, П. 2004: Лизимах. София.

Димитров, Д. П. 1950: Тракийската гробна находка от с. Дълбоки, Старозагорско. – Разкопки и проучвания, IV. 207–242.

Димитров Д. П. 1957а: Материалната култура и изкуството на траките през ранната елинистическа епоха IV–III в. пр.н.е. – В: Археологически открития в България. София. 63–92.

Димитров, Д. П. 1957б: Към въпроса за религията на траките от ранноелинистическата епоха. – Исторически преглед, 2. 65–81.

Димитров, Д. П. 1957в: Севтополь – фракийский город близ с. Копринка Казанлыкского района. – Советская Археология, 1. 199–216.

Димитров, Д. П. 1958: За укрепените вили и резиденции у траките в предримската епоха. – В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 683–701.

Димитров, Д. П. 1960: Градоустройство и архитектура на тракийския град Севтополис. – Археология, 1. 3–15.

Димитров, Д. П. 1966: Димитров, Д. П. За датата на стенописите от Тракийската гробница при Казанлък. – Археология, 2. 1–13.

Димитров, К. 1984: Античните монети от Севтополис. – В: Севтополис 2. Антични и средновековни монети. София, 5–136.

Димитров, К. 1988: Хероизация на тракийски владетел в монетната иконография. – Векове 1. 14–16.

Димитров, К. 1989: Съкровища с автономни монети, търговски връзки и инфраструктура на Тракия през IV в. пр.н.е. – Исторически преглед 8. 21–35.

Димитров, К. 1992: Монетосечене и царска идеология в доелинистическа Тракия (края на VI – първата половина на IV в. пр.н.е.). – Исторически преглед 4. 73–83.

Димитров, К. 2000: Котис I като „паис“ на Аполон и трако-гръцките контакти през първата половина на IV в. пр. Хр. – Исторически преглед 3/4, 3–15.

Димитров, К. 2004а: Социални и религиозни аспекти на „царския град“ в ранноелинистическа Тракия. 1. Кабиле. – Seminarium Thracicum 6, 105–130.

Димитров К. 2004б: Към въпроса за циркулацията на македонски бронзови монети в района на Севтополис. – В: Годишник НБУ, Департамент „Средиземноморски и източни изследвания“ 2. 50–57.

Димитров К. 2008а: Севтополската царска династия в древните текстове: факти и спекулации. – В: Проблеми и изследвания на тракийската култура, III. Казанлък, 64–87.

Димитров К. 2008б: Войни и политика на царската династия в Севтополис. – В: Есенни четения в Сборяново, т. 5, 2007. Погребални практики и ритуали. Варна, 78–110.

Димитров, К. 2009: Социални и религиозни аспекти на „царския град“ в ранноелинистическа Тракия. II.2.1. Севтополис: религиозните култове (паметници и текстове). – В: Проблеми и изследвания на тракийската култура IV. Казанлък, 31–42.

Димитров, К. 2011: Социални и религиозни аспекти на „царския град“ в ранноелинистическа Тракия. II. 1. Севтополис: градът и обществото. – Seminarium Thracicum 7. Трако-гръцки културни взаимодействия, 95–122.

Димитрова, Д. 2007: Сондажни археологически разкопки на скално светилище в землището на с. Бузовград,

община Казанлък. – В: Археологически открития и разкопки през 2006, 116–119.

Димитрова, Д. 2015: Гробницата на цар Севт III в могила Голяма Косматка. София.

Живкова, Л. 1974: Казанлъшката гробница. София.

Китов, Г. 2003: Долината на тракийските владетели I, II. – Археология 1, 13–28; 2, 28–42.

Китов, Г. 2005: Долината на тракийските владетели. Варна.

Маразов, Ив. 2006: Богинята Атина в царската идеология на Древна Тракия. – В: Проблеми и изследвания на тракийската култура, I. Казанлък, 32–73.

Маразов, Ив. 2007: Между Медуза и Хелиос. София.

Михайлов, Г. 1972: Траките. София.

Николов, Д. 1991: Историография на тракийския град Севтополис. – В: Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 71–79.

Огненова-Маринова, Л. 1984: Дребни находки, теракоти, скулптура. – В: Севтополис 1. Бит и култура. София, 159–228.

Рабаджиев, К. 2002: Елински мистерии в Тракия. Опит за археологически прочит. София.

Рабаджиев, К. 2011: Гробниците в Тракия: мавзолеи, храмове, хероони? Част I. – Археология 1, 44–60.

Рехо, М. 2008: Херакъл и сатири: за сцена, изобразена върху атическо червенофигурно ойнохое от Казанлъшката долина. – В: Проблеми и изследвания на тракийската култура, III. Казанлък, 108–115.

Русева, Б. 1988: Антични монети от Севтополис в нова интерпретация. – Нумизматика 2. 9–15; 3. 3–12.

Стоянов, Т. 2006: Кабиле, Севтополис и Хелис – три варианта на урбанизма в ранноелинистическа Тракия. – В: IV международен симпозиум „Поселищен живот в Тракия", Ямбол–Кабиле, 9–11 ноември 2005. Ямбол. 79–96.

Стоянов, Т. , Стоянова, Д. 2011: За хронологията и културния контекст на няколко ранни гробници от Казанлъшката долина. – В: Проблеми и изследвания на тракийската култура V. Казанлък, 106–126.

Стоянова, Д. 2005: Йонийски рамки за врати в елинистическа Тракия. – В: Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis. Suppl. IV. Stephanos archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov. 654–670.

Стоянова, Д. 2008: За хронологията на гробницата в могила Голяма Косматка. – В: Проблеми и изследвания на тракийската култура, III. Казанлък. 92–107.

Табакова-Цанова, Г. 1991: Принос към археологическата карта на Казанлъшкия район. – В: Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 104–125.

Тачева-Хитова, М. 1981: Опит за възстановяване политическата история на Тракия от края на IV до края на III в. пр.н.е. – Векове 3. 47–52.

Тачева, М. 1986: По проблема за гибелта на Севтополис. – Нумизматика, 2. 31–36.

Тачева, М. 1991: О проблемах развития фракийского города Севтополь. – В: Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 80–84.

Тачева, М. 2000: Севт III, Севтополис и Кабиле (341–252 г. пр.Хр.) според епиграфските и нумизматични данни. София.

Тонкова, М. 2002: Новооткрит тракийски център от ранноелинистическата епоха при извора Халка бунар в землището на с. Горно Белево (проучвания през 2000 и 2001 г.) – В: Годишник НАИМ II. 148–196.

Фол, Ал. 1975: Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. София.

Фол, Ал. 1984: Фол, Ал. Елинизмът в Тракия. – Исторически преглед 5. 47–52.

Фол, Ал. 1986: Тракийският орфизъм. София.

Фол, Ал. 1990: Политика и култура в Древна Тракия, София.

Фол, В. 2006: Свещеното пространство. – В: Проблеми и изследвания на тракийската култура, I. Казанлък. 74–81.

Цанова, Г., Гетов, Л. 1973: Тракийската гробница при Мъглиж. – Археология, 2. 15–29.

Цанова, Г., Гетов, Л. 1983: Тракийската гробница при Казанлък. София.

Чичикова, М. 1957: Поява и употреба на тухлата като строителен материал у траките в края на IV и нач. на III в. пр.н.е. – Известия на Археологическия Институт 31, 129–150.

Чичикова, М. 1970: Севтополис. София.

Чичикова, М. 1975: Жертвенники эллинистической эпохи в Фракии. – Studia Thracica 1. Фрако-скифские культурные связи, 180–195.

Чичикова, М. 1984: Антична керамика. – В: Севтополис 1. Бит и култура. София, 18–114.

Чичикова, М. 2004: Декоративната система на гробната живопис в Тракия (V–III в. пр.н.е.). – В: Годишник НБУ, Департамент „Средиземноморски и източни изследвания“ 2. 211–221.

Чичикова, М. 2007: Хронология на тухлените куполни гробници от района на Севтополис. – В: Проблеми и изследвания на тракийската култура, II. Казанлък. 67–84.

Чичикова, М. 2009: Царският квартал в Севтополис-basileia. – В: Проблеми и изследвания на тракийската култура IV. Казанлък. 39–47.

Чичикова, М. 2014: Приноси към фортификацията и градоустройството на Севтополис. – В: Проблеми и изследвания на тракийската култура VII. Казанлък, 13–31.

Andronikos, M. 1984: Vergina: The Royal Tombs and the Ancient City. Athens.

Andronikos, M. 1994: Vergina II: The 'Tomb of Persephone'. Athens.

Archibald, Z. H. 1998: The Odrysian Kingdom of Thrace. Orpheus Unmasked. Oxford.

Badian, E. 1981: The Deification of Alexander the Great.- In: Ancient Macedonian Studies in Honour of Charles F. Edson. Thessaloniki. 27–71.

Balkanska, A., Tzochev, Ch. 2008: Amphora Stamps from Seuthopolis -Revised. – In: Phosphorion. Studia in honorem Mariae Cicikova. Sofia, 188–205.

Burkert, W. 1985: Greek Religion. Cambridge (Mass.).

Čičikova, M. 1987: Graffiti sur céramique de Seuthopolis – In: Πρακτικά του η΄ δίεθνους συνεδρίου ελληνικής και λατινικής επιγραφικής. Αθήνα, 3–9 οκτωβρίου 1982, τόμος β΄. Athens,130–133.

Čičikova, M. 1994: s. v. Seuthopolis. – In: Enciclopedia dell'Arte classica e orientale. Sec. Suppl. 1971 – 1994. Roma 1994, 234.

Čičikova, M. 2015a: Seuthopolis. – In: L' épopée des rois thraces. Découvertes archeologiques en Bulgarie (Catalogue d'exposition). Paris, Louvre 2015, 162–164

Čičikova, M. 2015b: Apercue sur la vie quotidienne à Seuthopolis au début de l'époque hellénistique. – In: L' épopée des rois thraces. Découvertes archeologiques en Bulgarie (Catalogue d'exposition). Paris, Louvre 2015, 166.

Cole, S. G. 1984: Theoi Megaloi: The Cult of the Great Gods at Samothrace. Leiden.

Danoff, Chr. 1962: Seuthopolis. – In: RE Suppl., 9. 1371–1378.

Delev, P. 1998: Proto-Hellenistic and Early Hellenistic Phenomena in Ancient Thrace. – In: The Thracian World at the Crossroads of Civilizations. Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology (Constanta-Mangalia-Tulcea, 20–26 May 1996), II, Bucharest. 376–384.

Delev, P. 2011: Thracian Beliefs in Afterlife. – Thracia 19. In Memoriam Ivani Venedikov. 159–167.

Dimitrov, D. P. 1957: Neuentdeckte epigraphische Denkmäler über die Religion der Thraker in der frühhellenistischen Epoche. – Latomus, XXVIII (Hommages Waldemar Deonna), 181–193.

Dimitrov D. P. 1961a: Seuthopolis. – Antiquity 35. 91-102.

Dimitrov D. P. 1961b: Das Entstehen der thrakischen Stadt und die Eigenart ihrer staedtebaulichen Gestaltung und Ar-

chitektur.- In: Atti del settimo congresso internazionale di archeologia Classica I. 379–387, Tav. I–IV.

Dimitrov D. P., Cicikova, M. 1978: The Thracian city of Seuthopolis. BAR, Suppl. Series 38.

Dimitrov, K. 1989: Dynastic Coinages im Thrace in the Early Hellenistic Age (340–270 B.C.): Images, Traditions, Ideology. – Bulgarian Historical Review 2, 1989. 67–74.

Dimitrov, K. 2011: Social, Economic and Political Structures in the Territories of the Odrysian Kingdom in Thrace (5th – first half of the 3rd century. – Orpheus 18, 5–24.

Dimitrov, K. 2012: The Cult of Dionysus in Seuthopolis. – Orpheus 19, 23–48.

Dimitrov, K. 2015: Les échanges commerciaux et les émissions monétaires de Seuthopolis. – In: L' épopée des rois thraces. Découvertes archeologiques en Bulgarie (Catalogue d'exposition). Paris, Louvre 2015, 180–183.

Elvers, K.-L. 1994: „Der Eid der Berenike und ihrer Söhne": eine Edition von IG Bulg. III, 2, 1731. – Chiron 24, 241–266.

Goceva, Zl. 2002: Le culte des Grands Dieux de Samothrace à la periode hellénistique. – Kernos 15. 309–315.

IGBulg: Mihailov, G. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, vol. I (ed. 2), II–V. Serdicae, 1958–1998.

Le Rider 1977: Le monnayage d' argent et d' or de Phillippe II. Paris.

Le Rider 2003: Alexandre le Grand. Monnaies, finances et politique. Paris.

Manov, M. 2008: Der frühhellenistische Bronzekopf und der goldene Kranz aus dem Hügel Goljama Kosmatka bei Schipka, Bez. Kazanlak, Südbulgarien. – Archaeologia Bulgarica 2, 33–45.

Marazov, Iv. 1990: Aspects of the Royal Hestia. 1. Hestia and the Idea of Autochthonity. – Orpheus 0, 73–89.

Mihailov, G. 1976: Problèmes de la mythologie et de la religion thraces. – Pulpudeva 1, 71–80.

Nankov, E. 2007: Toward the Thracian Religion in the Early Hellenistic Period: a Terracotta Figurine of Kybele from Seuthopolis Reconsidered. – Archaeologia Bulgarica 3, 47–67.

Nankov, E. 2008: The fortifications of the Early Hellenistic Thracian city of Seuthopolis: breaking the mold. – Archeologia Bulgarica 3, 15–56.

Nankov, E. 2012: Beyond Hellenization: Reconsidering Greek Literacy in the Thracian City of Seuthopolis. – In: Василка Герасимова-Томова in memoriam. София. 109–126.

Nielsen, I. 1994: Hellenistic Palaces. Tradition and Renewal (= Studies in Hellenistic Civilisation, V). Aarhus University Press.

Picard, Ch. 1947: Le repas nuptial chez Hadès: peintures hellénistiques d'une tholos de Kazanlak. – Revue de l'histoire des religions 134, 1–3, 113–119.

Price, M. 1991: The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus. Zürich/London.

Saladino, V. 2013: Il rittrato di Seuyhes III. – Jahrbuch des Deutchen Archaeologischen Instituts 127/128, 2012/2013, 125–206.

Stoyanova, D. 2015: Tomb Architecture**. –** In: Valeva, J., Nankov, E., Graninger, D. (Eds). A Companion to Ancient Thrace, 158–179.

Theodossiev, N. 2005: The Thracian Monumental Tomb at Rozovetz: Re-examination of an Old Discovery. – In: Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis. Suppl. IV. Stephanos archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov. 677–684.

Valeva, J. 1998: Le tombeau de Maglij. – In: Au royaume des ombres. La peinture funéraire antique. Paris. 32–36.

Valeva, J. 2005: The Painted Coffers of the Ostrusha Tomb. Sofia.

Valeva, J. 2015: The Decoration of Thracian Chamber Tombs. – In: Valeva, J., Nankov, E., Graninger, D. (Eds). A Companion to Ancient Thrace, 180–196.

Venedikov, Iv. 1998: Thracian Royal Tombs. – In: Ancient Gold: The Wealth of the Thracians. Treasures of the Republic of Bulgaria. New York, 72–85.

Списък на фигурите

Черно-бели (ФИГ. 1–114)

1. Районът на Севтополис – карта.
2. Севтополис – въздушна снимка.
3. Момент от разкопките.
4. Големият Севтополски надпис.
5. Бронзова портретна глава от статуя на Севт III, намерена пред гробницата му под могила Голяма Косматка.

6-11. Бронзови постумни монети с портрет и конно изображение на Севт III.

12. Конно изображение на Севт III (?) от дромоса на Казанлъшката гробница.
13. Конно изображение на Севт III (?) от бронзова монета на Ройгос.
14. План на Севтополис.

15–16. Югоизточната крепостна стена.

17. Кула № 1.
18. Кула № 4.
19. Югозападна порта.
20. Улица № XIV с канал.
21. Барбакан.
22. Пропилонът към базилеята.
23. Дорийска колона от пропилона.
24. Царският дворец.
25. Царският дворец – план.

26–27. Антефикси от декорацията на двореца.

28. Тронната зала.
29. Светилището на Великите самотракийски богове.
30. Големият Севтополски надпис в момента на откриването.

31–32. Агората със светилището на Дионис.

33–34. Поти и форми за топене и изливане на метал.

35–37. Нож, стрели и брадви.

38–41. Ключове, фибули и оловна култова змия.

42–43. Прешлени за вретено и тежести за стан.

44–47. Местна керамика, работена на ръка.

48–49. Гръцки (вляво и в средата) и местни (вдясно) глинени лампи.

50–53. Местна керамика, работена на колело.

54–55. Местен кантаровиден съд с графит „Херакъл“.

56–57. Местна керамика, работена на колело и трифитилна лампа.

58–60. Питоси и каменен хромел.

61-63. Знаци върху устия на питоси.

64. Местна теракота – мъжка глава.
65. Къща от пастаден тип – реконструкция.
66. Тухлен кладенец

67–68. Тасоски амфори (рисунка) и печат

69–70. Амфори от Голяма Косматка и фрагмент от амфора с графит „СЕУ“.

71. Гръцки лампи

72–74. Гръцки чернофирнисов кантарос и фрагменти от такива кантароси с украса и графити.

75–76. Гръцки паница и блюдо.

77–79. Гръцка (вляво) и местни каликс – купи.

80. Гръцка керамика.
81. Гръцки кернос.

82–83. Теракоти-женска фигура от могила № 1 край Севтополис и женска глава.

84. Мраморна глава на мъж.

85. Тетрадрахма на Атина.
86. Диобол на Аполония Понтика.
87. Тетрадрахма тип „Филип II“.
88-89. Имитации на тетрадрахми тип „Филип II“.
90-93. Тетрадрахми тип „Александър Велики“, сечени в Амфиполис, Приене, Тенедос и Финикия.
94. Тетрадрахма тип „Александър Велики“, сечена от Селевк I в Северна Сирия или Кападокия.
95-96. Драхми тип „Александър Велики“, сечени в Мала Азия.
97-98. Тетрадрахми на Лизимах, сечени в Лампсак и Сарди.
99. Бронзова монета на Спарток.
100. Бронзови монети на Севт III (а–б) и постумни с неговия портрет (в).
101. Бронзова монета на Ройгос.
102. Гробницата под могила Остpуша.
103. Гробницата под могила Остpуша – план.
104. Гробницата на Севт III под могила Голяма Косматка – план.
105. Накити от могила № 1 край Севтополис.
106. Бронзова кана от могила № 1 край Севтополис.
107. Гробница под могила № 2 край Севтополис – план.
108. Вторичен тухлен гроб № 2 в насипа на могила № 2 край Севтополис.
109–110. Златни фибули и пластинка с портрет на мъж от вторичен тухлен гроб № 2.
111. Гробница под могила № 2 край Севтополис.
112. Тухлен свод.
113. Казанлъшка гробница – план.
114. Сребърни кана и фиала (вдясно) от Лешникова могила и фиала от Остpуша (?).

Цветни (ФИГ. I–XVI)

I. Електронов статер на Кизик от с. Ръжена.
II. Съкровище с драхми на Парион от с. Средногорово.
III. Есхара от тронната зала.
IV. Златна маска от Светица.
V. Огледало от Касабова могила.
VI. Изображение на Дионис (?) от Остpуша.
VII. Бронзова портретна глава от статуя на Севт III, намерена пред гробницата му под могила Голяма Косматка и мраморна база за статуя, намерена в базилеята.
VIII. Златен венец от Голяма Косматка.
IX–X. Мраморната врата и бронзов шлем от Голяма Косматка.
XI. Бронзова патера, аскос и развлекателна игра от Голяма Косматка.
XII–XIII. Златен киликс и сребърна пиксида от Голяма Косматка.
XIV–XV. Живописта в централната камера на Казанлъшката гробница.
XVI. Живописта в Мъглижката гробница.

Фиг. 1

Фиг. 2

Фигури 1–2.

Фиг. 3

Фиг. 4

Фигури 3–4.

Фиг. 6

Фиг. 7

Фиг. 8

Фиг. 5

Фиг. 9

Фиг. 10

Фиг. 11

Фигури 5–11.

Фиг. 12

Фиг. 13

Фигури 12–13.

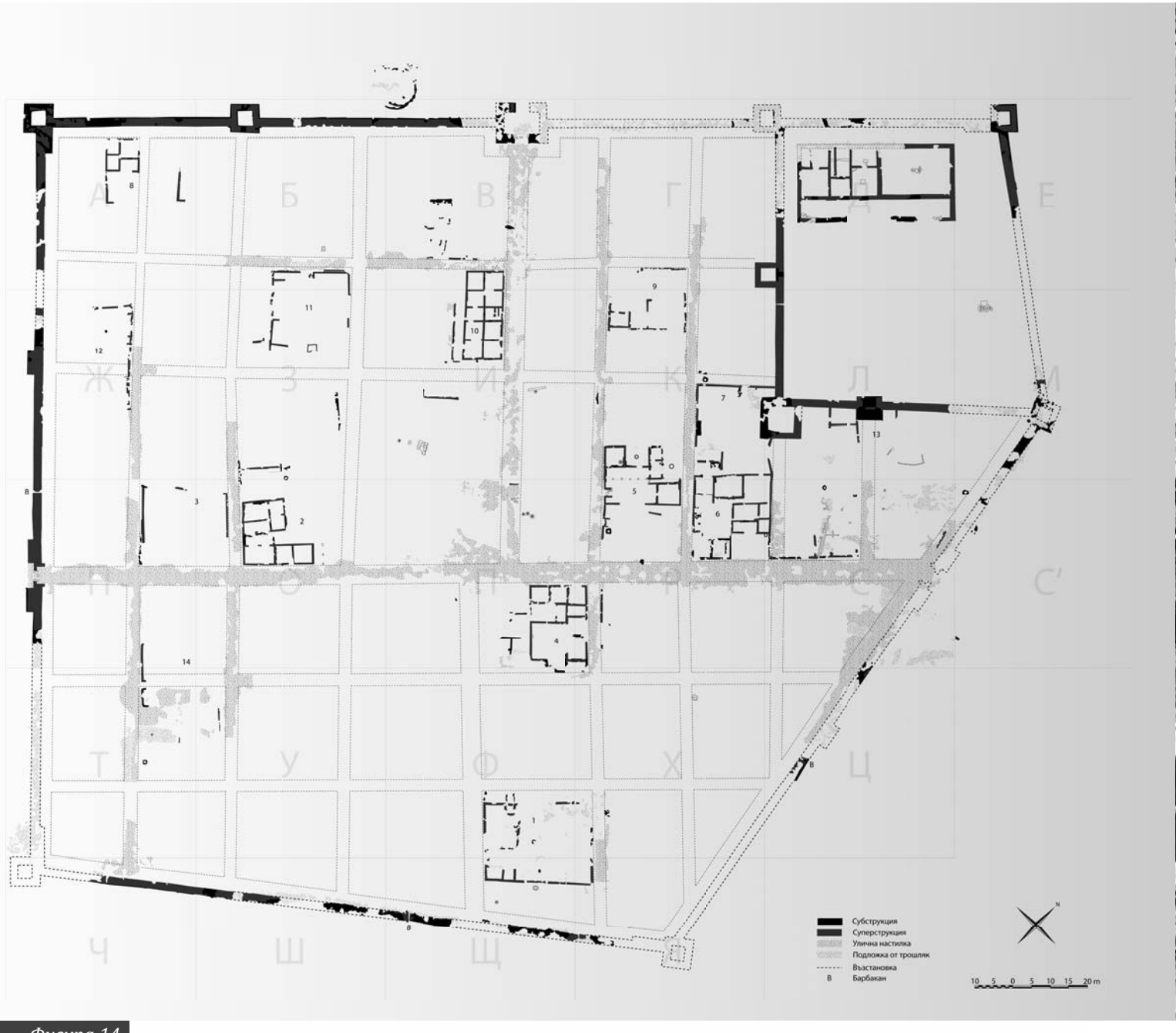
Субструкция
Суперструкция
Улична настилка
Подложка от трошляк
Възстановка
Барбакан
10 5 0 5 10 15 20 m

Фигура 14.

Фигура 15.

Фигура 16.

Фигура 17.

Фигура 18.

Фигура 19.

Фигура 20.

Фигура 21.

Фигура 22.

Фигура 23.

Фигура 24

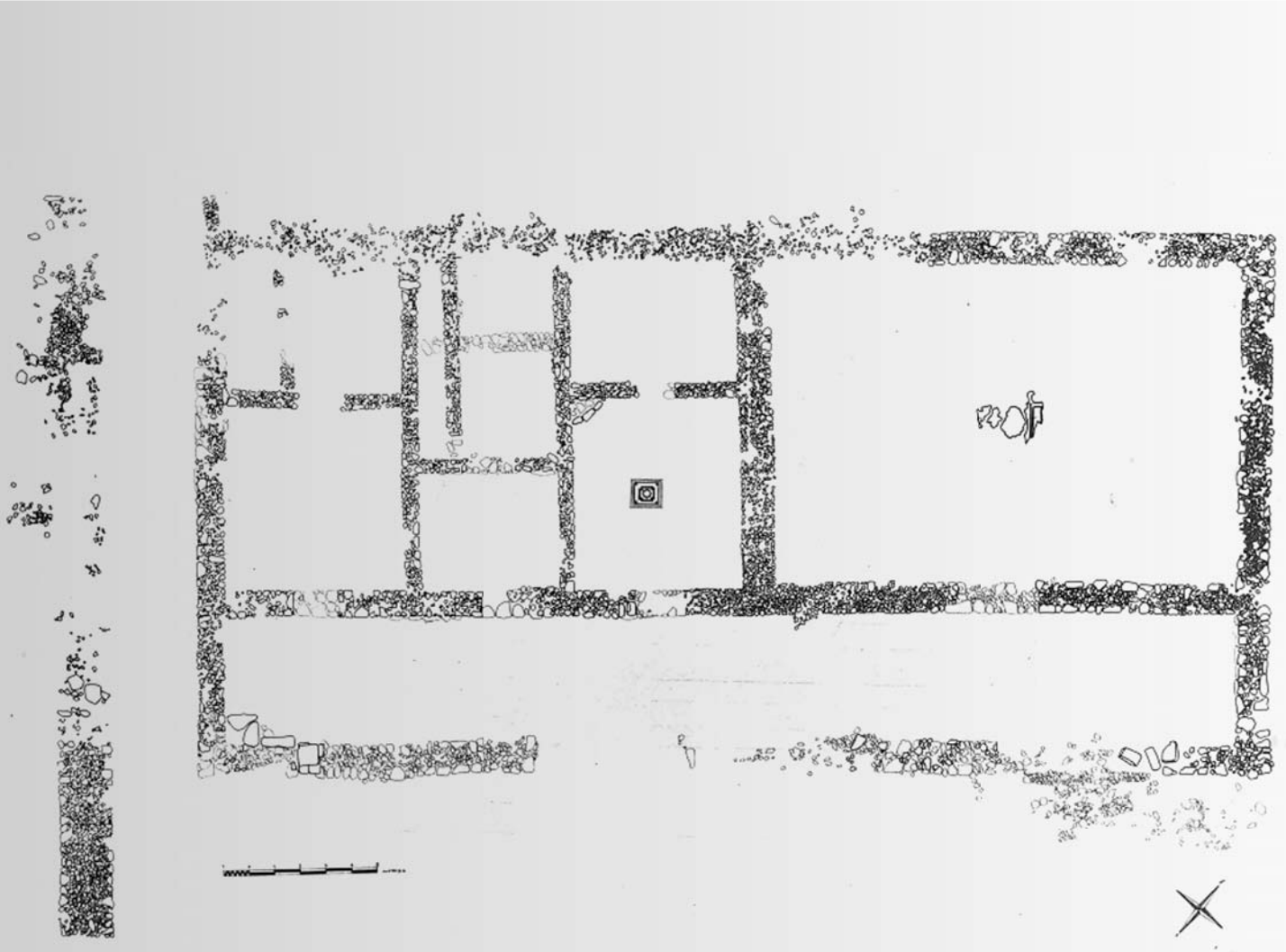

Фигура 25.

Фиг. 27

Фиг. 26

Фигури 26–27.

Фигура 28.

Фигура 29.

Фигура 30.

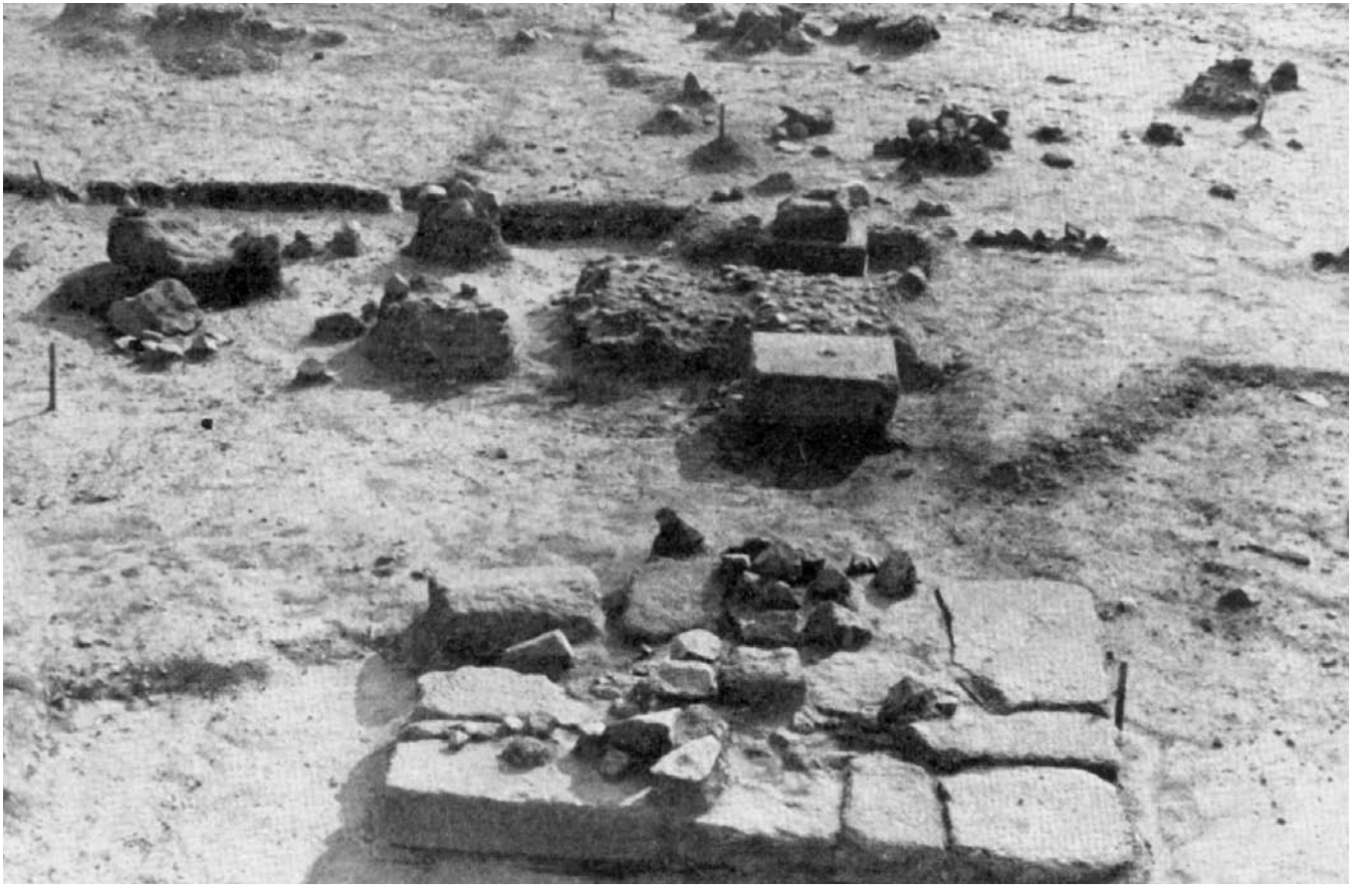

Фиг. 31

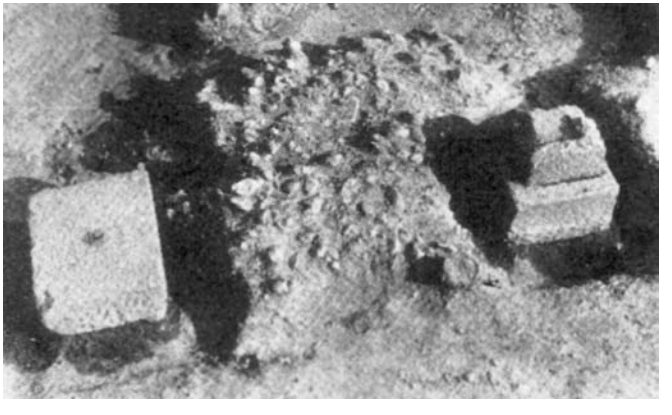

Фиг. 32

Фигури 31–32.

Фиг. 33

Фиг. 34

Фигури 33–34.

Фиг. 35

Фиг. 36

Фиг. 37

Фигури 35–37.

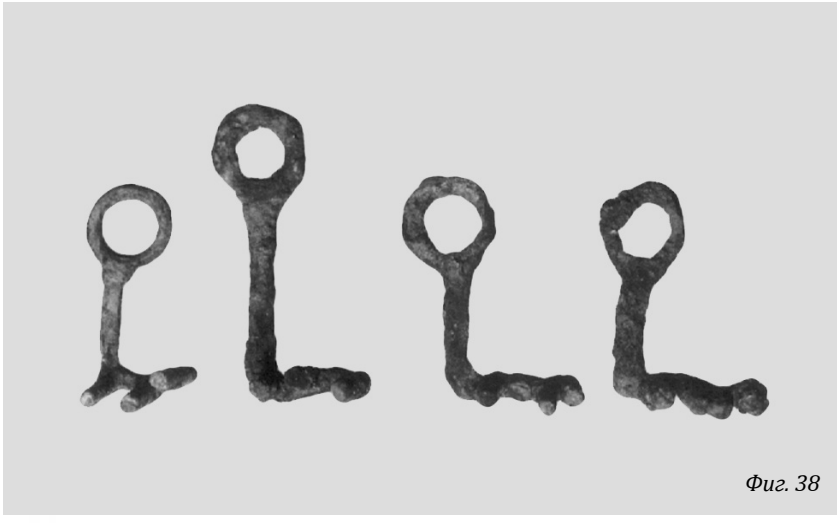

Фиг. 38

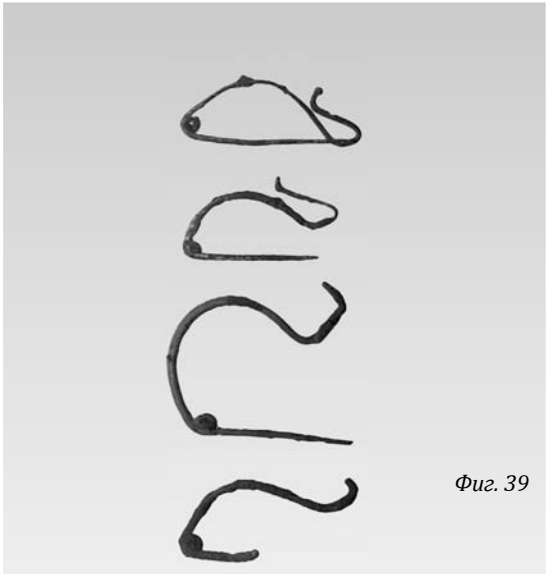

Фиг. 39

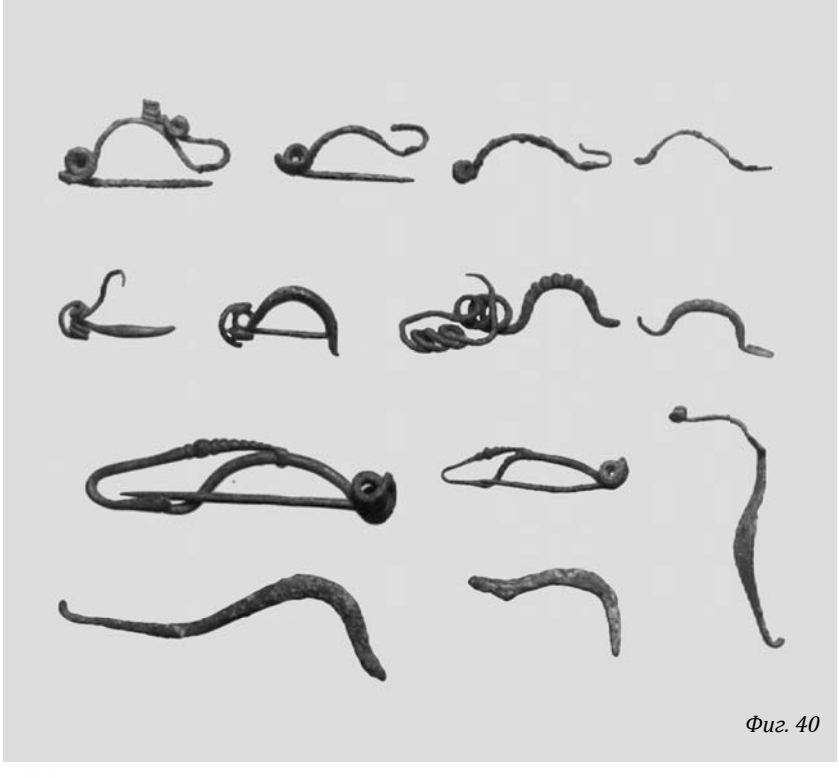

Фиг. 40

Фиг. 41

Фигури 38–41.

Фиг. 42

Фиг. 43

Фиг. 44

Фиг. 45

Фиг. 46

Фигури 42–46.

Фиг. 47

Фиг. 48

Фиг. 49

Фигури 47–49.

Фиг. 50

Фиг. 51

Фиг. 52

Фиг. 53

Фигури 50–53.

Фиг. 54

Фиг. 55

Фигури 54–55.

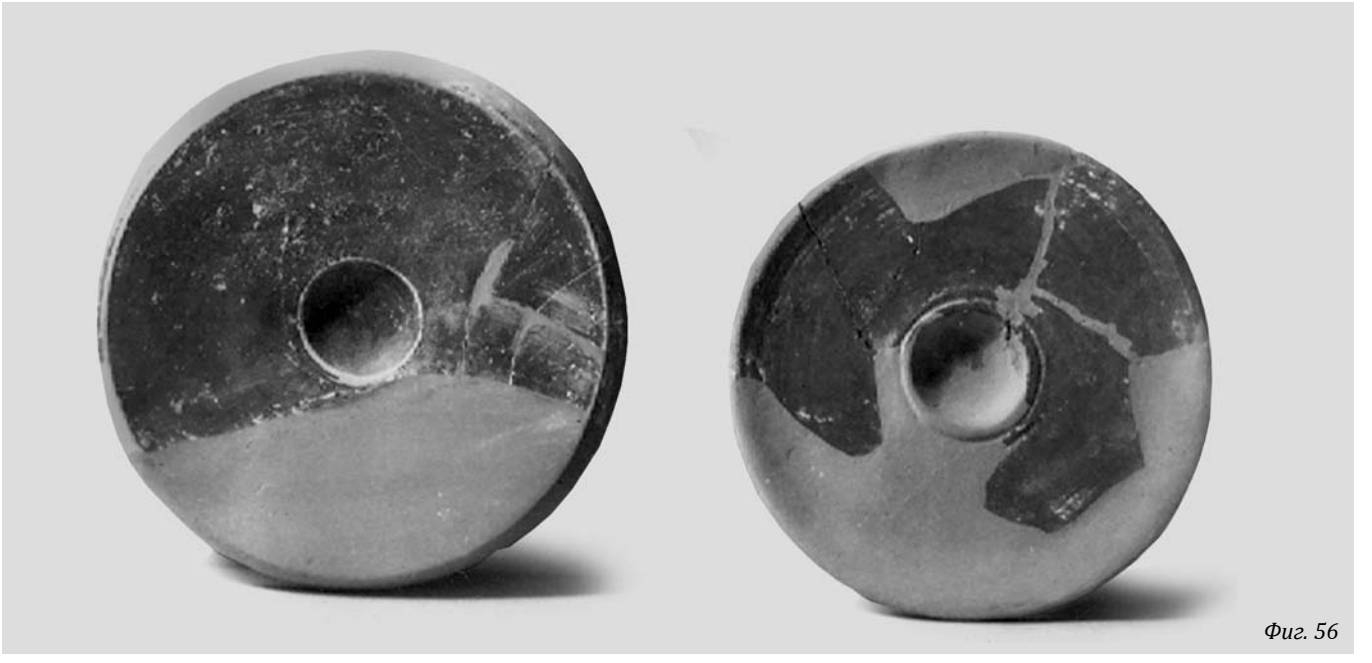

Фиг. 56

Фиг. 57

Фигури 56–57.

Фиг. 58

Фиг. 59

Фигури 58–59.

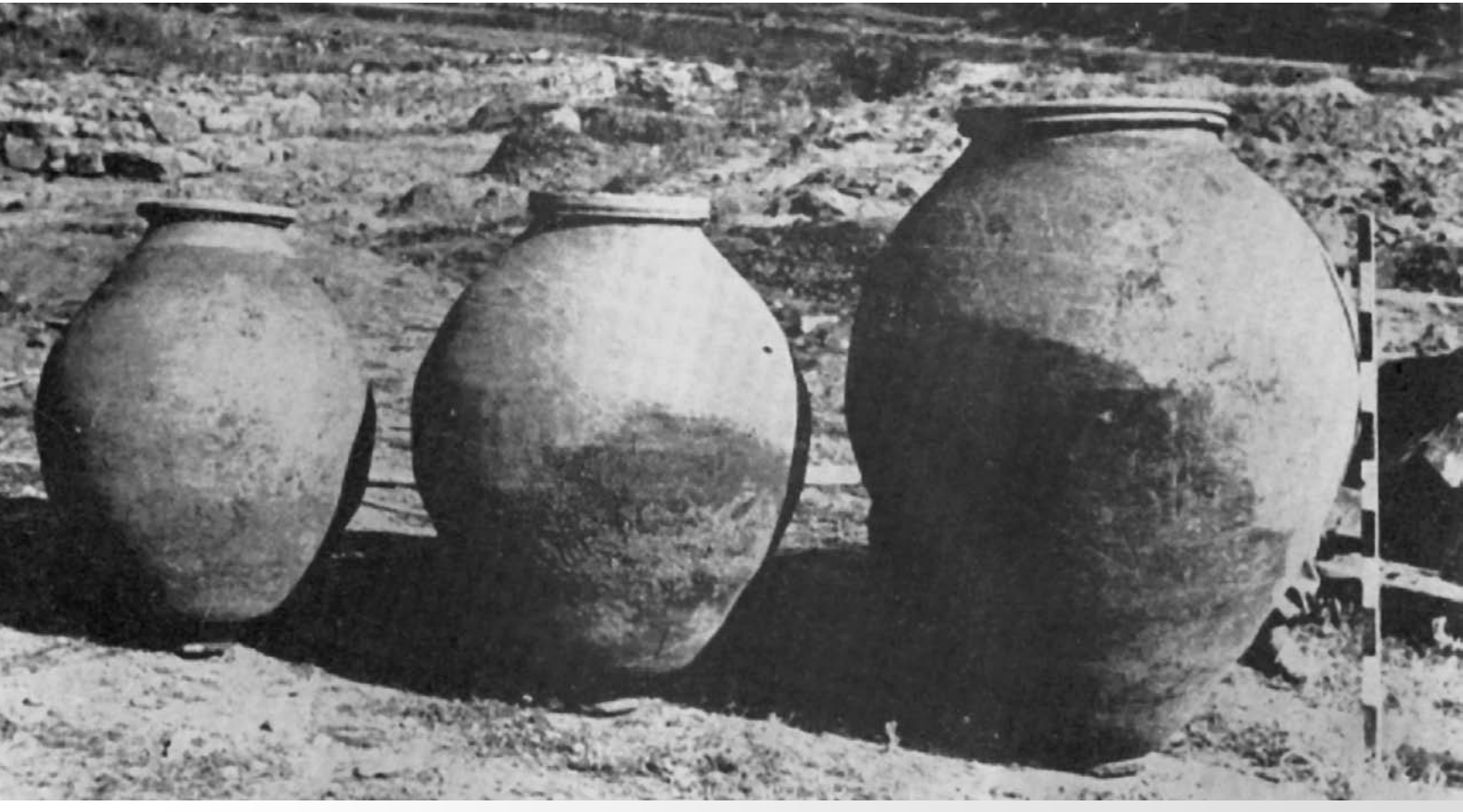

Фигура 60.

Фигура 61

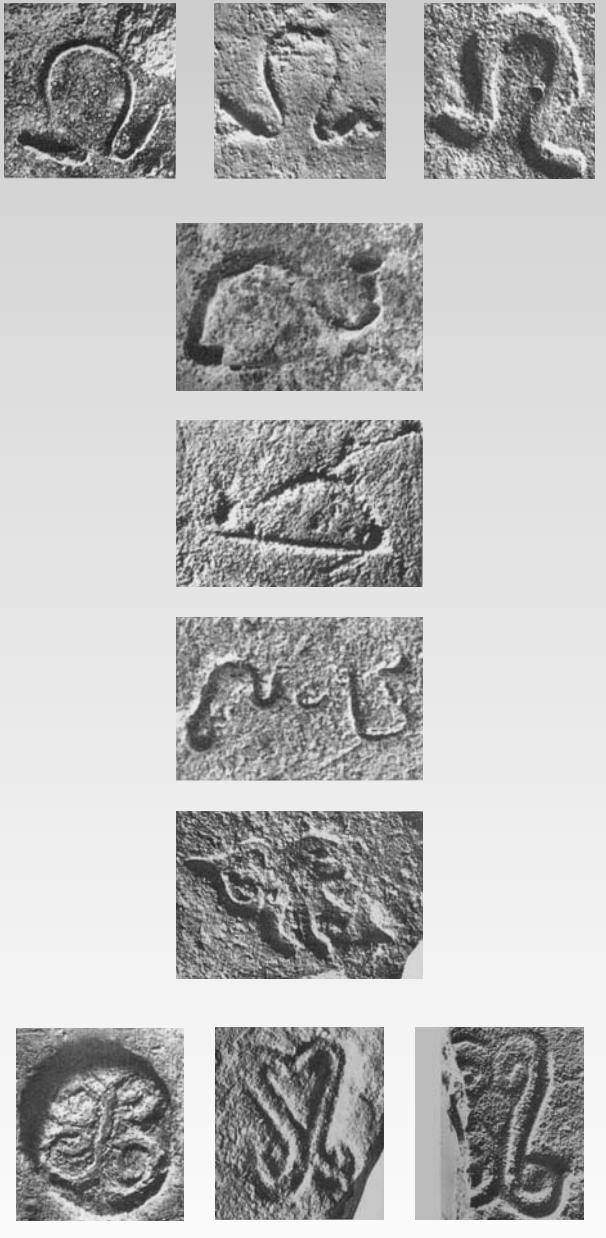

Фиг. 62

Фиг. 63

Фигури 62–63.

Фигура 64.

Фигура 65.

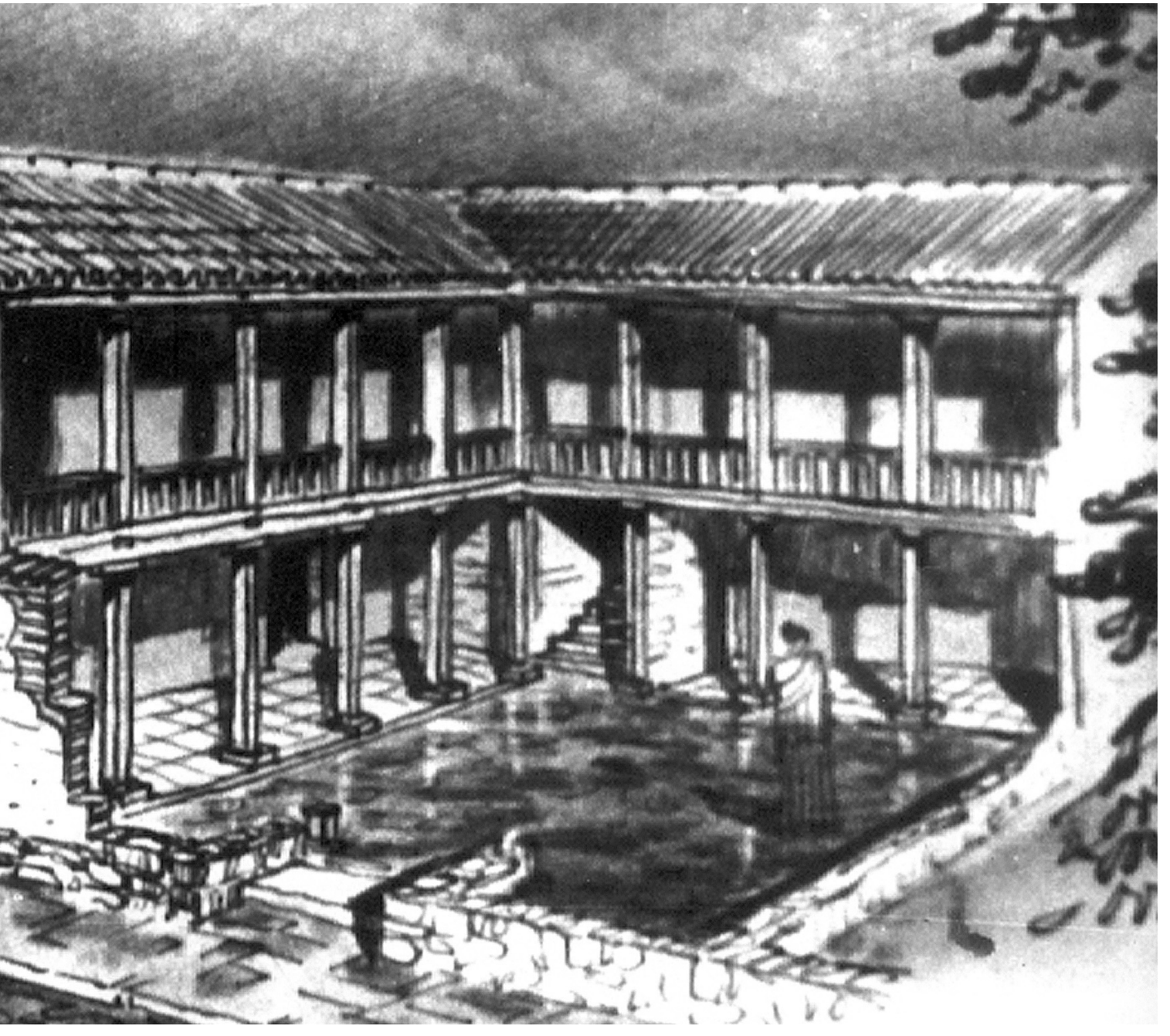

Фигура 66.

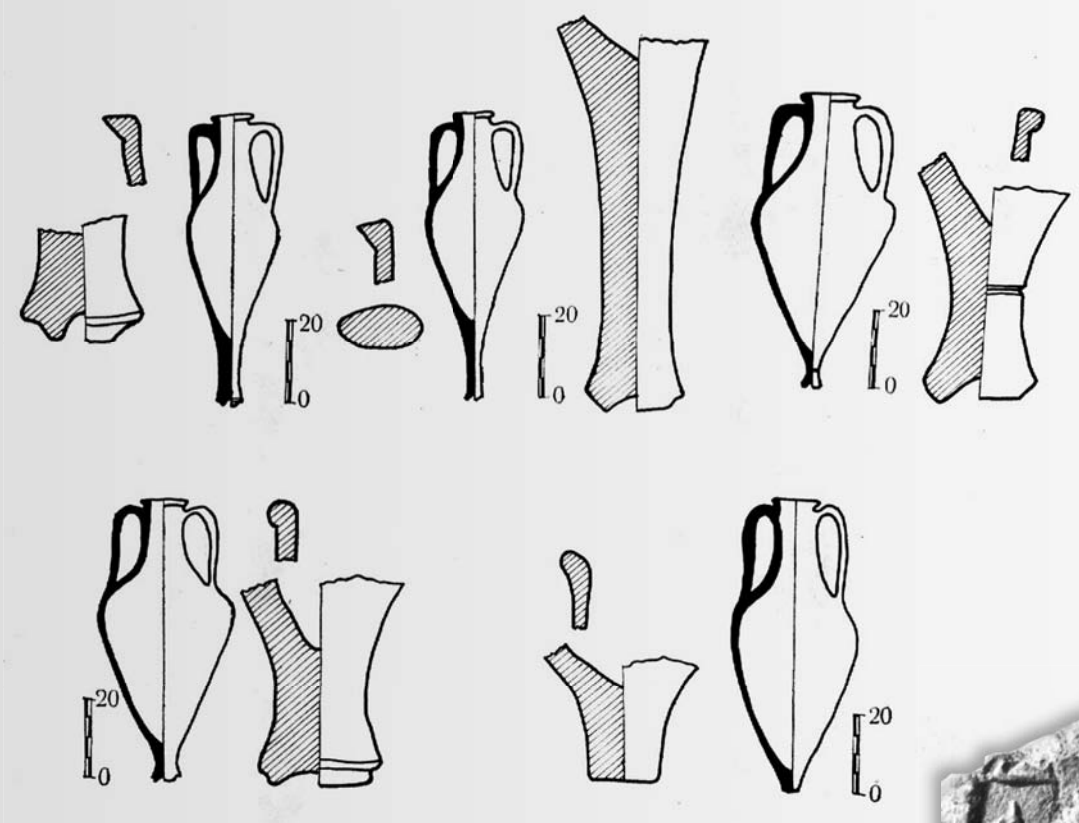

Фиг. 67

Фиг. 68

Фигури 67–68.

Фиг. 70

Фиг. 69

Фигури 69–70.

Фигура 71.

Фигура 72.

Фигура 73.

Фигура 74.

Фигури 75–76.

Фиг. 77

Фиг. 78

Фиг. 79

Фигури 77–79.

Фигура 80.

Фигура 81.

Фиг. 82

Фиг. 83

Фиг. 84

Фигури 82–84.

Фиг. 85

Фиг. 86

Фиг. 87

Фиг. 88

Фиг. 89

Фиг. 90

Фиг. 91

Фиг. 92

Фиг. 93

Фигури 85–93.

Фиг. 94

Фиг. 95

Фиг. 96

Фигури 94–96.

Фиг. 97

Фиг. 98

Фиг. 99

Фигури 97–99.

Фиг. 100а

Фиг. 100б

Фиг. 100в

Фиг. 101

Фигури 100–101.

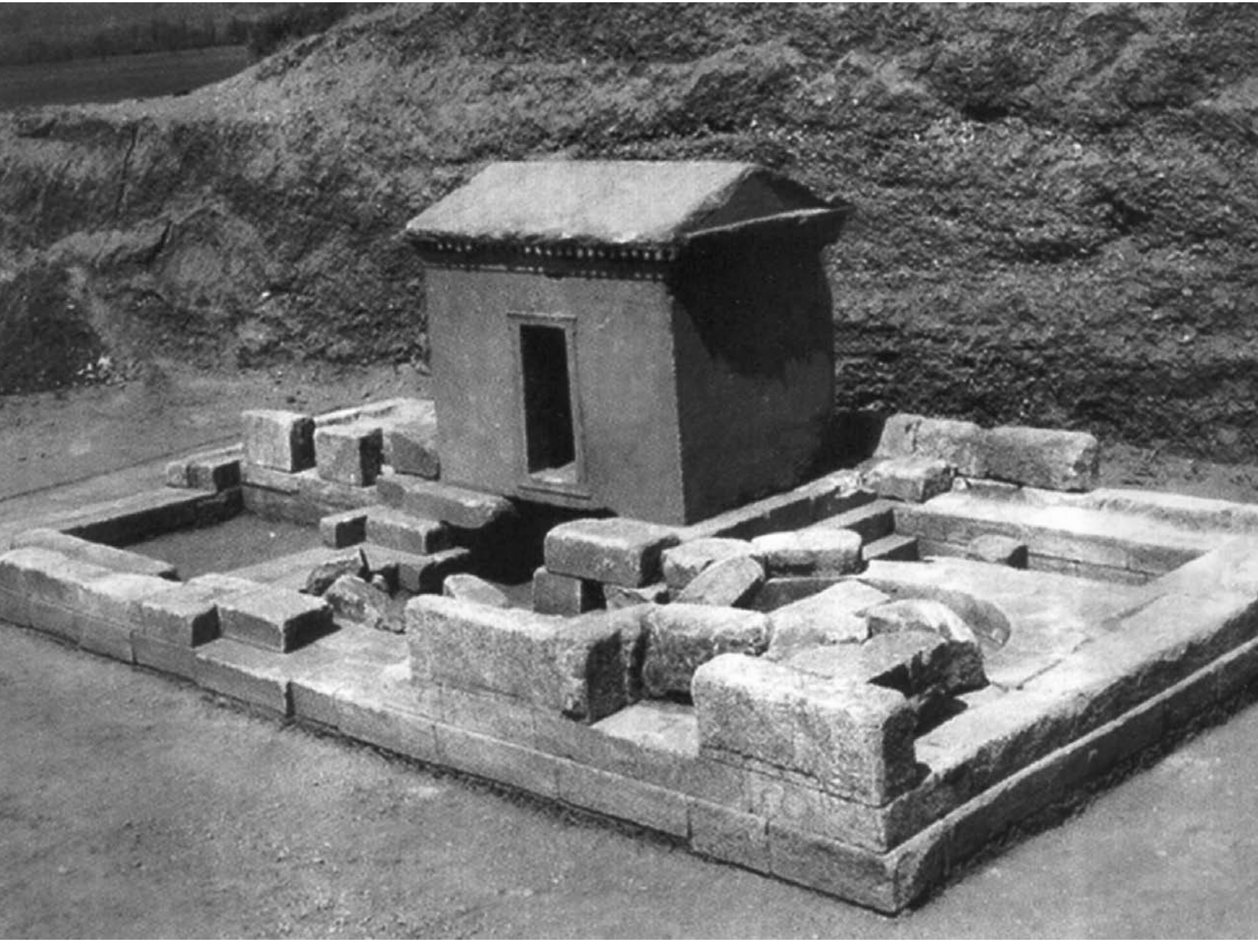

Фигура 102.

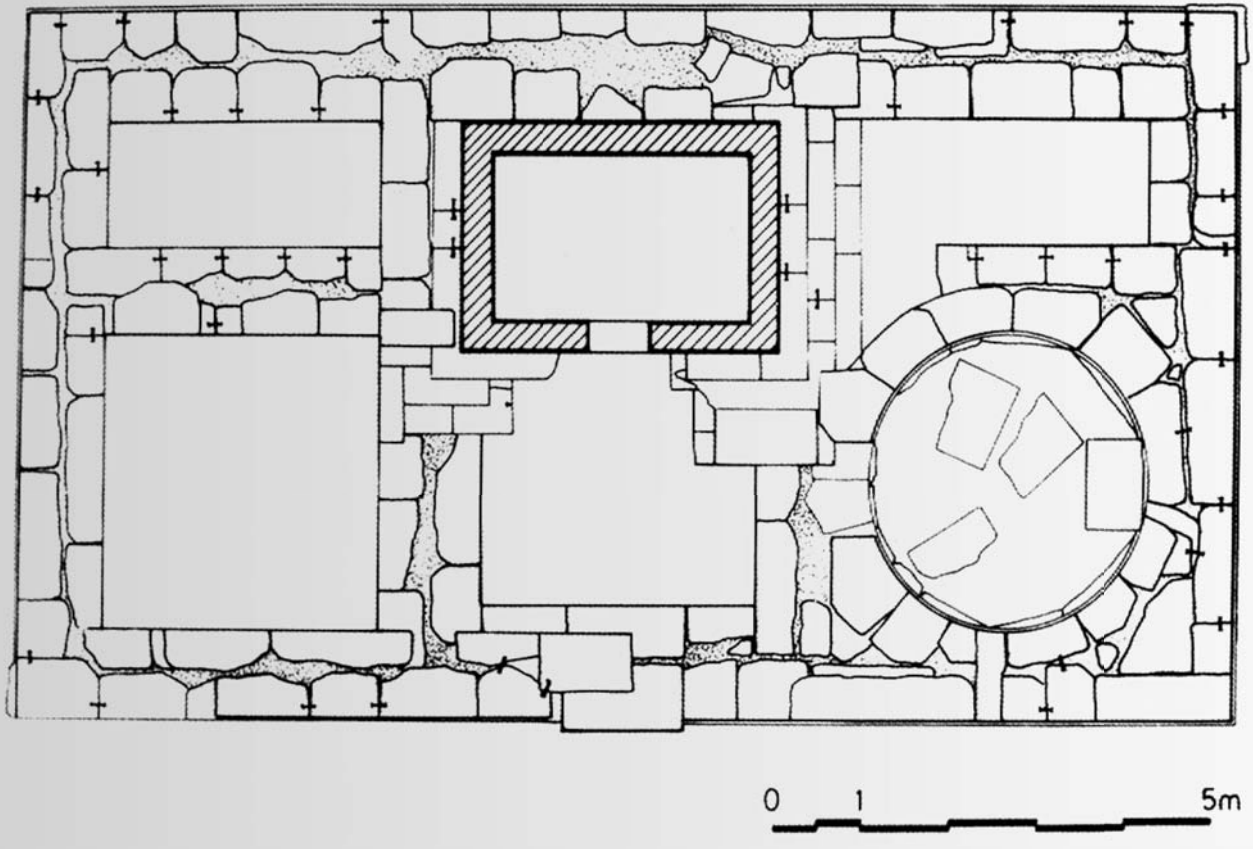

Фигура 103.

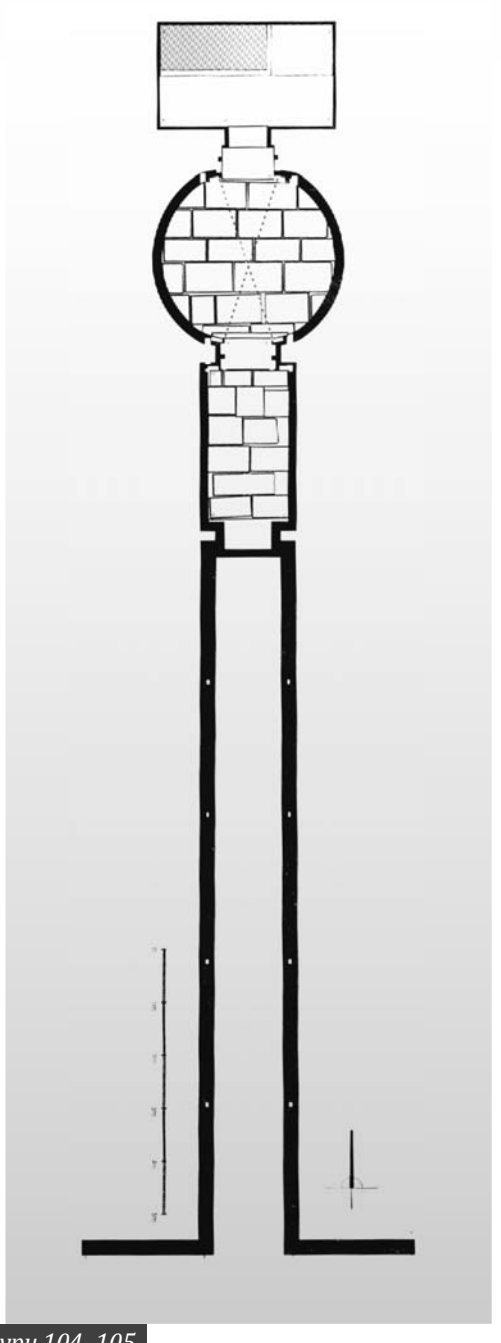

Фиг. 104

Фиг. 105

Фигури 104–105.

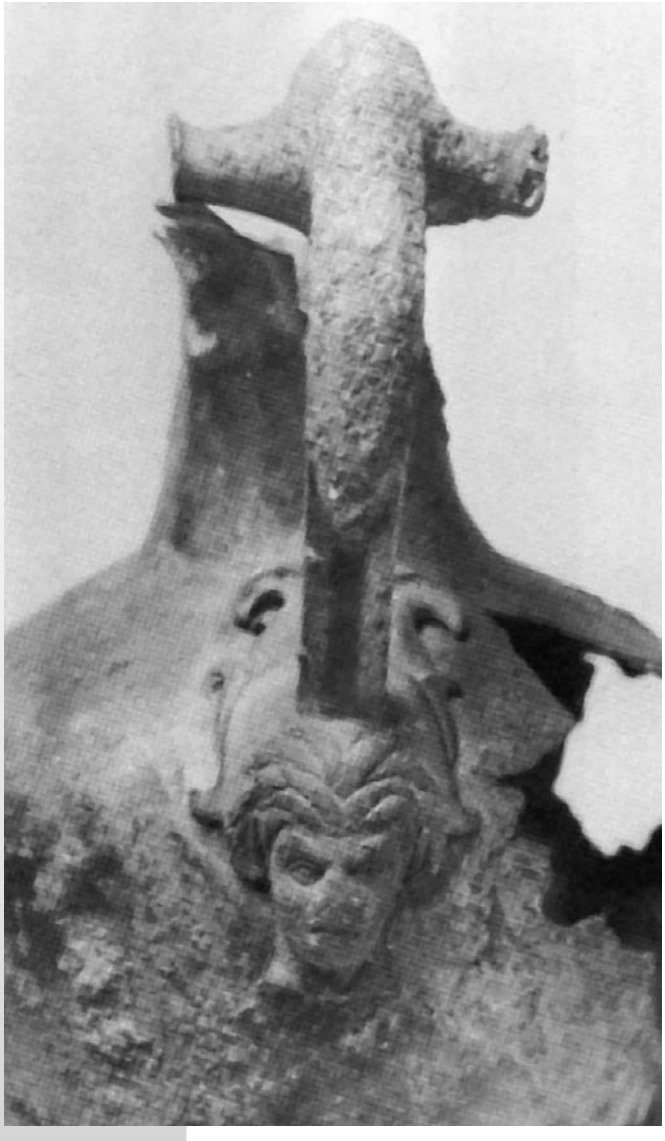

Фигура 106.

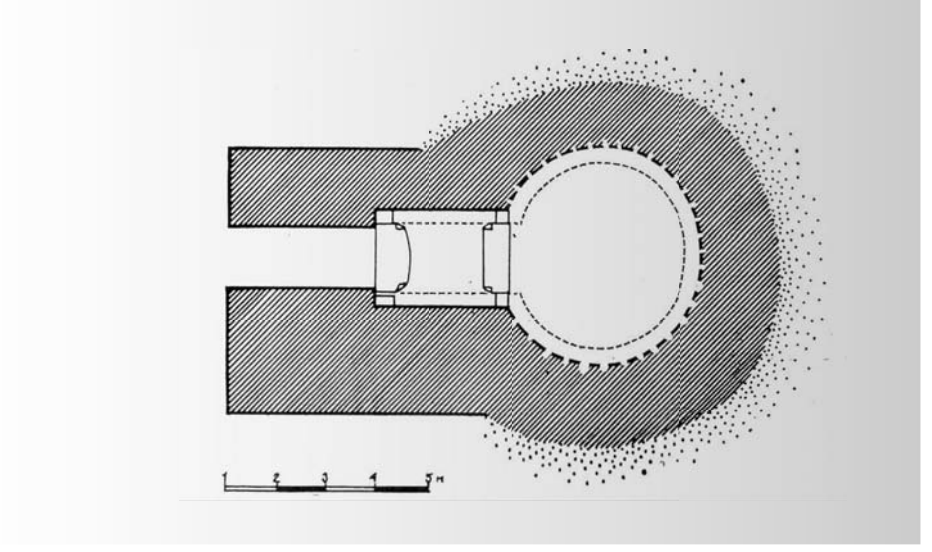

Фиг. 107

Фиг. 108

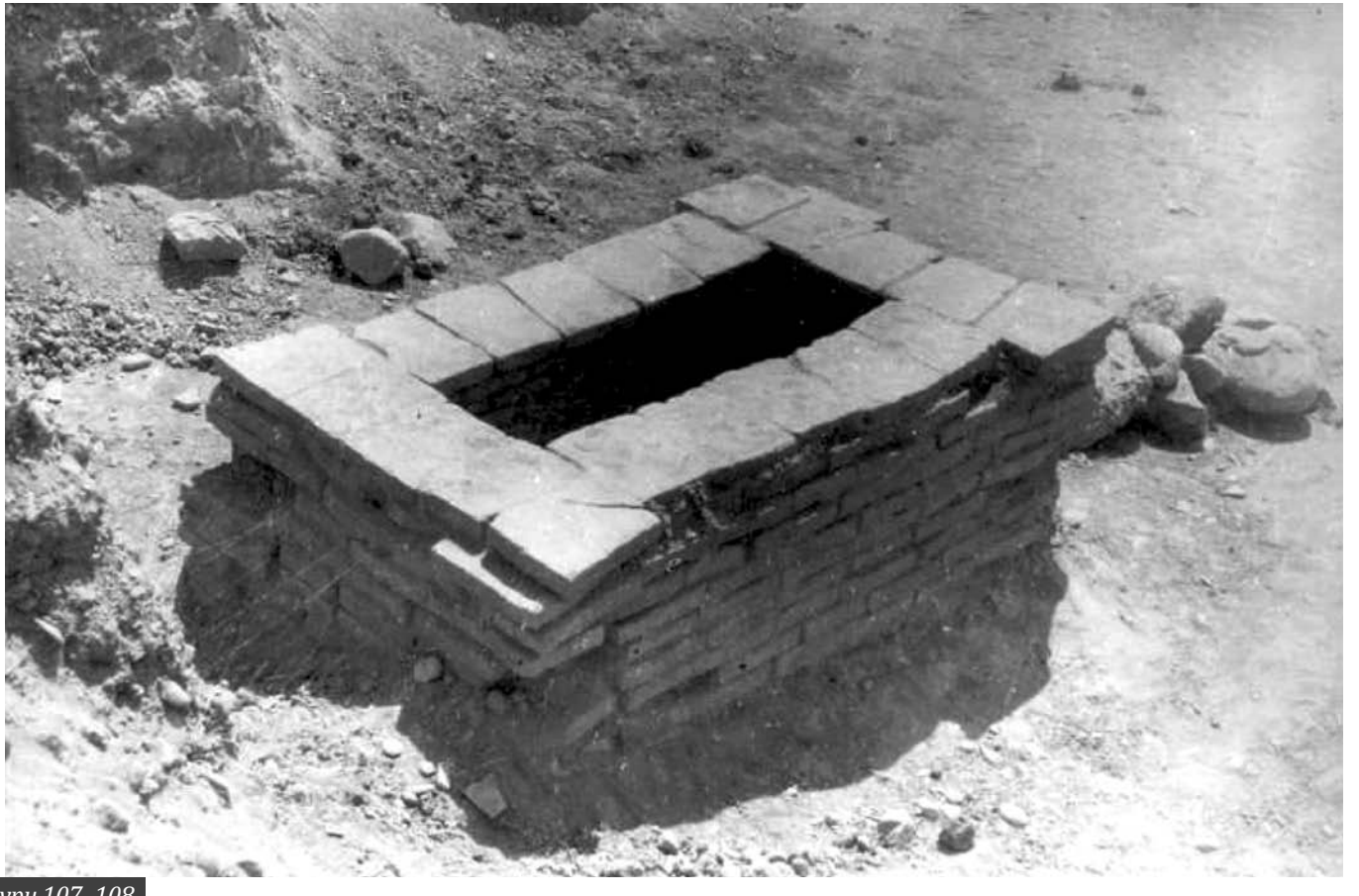

Фигури 107–108.

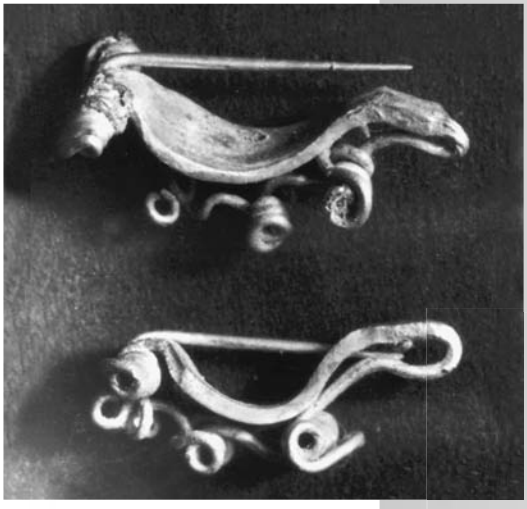

Фиг. 109

Фиг. 110

Фигури 109–110.

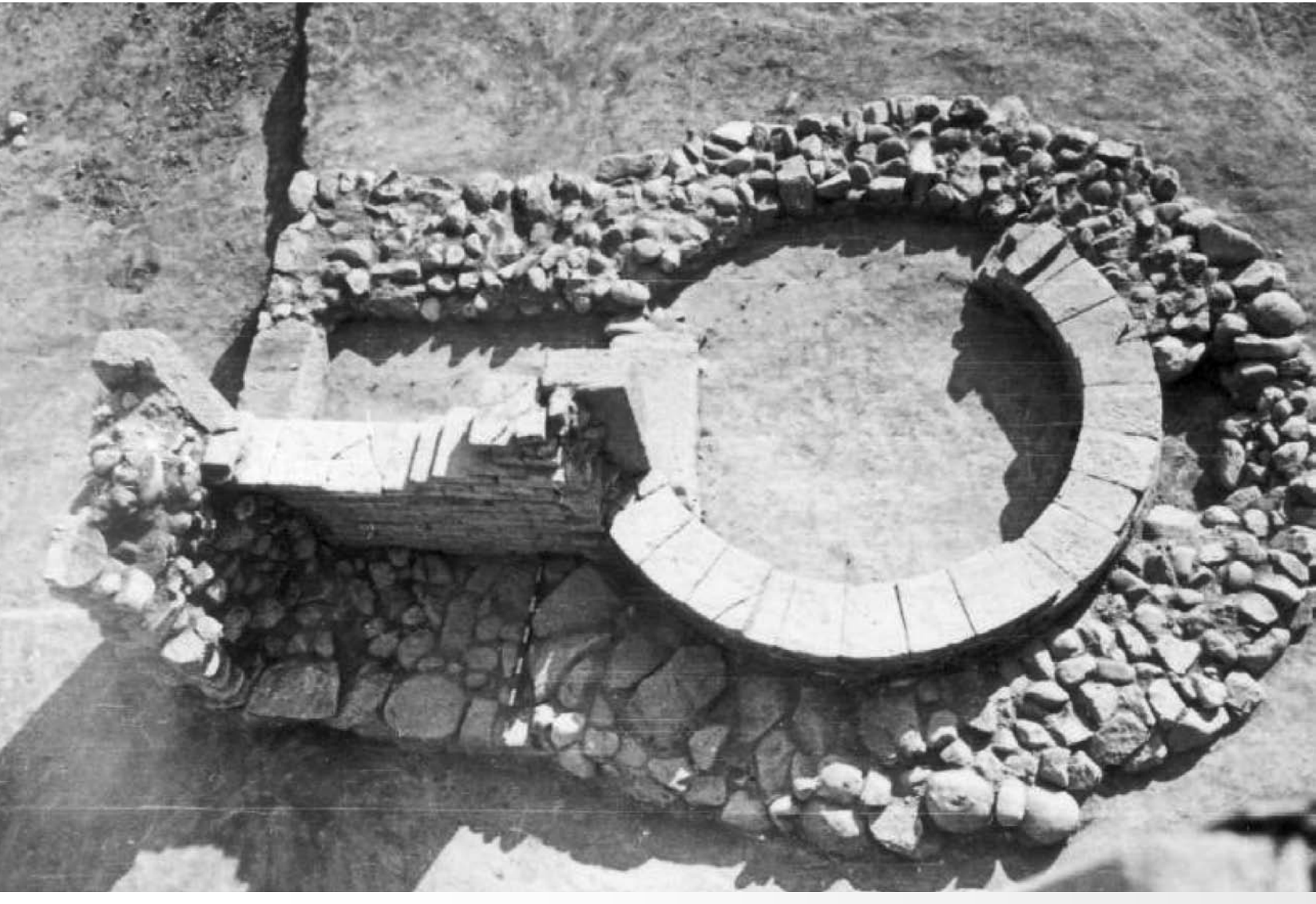

Фигура 111.

Фиг. 112

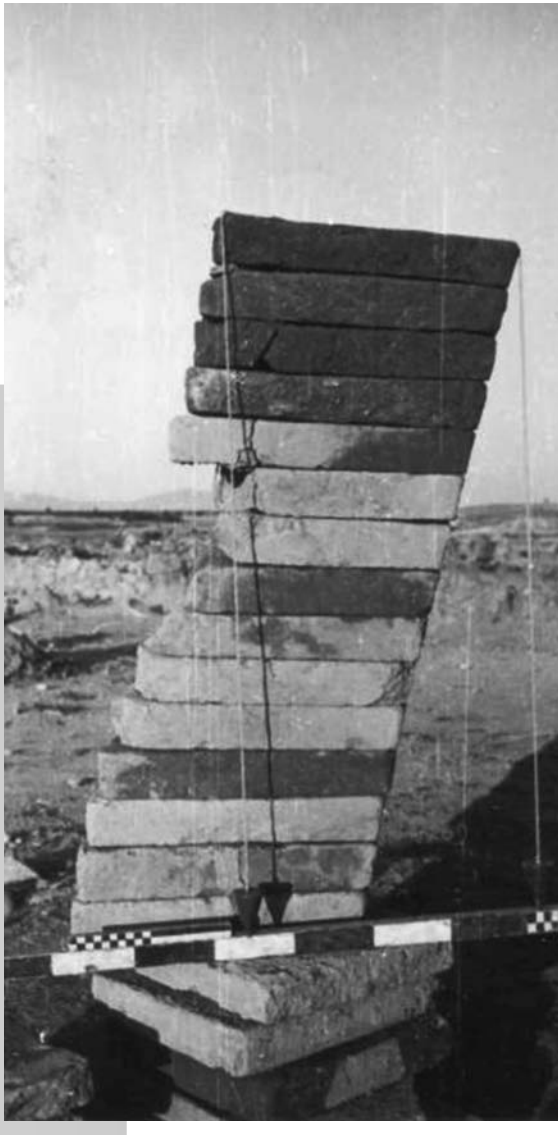

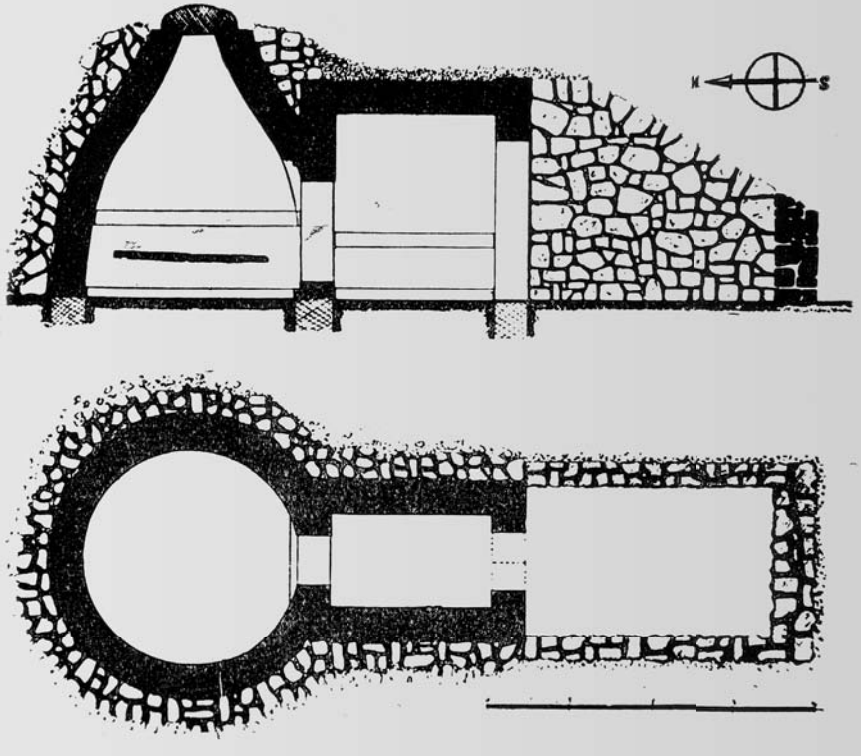

Фиг. 113

Фигура 112–113.

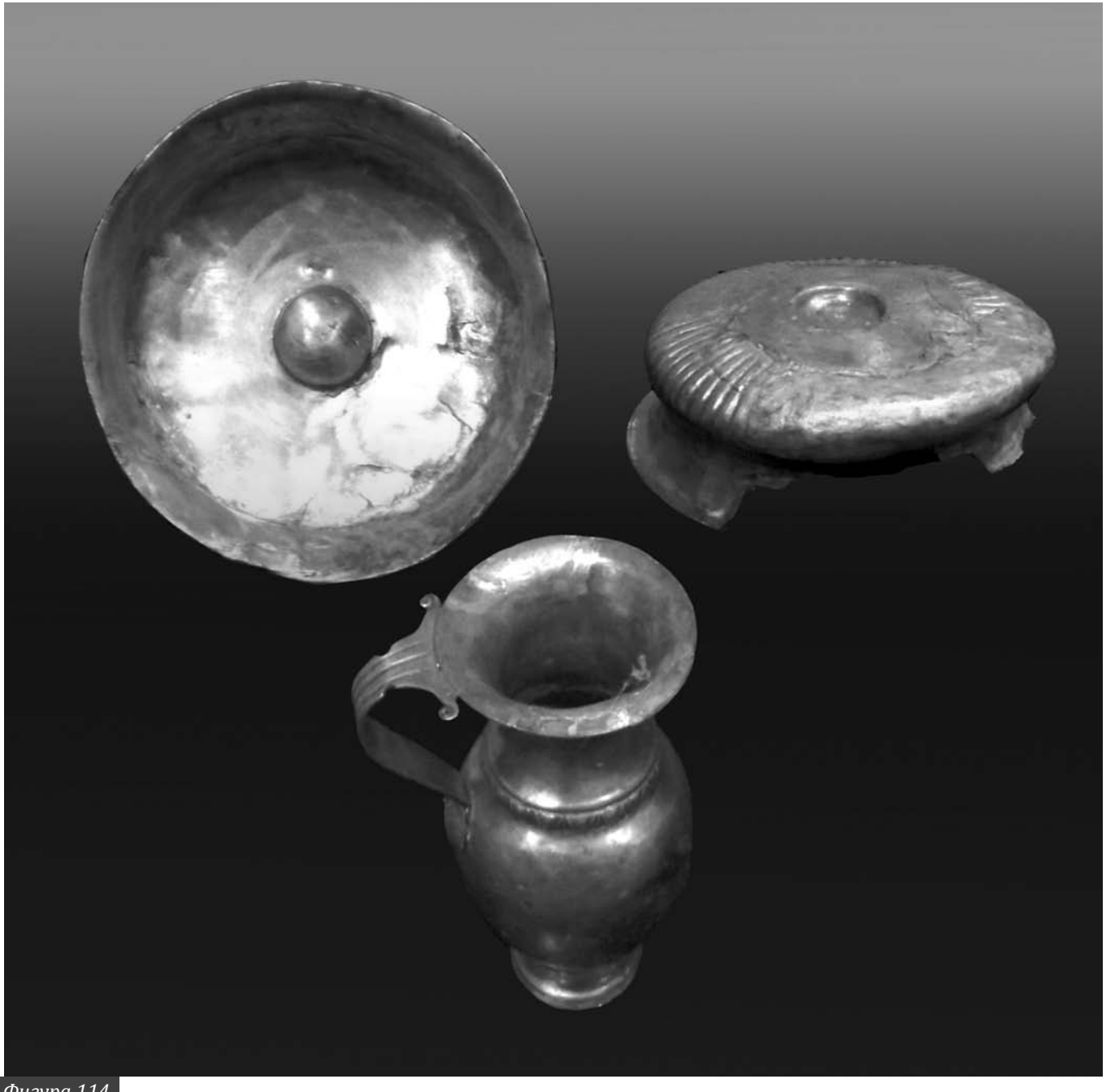

Фигура 114.

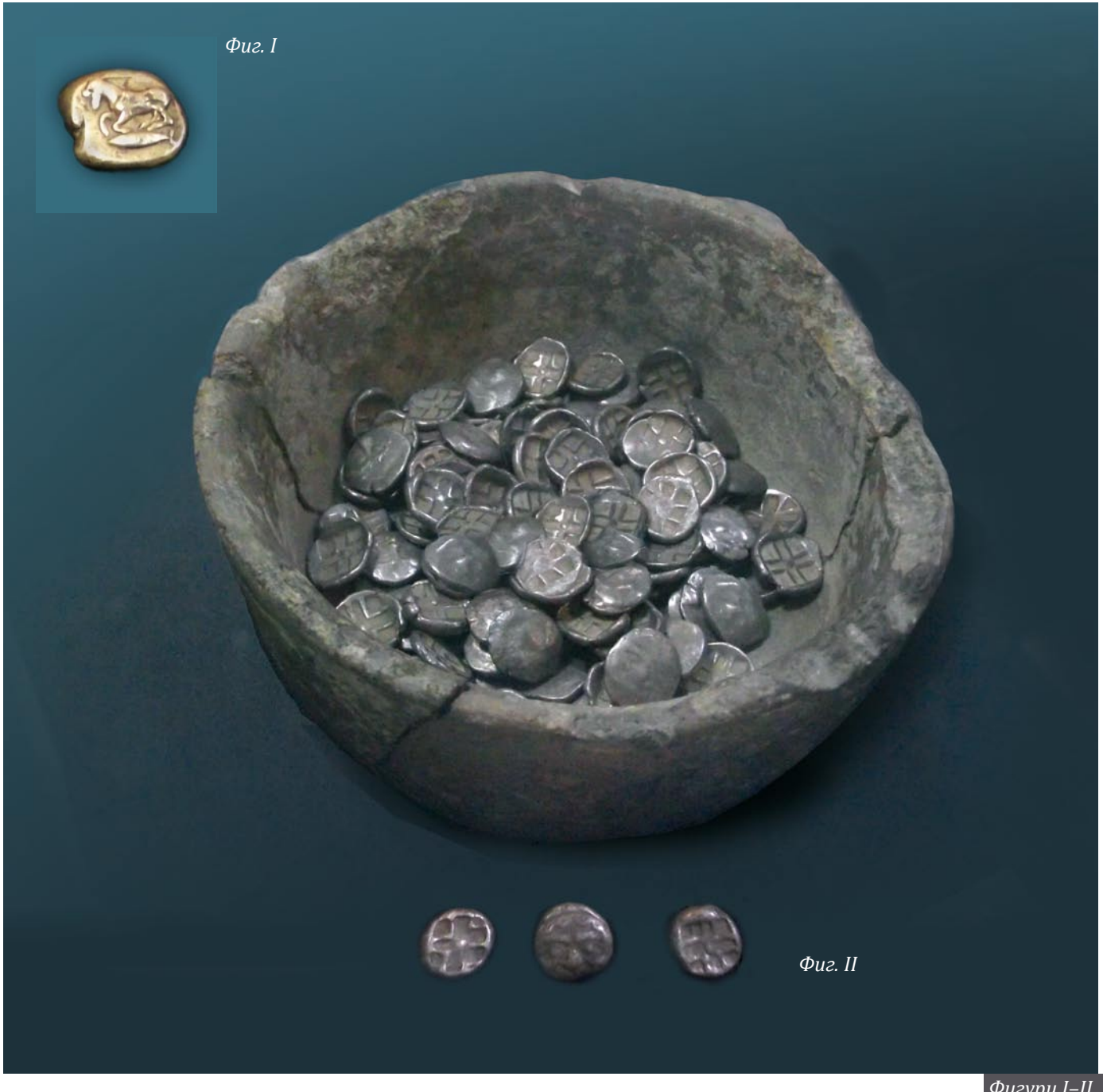

Фиг. I

Фиг. II

Фигури I–II.

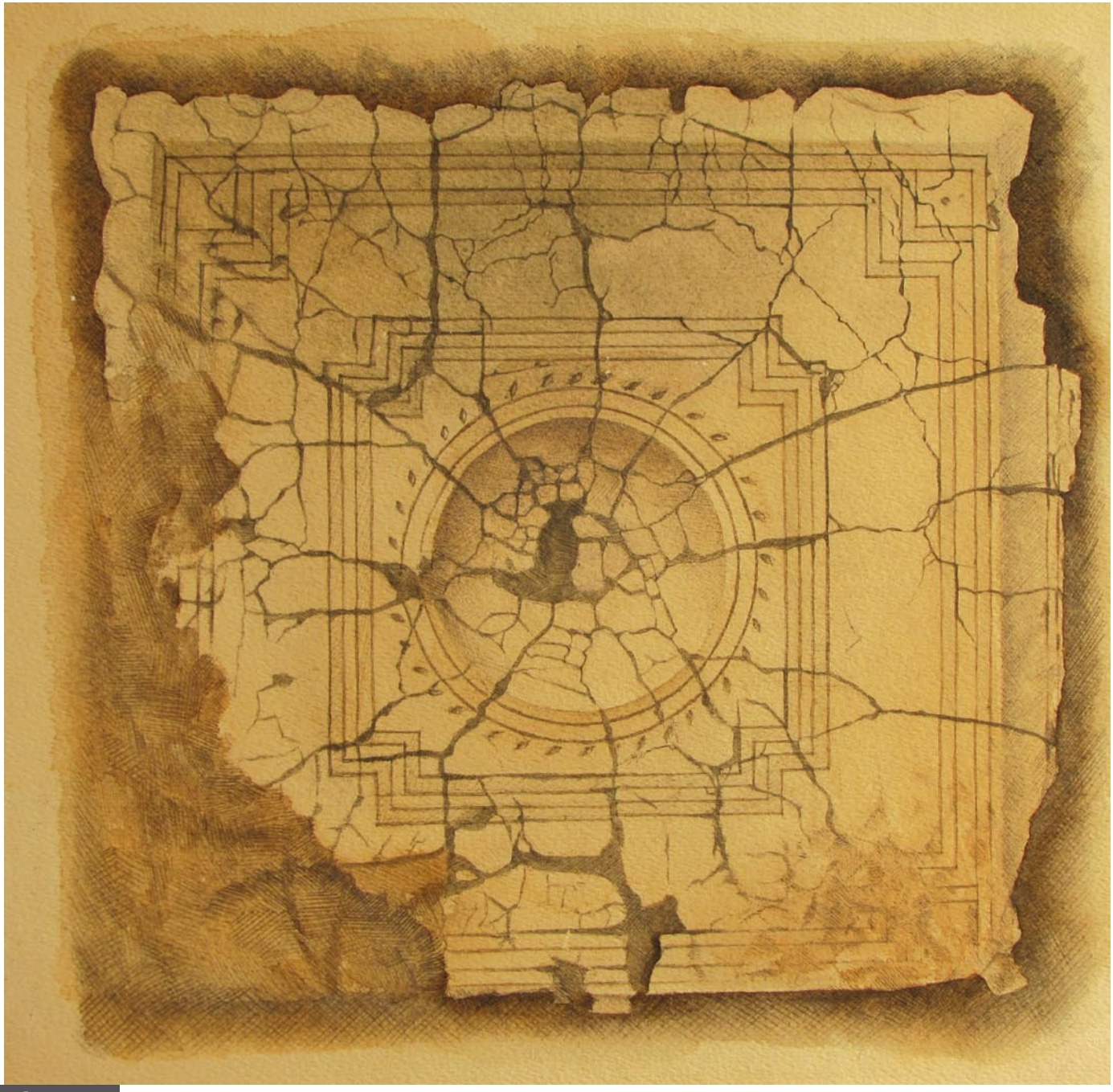

Фигура III.

Фиг. V

Фиг. IV

Фигури IV–V.

Фигура VI.

Фигура VII.

Фигура VIII.

Фиг. IX

Фиг. X

Фигури IX–X.

Фигура XI.

Фиг. XII

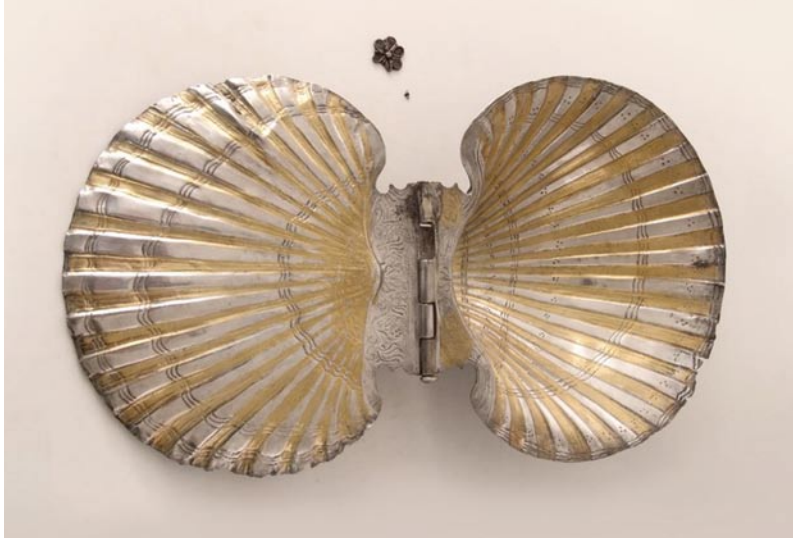

Фиг. XIII

Фигури XII–XIII.

Фигура XIV.

Фигура XV.

Фигура XVI.